

**ABBÂSÎ DEVLETİ'NDE RESMÎ YAZIŞMALAR
-TEVKİ' DİVÂNI-**

**2022
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ**

Hüsniye GÜLMEZ

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Aladdin GÜLTEKİN**

ABBÂSÎ DEVLETİ'NDE RESMÎ YAZIŞMALAR -TEVKİ' DİVÂNI-

Hüsniye GÜLMEZ

Doç. Dr. Aladdin GÜLTEKİN

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Nisan 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
DOĞRULUK BEYANI.....	4
ÖNSÖZ.....	6
ÖZ.....	7
ABSTRACT	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION.....	10
KISALTMALAR	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	12
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	14
GİRİŞ	15
TEVKİ' KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ	15
Lügat ve Terim Anlamı	15
Nesir Tevkî' İlişkisi.....	18
Tevkî'lerin Mahiyeti Özellikleri ve Çeşitleri.....	19
Tevkî'lerde Öne Çıkan Edebî Sanatlar	22
Abbâsî Toplumunda Sosyal Hayat	29
Abbâsî Devleti'nde Siyasî Hayat.....	30
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	34
ABBÂSİLER'E KADAR EDEBÎ RESMÎ YAZIŞMALARA GENEL BAKIŞ VE TEVKİ' DÎVÂNI'NIN OLUŞUMUNA ZEMİN HAZIRLAYAN FAKTÖRLER	34

1.1. İslâm Öncesi Araplarda Kitâbet Faaliyetleri.....	34
1.2. Hz. Peygamber'in Risâleleri (Mektupları-Resmî yazışmaları) ve Edebî Açıdan İncelenmesi.....	36
1.3. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Kâtiplerinin özellikleri ve Metinlere olan Etkisi	42
1.4. Kitâbet Dairesinin Kurumsallaşması.....	46
1.5. Resâil Dîvânı Kuruluşu ve Faaliyetleri.....	47
1.5.1. Dîvânların Arapçalaştırılması ve Kitâbet sanatına etkisi	51
1.5.2. Resâil Kâtipleri ve Özellikleri	53
1.5.3. Arapça Resmî Yazışma Üslubunun kurucusu Abdulhamîd Yahyâ b. Sa'd (ö.132/750) (Abdulhamîd el-Ekber)	56
1.6. Abbâsiler'e Kadar Olan Tevkî'ât Metinlerine Genel Bir Bakış.....	59
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	64
ABBÂSÎ DÖNEMİ TEVKÎ' DÎVÂNI ve TEVKÎ' METİNLERİ.....	64
2.1. Abbâsiler'de Dönemsel Olarak Kitâbet Faaliyetlerinin Gelişimi	64
2.2. Abbâsî Dönemi Tevkî' Dîvânı.....	64
2.2.1. Tevkî' Dîvânı Kâtipleri Edebi ve Şahsi Özellikleri.....	68
2.2.2. Resmî Yazışmalarda Kullanılan Malzemeler	74
2.3. Abbâsî Dönemi Tevkî' Metinlerinin Analizi	76
2.3.1. Ebû'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi Tevkî'leri (750-754)	76
2.3.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi Tevkî'leri (754-775).....	80
2.3.3. Mehdî-Billâh Dönemi Tevkî'leri (775-785).....	88
2.3.4. Halife Hâdî-ilelhak Dönemi Tevkî'leri (785-786).....	94
2.3.5. Hârûnürreşîd Dönemi Tevkî'leri (786-809).....	96
2.3.6. Halife Emîn Dönemi Tevkî'leri (809-813).....	107
2.3.7. Me'mûn Dönemi Tevkî'leri 813-833.....	108

2.3.8. Halife Mu'temid-Alellah Ahmed b. Ca'fer (ö.279/892) ve Mu'tazid-Billah (ö.289/902) Dönemi Tevkî'leri (870-902)	116
2.4. Abbâsî Döneminin Öne Çıkan Müvekkî'leri.....	119
2.4.1. Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî (ö.187/803) ve Tevkî'leri	119
2.4.2. Fazl bin Sehl (ö.202/818) ve Tevkî'leri	126
2.4.3. Hasan b. Sehl (ö.236/851) ve Tevkî'leri.....	130
SONUÇ.....	133
KAYNAKÇA	135
ÖZGEÇMİŞ.....	142

TEZ ONAY SAYFASI

Hüsniye GÜLMEZ tarafından hazırlanan “ ABBÂSÎ DEVLETİNDE RESMÎ YAZIŞMALAR -TEVKÎ‘ DİVÂNI-” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak onaylarım.

Doç. Dr. Aladdin GÜLTEKİN

.....

Tez Danışmanı, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 06/04/2022

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Said UYLAŞ

(ATAUNİ)

Online

Üye : Doç. Dr. Aladdin GÜLTEKİN

(KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Sehil DERŞEVİ

(KBÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığımı beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Hüsniye GÜLMEZ

İmza:

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, halkın ya da devlet kademelerinde karar sahibi kimselerin şikâyet ve taleplerini bildirdiği mektuplara yazılan edebi-cevâbî metinler konu alınmıştır. Aynı zamanda anlaşılamayan bir meselenin açıklanması, bir sorunun çözümü, atama ve azl kararlarının bildirilmesi gibi konulara değinen bu metinlerin isdâr olduğu Tevkî' Dîvânı'nın kapsam ve işlevi incelenmiştir. İlk bölümde; tevkî'lerin ortaya çıkışında en önemli iki etkenden biri olan kitâbetin gelişimsel özellikleri incelenerek, Tevkî' Dîvânı'nın temelini teşkil eden Resâil Dîvânı konu edinilmiştir. İkinci bölümde ise; bu türün en etkin metinlerini sunan Abbâsî dönemi sosyo-politik ve kültürel hayatı göz önünde bulundurularak her halife dönemine ait tevkî'ler, farklı kaynaklar ışığında biraraya toplanmıştır. Bizi, böyle bir yöntemin istihdamına iten en önemli etmen, dönemselsel olarak bu metinlerdeki belâgat unsurlarının ve konu başlıklarının değışiyor olmasıdır. Ayrıca dönemin en önemli müvekkî'leri ve metinlerinin edebi özellikleri titizlikle incelenmiştir. Her bir Abbâsî halifesine ait tevkî'ler bir başlık altında toplandıktan sonra sahip olduğu edebi unsurların ayrıntılı şerhi yapılarak okuyucuların istifadesine sunulmuştur.

Bu çalışmanın hayata geçirilmesi sürecinde her zaman beni destekleyen ve yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Aladdin GÜLTEKİN'e, ders döneminde bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim Sayın Dr. Öğr. Üyesi Sehil DERŞEVİ'ye, manevi desteği ile her daim yanımda olan kıymetli eşim Şevket GÜLMEZ'e, yazım aşamasında anlayışlı yaklaşımları ile desteklerini esirgemeyen sevgili çocuklarıma minnettarlığımı ifade etmek isterim.

ÖZ

Bu çalışmada, klasik Arap edebiyatı nesir türlerinden olan, belâgat ve inşâ sanatının gelişiminde büyük rol oynayan tevkî'ler incelenmiştir. Bir nevi devletin resmi yazışma trafiğini sağlayan bu tevkî'ler; Abbâsî döneminde altın çağını yaşayarak, dönemin en gözde kâtiplerinin istihdam edildiği Tevkî' Divânı'nda en yetkin örneklerini vermiştir. Tezimize konu olan Abbâsî dönemi hakkında kapsamlı bir çalışmaya rastlayamadığımız bu türün; Arap Dili ve Belâgatı açısından önemine dikkat çekerek, tanımını, tarihsel süreç içerisindeki seyri ve kitâbet faaliyetlerine olan etkisi tetkik edilmiştir. Abbâsî dönemi tevkî'leri sâdır oldukları halifenin ismi altında başlıklandırılarak her bir tevkî' üslup, muhteva, şekil açısından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ayrıca çalışmaya konu olan bu tevkî'lerin daha iyi anlaşılabilmesi için dönemin siyasi hayatı hakkında gerekli şerhler yapılarak, edebi analizler eşliğinde Türk akademiasına sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tevkî', Abbâsî, Divân, Kitâbet, Resâil, Îcâz

ABSTRACT

In this study, tawqî's, which are one of the prose genres of classical Arabic literature and play a major role in the development of the art of rhetoric and construction, have been examined. These tawqî's, which provided a kind of correspondence traffic between the state and the people, lived their golden age in the Abbasid period and gave the most competent examples in the Tevkî' Divan, where the most favorite clerks of the period were employed. This genre, which we could not find a comprehensive study about the Abbasid period, which is the subject of our thesis; Drawing attention to its importance in terms of Arabic Language and Rhetoric, its definition, its course in the historical process and its effect on epitaph activities have been examined. The tawqî's of the Abbasid period were titled under the name of the caliph they belonged to, and each tawqî' was evaluated in terms of style, content and form. In addition, necessary annotations about the political life of the period were made and presented to the Turkish academy, accompanied by literary analyzes, in order to better understand these tawqî's, which are the subject of the study.

Keywords: Tawqî' , Abbasi, Divan, Scripture, Rasâil, ijaz

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	ABBÂSÎ DEVLETİNDE RESMÎ YAZIŞMALAR -TEVKÎ‘ DİVÂNI-
Tezin Yazarı	Hüsniye GÜLMEZ
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Aladdin GÜLTEKİN
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	6/ 04 / 2022
Tezin Alanı	Temel İslâmi Bilimler
Tezin Yeri	KARABÜK ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Tezin Sayfa Sayısı	143
Anahtar Kelimeler	Tevkî‘ , Abbâsî, Divân, Kitâbet, Resâil, İcâz

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	OFFICIAL CORRESPONDENCES IN ABBÂSI STATE - TEWQÎ' DIVÂN-
Author of the Thesis	Hüsniye GULMEZ
Advisor of the Thesis	Doç.Dr. Aladdin GULTEKİN
Status of the Thesis	Master of Art
Date of the Thesis	6/ 04 / 2022
Field of the Thesis	Basic Islamic Sciences
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	143
Keywords	Tawqî', Abbasi, Divan, Scripture, Rasâil, ijaz

KISALTMALAR

- a.s : Aleyhis-selâm
b. : İbn
c.c. : Celle Celâluhu
h. : Hicri
Hz. : Hazreti
ö. : Ölüm tarihi
r.a : Radıyallahu anhu
(s.a.v.) : Sallallahu Aleyhi ve Sellem
thk. : Tahkik
trc. : Tercüme eden, tercüme
bkz. : Bakınız
C. : Cilt
ts. : Tarih yok
vd. : ve diğerleri

ARAŞTIRMANIN KONUSU

“Abbâsî Devleti’nde Resmî Yazışmalar-Tevkî’ Divânı” adlı bu çalışmada, klasik Arap edebiyatı nesir türleri içerisinde adı geçen, halkın ya da bürokratik zincir dâhilindeki bir ferdin şikâyet ve taleplerinin yazılı olduğu bir mektubu (kıssayı) hilafet makamına bildirmesi üzerine yazılan edebî-resmî metinler konu edinilmiştir. Tevkî’ ismiyle literatüre geçen ve Abbâsî Dönemi Tevkî’ Dîvânı’ndan sâdır olan bu resmî belgelerin sanatsal açıdan incelenmesi gerçekleştirilerek, belâgat ve inşâ ilimlerinin gelişimindeki etkin rolü irdelenmiştir.

Tevkî’lerin altın çağı olarak adlandırılan Abbâsî Dönemi metinleri, ait olduğu halifenin ismi altında başlıklandırılarak, her dönemin edebiyat dinamikleri göz önünde bulundurulmuştur.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bir nevi resmi yazışma olarak kabul edilen tevkî’ metinleri, İslâm siyasî hayatına uzun süre hükmetmiş olan Abbâsî Dönemi’nde isyan ve ayaklanmalara paralel olarak kültürel hayatın zirveye ulaşması ile adeta altın çağını yaşamıştır. Yapılan bu çalışmayla metinlerdeki belâgat ve fesahat unsurlarının belirgin bir biçimde var olduğunu gözler önüne sermek amaçlanmıştır. Aynı zamanda kâtiplerin Tevkî’ Dîvânı gibi idari müesseseleri ele geçirerek, birer eğitim merkezine dönüştürmeleri neticesinde yetişen dil bilimcilerinin Arap edebiyatına olan katkıları anlatılmak istenmiştir.

Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde özellikle Emevîler’den itibaren nazmın önüne geçen ve bir nesir türü olan tevkî’ metinleri ile ilgili Abbâsî Dönemi’ne ait kapsamlı Türkçe bir çalışmaya rastlamamış olmamız, bu tezin önemini ortaya koymaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmamızda, başında “tevkî’” kavramının lügat ve terim anlamları verilerek özellikleri, çeşitleri ve bu metinler üzerinde icra edilen edebî sanatlar örnekler eşliğinde incelenmiştir.

Birinci bölümde, resme bütüncül bakabilme adına resmî yazışmaların mihenk taşı olarak kabul edilen kitâbetin, Arap topraklarına girişinden Abbâsîler'e kadar olan süreç içerisinde bürokratik açıdan terakkisi tetkik edilmiş ve dîvân adı verilen devlet kurumlarına yansımaları incelenmiştir. Hz. Peygamber zamanında mektup geleneği ile başlayan ve edebî kaygılardan uzak bir şekilde gerçekleştirilen erken İslâm Dönemi yazışma üslup ve kâtiplerinin özellikleri irdelenmiştir. Ayrıca Emevîler Dönemi'nde kurulan ve dil âlimlerinin yetişmesinde adeta eğitim merkezine dönüşen Resâil Dîvânı ve kâtipleri, Abbâsî Dönemi büleğa zihninin ve edebî zevkinin anlamlandırılması adına dikkatle incelenmiştir.

İkinci bölümde ise, İslâm medeniyet tarihinin vazgeçilmez kurumu olan Tevkî' Divânı kapsam ve işlevi incelenerek, buradan çıkan metinlerin fesâhat ve belâgat unsurları açısından analizi yapılmıştır. Bu divâna başkanlık eden ünlü ediplerin siyasi olarak söz sahibi oluşları ve elde ettikleri maddi manevi kazanımlar yazıya dökülmüştür. Dönemsel olarak Abbâsî halifeleri için ayrı ayrı başlık açılarak, edebî özellikleri örnekler bağlamında incelenmiştir.

Bu tezde yer alan tevkî'lerin çoğunluğu İbn Abdurrabih'in (ö. 328/940) *el-İkdu'l-ferîd* eserinden alınmıştır. İbn Abdurrabih'in "*Halifelerin Tevkî'leri*" başlığı altında Dört Halife, Emevî ve Abbâsî dönemlerine ait metinleri serdettiği bu eser, en önemli klasik dönem kaynakları arasında yerini almıştır. Se'âlebî'nin (ö.430/1039) *Hâşu'l-haş* adlı eseri en önemli ikinci kaynak olarak karşımıza çıkmıştır. "*Eski Melik ve Kralların Tevkî'leri*", "*Müslüman hükümdarların Tevkî'leri*", "*Vezir ve Devlet Adamlarının Tevkî'leri*" başlıkları altında hatırı sayılır bir birikime ulaşılmıştır. Cehşiyârî'nin (ö. 331/942-43) *Kitabu'l-Vuzerâ ve'l-kuttâb*, Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) *el-Besâir ve'z-zehâir*, el-Kelâî'nin (ö.543/11499) *İhkâmu's-şun'ati'l-keâm*, Âbî'nin (ö.421/1030) *Neşru'd-dur*, İsfahânî'nin (ö. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği) *Muhâdarâtu'l-udebâ* gibi eserlerden yapılan alıntılar dipnotlarda belirtilmiştir. Çağdaş kaynaklar arasında yer alan *Cemheretu resâili'l-'Arab* ve *Cemheretu tevkî'âti'l-'Arab* gibi eserler çalışmaya önderlik etmiştir.

Arap Akedemyasında Arapça olarak gerçekleştirilen araştırmalara nazarı çevirecek olursak, Muhammed Salim Kuraymîde "*Fennu't-Tevkî'ât fi'l Edebi'l-Arabî fi*

Usurihi ez-zâhira Târîhan ve Dirâseten”¹çalışması en kapsamlı çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Rukayye el-Hac tarafından gerçekleştirilen “*et- Tevkî’ât fi asri’l-Abbâsî el-Evvel*”²adlı doktora çalışması konu ile ilgili geniş bilgilere yer vermektedir. Ayrıca Türkçe dilimizde konu ile alakalı yapılan bir araştırmayı da zikretmekte fayda görmekteyiz. Zahit Kaplangöz tarafından 2016 yılında hazırlanan Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı “*Arap Edebiyatında Tevkiat (Emevi Dönemi Örneği)*” adlı Yüksek Lisans Tezi’ni Türkçe çalışmalara örnek olarak sunabiliriz.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Araştırma esnasında klasik edeb kaynaklarındaki tevkî’ metinleri dikkate alınmış fakat bu metinlerin farklı kaynaklarda, farklı başlıklar altında serpiştirildiği görülmüştür. Ayrıca îcâzın ön plana çıktığı tevkî’lerin hangi makamda ve hangi sebebe binaen yazıldığına dair şerhlerin yetersiz oluşu, çalışmada karşılaşılan en önemli güçlük olarak kendini göstermiştir. Az lafızla çok manaların ifade edilmesinin amaçlandığı bu metinleri anlayabilmek için özellikle dönemin siyasi yapısını, isyan ve ayaklanmaların çıkış sebeplerini bilinmesinin gerekliliği karşılaştığımız zorluklardandır.

---

¹ Muhammed Sâlim Kuraymîde, *Fennu’t-Tevkî’ât fi’l Edebi’l-‘Arabî fi Uşurihi ez - Zâhira Târîhan ve Dirâseten* (Libya: Câmi’atu-Trablus, Doktora Tezi, 2012).

² Rukayye el-Hac, *et- Tevkî’ât fi asri’l-Abbâsî el-Evvel* (Sudan: Câmi’atu Hortum, Doktora Tezi, 2010).

Haldûn'un yapmış olduğu tanımdan tevkî'lerin sadece hilâfet makamı veya sultan tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Fakat daha sonra onun, bir devlet kurumu içindeki bütün makamlar tarafından, ortak edebî kaygılar güdülerek yazılan metinleri içine alacak şekilde kullanılmaya başlandığı müşahede edilmektedir.

İbn Haldûn devamında “*Bazen hüküm orada icra edilir bazen de dilekçe sahibinin eline verilerek hükmün icraatı sağlanır.*” şeklinde tevkî'nin sonucuna değinmektedir.⁷

İbn Haldûn tevkî' yazan kimse içinse; “*Bu işi üstlenen kâtibin öncelikle belâgat açısından mâhir olması gerekir.*”⁸ görüşüyle olmazsa olmaz şartını ileri sürmektedir.

Memlûklü tarihçi, âlim ve münşî Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 821/1418) ise; “*Bir sorunun çözümü, anlaşılamayan bir meselenin açıklanması veya talep edilen bir isteğin neticeye ulaştırılması doğrultusunda cevap niteliğinde olan mu'cez, belîğ ve sonunda bir iz, bir alâmet taşıyan ruk'a ya da kitaplardır.*”⁹ diyerek tevkî' için daha farklı bir tanım yapmaktadır. Kısaca devlet kademesinde karar sahibi kişinin kendisine sunulan meseleler hakkında olumlu ya da olumsuz görüş ve emirlerini içine alan veciz yazılı notları kapsamaktadır.

Tevkî' aynı zamanda halife ya da emri altında çalışan kâtiplerin, dilekçelere yazdığı devlet mühürlü cevabî yazı “*rukâ'*” olarak isimlendirilmektedir. Bu şikâyetler dönemin yazı malzemesi olan kumaş ve deri parçaları üzerine yazılması ve yama gibi gözükmemesinden dolayı bu isim ile anılmaktadır.¹⁰ Ayrıca tevkî'lere, zulme uğramış kişilerin metnin üst kısmında şikâyetlerini anlatması sebebiyle “*kıssa*” denilmektedir.¹¹ Tevkî' teriminin genellikle tevkî'ât şeklinde çoğulu kullanılmaktadır.

Kaynaklarda bazı dil âlimlerinin, tevkî'ât konusunda elde ettikleri şu tespit, konunun anlaşılması bağlamında çok yakından ilgilidir. Devlet içinde belli bir iktidara sahip olan kimselere gönderilen mektuplara, yine aynı mektubun sağına, soluna ya da alt kısmına cevap niteliğinde bir cümle ya da işaret koymak yoluyla tekrar geri gönderilmesi neticesinde oluşan ilk metinler, aslında bu sanatın embriyo halidir denilebilmektedir. Bu tespit dikkatle teemmül

⁷ İbn Hâldûn, *Mukaddimet'u İbn-i Haldûn*, 430.

⁸ İbn Hâldûn, *Mukaddimet'u İbn-i Haldûn*, 430.

⁹ Şeyh Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1922), 1/45.

¹⁰ Nâcî Ma'rûf, *et-Tevkî'ât et-tedrisiyye* (Bağdat: Matbaatu- İrşâd, 1965), 5-6.

¹¹ Şevkî Dayf, *Târîhu edebi'l-'Arabî el-'aşru'l-'Abbâsî'l-evvel* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2004), 489.

edildiğinde tevkî'leri, mektup gibi diğer nesir türlerinden ayıran en önemli özellik anlaşılacaktır.¹²

Kâtibin; müteşâbih ifadelerden uzak durarak, iletilmek istenilen mesajı yalın, kısa ve vurucu cümlelerle ifade etme gayreti, tevkî'lerin edebî bir vasıf kazanarak belâgat sanatları içerisinde incelenmesini sağlamıştır.¹³ Siyaset ve toplumsal sorunlara odaklanmasıyla temayüz eden tevkî'ler; daha çok edebi mektup türü olarak bilinen *resâil sanâtı* içinde incelenerek, devletin tüm resmî yazışmalarının oluşturulduğu Resâil Dîvânı olarak bilinen kurumda yazılmaktadır.¹⁴

Bazı kaynaklarda, sultanın tuğrasını basmak ya da kâtipler tarafından sayfanın sonuna isim ve döneme ait benzer bir işaret koymak manasına gelen “*Tevkî' u'l-ahd*” gibi dönemsel adlandırmalarla da karşılaşıldığı görülmektedir.¹⁵

Şevkî Dayf gibi bazı dil bilimcileri Tevkî'nin; Araplara Fars kültüründen sirâyete geçtiğini iddia etmektedir. Cahili Araplarının yazıya tam manası ile vâkıf olamamaları ve düzenli bir devlet yapısını İslâmiyet'in zuhuru ile öğrenmeleri gibi sebeplerle bu kaniya varıldığı düşünülmektedir. Bu düşünce doğrultusunda Dayf, “*Fârisi melik ve vezirlerinin uyguladığı, raiyyetlerinde bulunan halkın şikâyet ve taleplerine cevap niteliğinde yazılan belîğ ve mü'ciz ibarelerdir.*”¹⁶ şeklinde bir tanım yapmaktadır.

Görüldüğü üzere bazı dil bilimciler; tevkî sanatının Araplara, güçlü bir medeniyet sahibi Fârisîlerden geldiğini ileri sürmektedir. Birçok klasik kaynakta bu düşünceyi destekleyecek tevkî metnine rastlamak mümkündür.¹⁷ Fakat Hz. Peygamber zamanında tevkî denilebilecek bir örneğe tam manası ile rastlanmasa da Hulefâ-i Raşidîn ve Emevî dönemlerinde tevkî'ât benzeri resmî belgelerin varlığı ve buna paralel olarak henüz Arap dışı unsurlar ile karşılaşılmamış olması, bu türü Arapların başka bir topluluktan ihdâs etmediklerinin kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸

¹² Abdullah b. Muhammed b. es-Seyyid el-Bağalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-kuttâb*, thk. Mustafa es-Sekâ - Hamîd Abdulmecîd (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1996), 1/195-196.

¹³ Ebu Osman Amr bin Bahru'l-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyin* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1985), 1/83.

¹⁴ Eşref Hasan Muhammed, “et-Takdîm ve't-Te'hîr fî Fenni't-Tevkî'âti'l Edebiyye”, *Câmiatu'l-Mediyeti'l-Âlemiyye Mecelletu Külliyyet'i-Âdab* 29/2 (2020), 20.

¹⁵ Cibrân Mes'ud, *Râidu't-tullâb* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l- Melayîn, 1981), 283.

¹⁶ Dayf, *Târîhu edebi'l-'Arabî*, 467.

¹⁷ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd* (baskı: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 4/306.

¹⁸ Muhammed Mahmud Derûbî - Salâh Muhammed Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âtil-'Arab* (Ürdün: Merkezü Zayed li't-Turas ve't-Tarih, 2000.), 26.

Nesir Tevkî' İlişkisi

Sözlükte nesir; “*sözü çoğaltmak, saçmak dağıtmak*” anlamında olup isim olarak ise “*nazım dışı söz*” demektir. Şiir dediğimiz nazım; simge, abartı, tasvir gibi ögelere dayanırken nesir ise; daha çok akıl temelli bir yazı türüdür. Bununla beraber gündelik hayata dair rastgele söylenmiş sözleri nesre dâhil etmek doğru değildir.¹⁹

Düz yazı diyebileceğimiz bu tür iki kısma ayrılıp ilki; günlük konuşmalardan oluşan atasözleri ve hikmetli sözler dışında pek de edebi unsur barındırmayan sıradan nesirdir. İkincisi ise; araştırma konumuzun da dâhil olduğu, kendisi ile meşgul olanları belâgat, sanat ve mahâret açısından dilde yüksek mertebelere ulaştıran sanatsal nesirdir.²⁰

Klasik dönem Arap edebiyatında nesrin geçirdiği evreler ve tarihi seyri göz önünde bulundurulduğunda cahiliye, ilk İslam, Emevî ve Abbâsî olmak üzere dört ana başlıkta incelenmektedir. Her dönemin kendine özgü sosyo-kültürel özellikleri ve siyasî gelişmelerinin nesre oldukça etki ettiği mülâhaza edilmektedir. Örneğin; Cahiliye asrında nesir; secinin çokluğu, hitâbet, mesel ve hikâyelerde hasrın kullanılması ile öne çıkmaktadır. Cahiliye nesrinin varlığı ile ilgili tartışmaları alanda yapılan diğer çalışmalara bırakarak²¹, “*sadru'l İslam*” dediğimiz erken İslam Dönemi nesrinin özelliklerine baktığımızda, Kur'an-ı Kerim'den alıntının çokluğu ve hitâbetin yaygınlaşması dikkati çekmektedir. Emevî Dönemi'ne geldiğimizde ise; “*edebi fenni nesir*” dediğimiz estetik yönleri olan, sahibinin adeta bir şair edası ile muhatabını aciz bırakmak için dile getirdiği ve bu amaçla edebi sanatları sergileme gayretinde olduğu üslup karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde nazım türünün azaldığı, mektup ve resmî evrakların dilsel hünerlerin sergilendiği alanlar olduğu görülmektedir.²²

Nesrin adeta altın çağını yaşadığı, resmî yazışma, mektup ve tevkî'lerin birer edebî eser sayılarak, büyük meblağlar karşılığında alınıp satıldığı Abbasîler Dönemi'ne ise ikinci bölümde açıklık getireceğiz.

¹⁹ İsmail Durmuş, “Nesir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/6.

²⁰ Şevkî Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'Arabi* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2004), 15.

²¹ Selim İpek, *Arap Edebiyatında Nesir* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 2-4.

²² Muhammed Mendûr, *el-Edep ve funûnihi* (Kahire: Nehdet'u Mısır, 1966), 35.

Kâtiplerin, edebi üslupları yerinde kullanarak bir nevi söz cambazlığı yaptığı nesir; îcâz sanatının öne çıktığı hitâbet, mesel, vasiyet, hikmetli sözler, risâle ve tevkî' gibi türlere ayrılmaktadır.²³

Bu türleri yazılı ve şifahi olmak üzere ikiye ayırdığımızda risâle ve tevkî'ler, yazılı nesir türleri kategorisinde incelenmektedir. Görüldüğü üzere, fâtin bir zihnin süzgecinden süzülen, belâgat ve fesâhatin en etkin bir şekilde ortaya çıktığı bu türün, kısa sürede tenfiz edilmesi gereken emirler olduğu gibi aynı zamanda büyük bir edebî öneme sahip olduğu görülmektedir. İlk olarak diplomatik faaliyetlerin meşruiyet kazandığı “*devlet nizamı*”, ikinci olarak da “*kitâbet*”, tevkî' sanatının ortaya çıkış ve gelişmesinde en önemli iki esas olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki unsurun İslam dini ile beraber Arap topraklarında gelişme göstermesi, bu sanatın Kur'an-ı Kerim ve hadislerden fazlasıyla etkilenmesine sebebiyet vermektedir.

Tevkî'lerin Mahiyeti Özellikleri ve Çeşitleri

Tarih sahnesinde miâdını doldurmuş bir topluluk hakkında en sahil bilgilere ulaşmanın yolu; o dönemin mektup, vesika ve resmî yazışma gibi belgelerini incelemektir. Bu bağlamda resmî mektup türü olarak karşımıza çıkan tevkî'ler, belâgat ve inşâ açısından Arap edebiyatına büyük katkıda bulunarak, İslâm medeniyet tarihine de ışık tutmaktadır.

Arap Edebiyatı bilginleri; Tevkî' sanatının yazı ile başladığını, ayrıca bu sanattan bahsedebilmek için öncelikle; Arap dünyasına kitâbetin girişini, mihenk taşı olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Fakat Seâlibî gibi kitaplarında tevkî'ler için ayrı bir bölüm ayıran bazı dil âlimlerinin ise, Cahiliye dönemi hatta daha eski tevkî'lere yer verdikleri görülmektedir.²⁴Bu delillendirmeye cevaben oluşan yaygın görüş ise, konusu geçen kısa veciz ifadelerin muhatabına yazılı olarak değil de şifahen ulaştırıldığı ve buna istinaden yazışma kategorisine giremeyeceği yönündedir.

Haş'ul-haş gibi klasik dönem kaynaklarında Fars, Hint ve Yunan kökenli tevkî'lere yer verilmesi bu türün Arap menşeli olmadığına delil olarak sunulmaktadır.²⁵ Fakat Hz. Ebu Bekir'in Dûmetu'l-Cendel'deki komutanı Hâlid'e, savaş konusunda nasıl davranması

²³ Hannâ el-Fahûrî, *el Cami' fi târihi'l-edebi'l - 'Arabi* (Dimeşk: Dâru'l Halbûnî, ts.), 315.

²⁴ Abdumelik b. Muhammed b. İsmail eş-Şe'âlebî(430/1039), *Haş'ul-haş* (Beyrut: Dâru'l -Kutubi'l- 'İlmiyye, 1994), 84.

²⁵ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (Kahire: Muessetu'l-Hendâvî li't-Ta'lim ve's-Şekâfe, 2012), 187.

gerektiğini sorması üzerine yazdığı metin, tevkî' türünün ilk halifeler döneminde ortaya çıktığını ispatlar niteliktedir. Ayrıca bu dönemin özellikleri dikkatle incelendiğinde; İslam toplumunun daha diğer topluluklar ile tanışmadığı ve her konuda Arap geleneğini muhafaza ettiği görülmektedir.²⁶ Sonuç olarak, bu konudaki tartışmaların Arap geleneğinde var olduğunu savunan Ahmet Zeki Safvet ve Fars edebiyatından intikal ettiğini ileri süren Şevki Dayf gibi çağdaş edebiyat bilginleri tarafından günümüzde de devam ettirildiğini görmekteyiz. Fakat Arapların îcâzlı ve etkileyici söz söylemeye olan aşklarının, İslâm ile beraber resmî yazışmalara yansıdığını söylersek, isabetli bir kanıya vardığımız düşüncesindeyiz. Ayrıca tevkî'ât türünün; Emevî Dönemi'nde kurumsal yapıların inşası ile kendi dinamiklerini oluşturduğu, Abbâsî kültürünün temel çehresini oluşturan Fars kültürü ile de geliştiği kanaatindeyiz.

Tevkî'lerin esas maksadı olan talep ya da şikâyetini îcâz ile en çarpıcı şekilde muhatabın zihnine ulaştırmak, aynı zamanda Kuran-ı Kerim'in de en önemli unsurudur. Bu nedenle tevkî'lerin içeriğine bakıldığında ayetlere oldukça yer verildiği görülmektedir. Arap edebiyatında, Kur'an üslup ve etkisinin en fazla görüldüğü alan olarak tevkî'at gösterilmektedir.²⁷ Aynı zamanda hikmetli sözler, şiir beyitleri, meseller, Hz. Peygamber'in hadîs-i şerifleri iktibâs edilen ifadeler arasında sayılmaktadır.²⁸

Ayetlerden iktibâs edilen tevkî'ler oldukça yaygın olup, kısa ve anlaşılır ayetler tercih edilmiştir. Abbâsî halifesi Mehdi b. Mansûr, döktüğü kan nedeniyle hapiste olan bir kimsenin "kıssa"sına yani dilekçesine cevap niteliğinde şu ayeti yazdırmıştır.²⁹

{ وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ ... } "Kıssada sizin için hayat vardır, ey akıl sahipleri! ..."³⁰

İlk İslam döneminde edebî kaygı tam olarak oluşmadığı için tevkî'lerde şiir beyitlerine rastlamak zordur. Fakat Emevîler'de edebî zevkin devlet kurumlarına yansıdığı ve beyitlerin tevkî' olarak kullanıldığı görülmektedir. Emevîler'in Horasan Valisi, Mâverâünnehîr Fâtihî Kuteybe b. Müslim b. el-Bâhîlî'nin,³¹ kendisine kin beslediği Emevî Halifesi Süleyman b.

²⁶ Süleyman Muhtâr İsmail, "Edebu't-Tevkî'ât", *Mecellutu-Şimâli cunûb Câmî'atu Misurata Libya* 8 (2016), 35-36.

²⁷ Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996), 112-114.

²⁸ Kârîn Sadır, "Fennu't-Tevkî'ât fi'l-'Aşri'l-'Abbâsî", *Mecelletu Vuzâreti' s- Şekâfeti's-Sûriye* 54 (2015), 182.

²⁹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*. 4/296.

³⁰ Kur'an Yolu. (Erişim Nisan 2020), el-Bakara 2/179. <https://kuran.diyanet.gov.tr>

³¹ Bkz.İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/490-491.

Abdülmelik b. Mervan'a³²ölüm tehdidinde bulunması üzerine halifenin yazdığı tevkî'de, bu alanda beyitlerin kullanılmasına en güzel örneklerdendir.

رَعَمَ الْفَرَزْدَقُ أَنْ سَيَقْتَلُ مِرْبَعًا   أَبَشِرُ بِطُولِ السَّلَامَةِ يَا مِرْبَعُ³³

"Ferezdak Mirbe'a'yı öldüreceğini iddia etti. Ey Mirbe'a o halde selâmetinin uzunluğu ile müjdelen!"³⁴

Râşid halifeler döneminde Efendimiz (s.a.v.)'in hadislerinden iktibâs edilen tevkî örneklerine rastlamak oldukça zordur. Ancak, Ziyad b. Ebih, kendisine ulaşan bir günahkârın kıssasına karşılık yazdığı şu tevkî ise az sayıda da olsa günümüze ulaşan hadis iktibaslı tevkî'lerdendir.³⁵

"التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ" "Günahından tövbe eden kimse, hiç günah işlememiş kimse gibidir."³⁶

Arap Edebiyatında mesel olarak bilinen atasözlerinin, az kelime ile çok manalar ihtiva eden içeriği nedeniyle tevkî türüne olan uyumu göz ardı edilmeyerek, kullanımına oldukça fazla rastlanmaktadır. Şiir kadar eski zamanlara uzanan mesellerin, Arapların zihin kıvraklığını sergiledikleri en müthiş alanlardan biri olması, gündelik hayata yansımaları da bu ölçüde artırmıştır. Meseller, olay ile bağlantılı zahiri ya da batınî manası itibari ile hikmet ve öğütleri kapsamaktadır. Halkın özü ile bağlantılı olarak sahip olunan medeniyetin, nesilden nesle aktarımını sağlamaktadır.³⁷ Bu nedenle tevkî'lerde mesellerin de tercih edildiği görülmektedir.

³² Mevlüt Koyuncu, "Velid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/30-31.

³³ Numan Muhammed Emin Taha, *Dîvân'u-Cerîr bi-şerh-i Muhammed b. Habîb* (Kahire: Dâru'l - Meâ'rif, 2009), 338.

³⁴ Emevî dönemi şairlerinden Cerîr, bu beyti kendisi ile aynı dönemde yaşamış olan Ferezdak için yazmıştır. İyi kılıç kullanamaması ile bilinen Ferezdak, babasını öldüren Mirbe'a'yı tehdit etmiş fakat bunu gerçekleştiremeyeceğini îma eden Cerîr bu beyitle, Ferezdak'ı hicivetmiştir. Halife Abdülmelik b. Mervan ise bu beyitle isyancı olan Kuteybe'yi Ferezdak'a benzeterek onu öldürmesinin mümkün olmadığını hafif alaylı bir şekilde ifade eden tevkî olarak yazdırmıştır.

³⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/300.

³⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el- Kâzvinî İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Riyad: Dâru Meârif, 1985), "Zuhd", 4250/704

³⁷ Nâsîf Mustafâ Abdulazîz, *el-Emsalu'l- Arabiyye* (Beyrut: Mektebetu- Lubnân, 1992), 3-4.

Sahip b. Abbâd'ın³⁸kendisine isyan ettiği haberi ulaşan bir kimse için yazdığı tevkî'³⁹ bu konuda ki en çarpıcı örneklerdendir.

40" العَصَا لِمَنْ عَصَى " "Sopa isyan eden kimse içindir."

"Bir neslin yüksek duygu, düşünce ve hayat tecrübelerini sonraki nesillere aktarmak için vecizeler halinde ifade edilen, hikemiyât olarak da ifade edebileceğimiz hikmetli sözlerin"⁴¹ yapısında bulunan îcâz sanatı itibari ile tevkî'lerde de kullanımına, sıkça rastlanmaktadır.

Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'ın, gıda maddelerinin stoklanmasına karşılık halkın şikâyetlerini anlatan "kıssaya" yazdırdığı şu tevkî' bu türün en güzel örneklerindendir.

"من صَبَرَ فِي الشَّدَةِ شَارَكَ فِي الْبِعْمَةِ" "Kim darlık zamanında sabrederse, nimete ortak olur."⁴²

Tevkî'ler, konu başlıkları olarak incelendiğinde bu alandaki çeşitlilik göze çarpmaktadır: Atama, azl, emir gibi konuların işlendiği siyasî tevkî'ler; tehdit ve uyarı içerikli harbî diyebileceğimiz savaş konulu tevkî'ler bulunmaktadır. Ayrıca alay ve istihza konulu tevkî'ler; tutku, aşk ifadeli olanlar ve toplumsal sorunların yansıtıldığı tevkî'ler günümüze ulaşan metinlerin konu başlıklarını içermektedir.⁴³ Çalışmamızın diğer bölümlerinde bu metinlere ayrıca yer vereceğimiz için burada zikrettiğimiz örnekleri yeterli bulmaktayız.

Tevkî'lerde Öne Çıkan Edebi Sanatlar

Arap edebiyatında nazım ve nesir alanında ortaya konulan her üründe, edebi sanatlara başvurulduğu gözlenmekte ve bunun neticesinde mana bakımından etkileyici, estetik olarak kemale ermiş metinlere rastlamak mümkün hale gelmektedir. Söz konusu sanatların bilinmesi,

³⁸ İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/512-515.

³⁹ Muhammed Mehdi el-Basîr, *Edebu'l-Abbâsî* (Bağdat: Matba'atu's-Sa'dî, 1955), 161.

⁴⁰ Muhammed Hamîdullah el-Meydânî, *Mecme'u'l-emsâl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1968), 2/442.

⁴¹ Mahmut Kaya, "Muhtaru'l-Hikem ve Mahasinu'l-Kelim'de Aristoteles'e İsnad Edilen Hikmetli Sözler ve Bunların Kaynakları", *Felsefe Arkivi* 0/26 (13 Temmuz 2013).

⁴² Hamd b. Nâsır ed-Dehlî, "Fennu't-Tevkî'âti'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-İslâmî ve'l-Emevî ve'l-Abbâsî", *Mecelletu Câmi'ati Ummi'l-Kurâ li-'Ulûmi's-Şerî'a ve'l-Luğati'l-Arabiyye ve Âdâbiha*, Mekke 13 (20 Temmuz 2007), 11.

⁴³ Abdurrahman b. Ahmed İmam, "Te'tvîrî't-Tevkî'âti'l-Edebiyye ve Eslemetuhâ fi'l-Asri'l-Avleme" (el-Mu'temeru'd-Duvelî'r-Râbi'li'l-Luğati'l-Arabiyye, Beyrut: el-Mu'temeru'd-Duvelî'r-Râbi'li'l-Luğati'l-Arabiyye, 2015), 199.

estetik zevkin ötesinde anlatılmak istenilen düşüncenin en doğru biçimde muhatabının zihninde oluşturulması bakımından oldukça önemlidir. Özellikle Abbâsî Dönemi'nde tevki'ler; kullanılan lafızların dizilişindeki incelik, terkiplerdeki kolaylık ve sadelik, kelimelerde ki geniş anlamlar bakımından, parlak bir zihnin ürünü olan belâgat sanatlarının sergilendiği alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ruhta sağlam bir etki bırakma özelliğine sahip bu metinlerde, özellikle îcâz sanatının istimali göze çarpmaktadır. Buna binaen îcaz, iknâ ve belâgat; tevki'lerde bulunması gereken, birinin yokluğunda edebi olma özelliğini kaybettiren üç temel unsurdur.⁴⁴Bu üç temel edebî unsura istiâre, teşbih, kinâye, muhassinât-ı ma'neviyye ve lafziyye gibi edebî sanatları eklemekle beraber tevki'lerin bu sanatların sergilendiği metinler olduğunu iddia edebiliriz.

Tevki'lerin en önemli unsuru olan *îcâz*; Abdulkâhir el-Cürçânî'nin (ö.471/1078) ifadesiyle “*Az sözle çok anlam ifade etmektir.*”⁴⁵

Çağdaş Arap edebiyatçılarından Ahmet Rafî'nin nakli ile İbnu'l Esîr (ö.630/1232)'in *îcâzı*; “*Söylenilmek istenileni, fazla olmayan lafızla ifade etmektir.*” şeklinde tarif ettiği söylenmektedir. Aynı zamanda muradın anlaşıldığı dışındaki her lafzı fazlalık olarak kabul ettiğine dair bilgilere de rastlandığı ileri sürülmektedir. Emevi ve Abbâsî dönemlerinde savaşların çokluğu, isyan ve ayaklanmaların dönem devlet adamlarını fazla meşgul etmesi, belâgatın güç ve zekâ göstergesi olması gibi sebeplerin kâtipleri îcâza sevk ettiği açıkça görülmektedir.⁴⁶

Kazvîni (ö.739/1338); “*Maksadı bilinen ifadenin dışında daha az tabir ile ifade etmektir.*”⁴⁷ diyerek aslen *îcâzı*, *havâs* ve *ezkiyâ* tabakasına taşımaktadır. Bu tanımlama tevki'lerin içeriği bakımından da oldukça önem arz etmektedir.

Ali Bulut ise; “*İnsanların alışık olduğu lafızlardan daha az lafızla anlamı da bozmadan maksadı söylemektir. Uzun uzun anlatılabilecek bir maksadı kısa, fakat yeterli bir ifade ile anlatmaktır.*”⁴⁸ şeklinde bir açıklama yapmaktadır.

⁴⁴ ed-Dehîl, “‘Fennü't-Tevki'âti'l-Edebiyye”, 17

⁴⁵ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Cürçânî (ö. 471/1078-79), *Delâilü'l-i'câz*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2004),463; Muhammed Ahmed Kâsım, *Kitâbu- 'Ulûmu'l-belâğa ve'l-bedi' ve'l-beyân ve'l-meânî* (Trablus: Müessesetu'l-Hadîse li'l-Kitâb, 2003), 357.

⁴⁶ Rafî' Ahmet, “Kıraatu f'i Fenni't-Tevki'âti'l-'Arabiyye ve Îcâzihi”, *Aklâmu'l-Hint* 2 (Nisan 2018), 5.

⁴⁷ Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer Ebu'l-Meâlî Celâleddîn el-Kazvîni, *el-Îdâh fî 'ulûmu'l-belâğa*, thk. Muhammed Abdulmunim el- Hâfâcî (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), 3/171

⁴⁸ Ali Bulut, *Belâgat* (İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 155.

Yukarıda tanımını yapmaya çalıştığımız *îcâzın*, “*cevâmiu’l-kelim*” cinsinden olan kelimeler ile tevkî’lerde boy gösterdiği dikkati çekmektedir. “*كُنَيْتٌ*”⁴⁹ şeklinde tek bir cümle ya da kelime, hatta tek bir harfle yazılan bu tür tevkî’ler sahibinin ilmi becerisini, muhatabının ise zekâsının derecesini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Büveyhiler Dönemi’nde vezirlik yapan ünlü edip ve şair Sâhib b. Abbâd’ın⁵⁰ bir ihtiyacı bildirmek üzere kendisine ulaşan ruk’adaki *فعل* ifadesinin başına sadece bir elif harfi ekleyerek (*أَفْعِلْ*) geri göndermesi, edebiyat açısından ağızları açık bırakacak bir atraksiyonun oluşumunu sağlamaktadır. Hatta bazı tevkî’lerin “evet” ya da “hayır” şeklinde onay ve ret kelimeleri ile geri gönderildiğine de rastlanmaktadır.⁵¹

Tevkî’ metinlerinde *îcâz* sanatının bariz bir şekilde tercih edilmesinin başlıca sebepleri şu şekilde sıralanmaktadır:

- Makama gönderilen yazının üst kısımda konu açıklandığı için aynı yazının hemen altına tafsilata ihtiyaç duyulmaması,
- Tevkî’in aynı sayfaya sığdırılma gayreti,
- Halife ya da devlet adamının vaktinin az sorumluluklarının çok olması,
- Emrin tenfizinin bir an önce gerçekleşmesinin sağlanması,
- Aynı zamanda halifenin, tabir gücü ile kendi yeri ve makamının yüceliğini gösterme gayreti.⁵²

Aslında bir tevkî’ de bulunması gereken, düşünüldüğünde *îcâzın* da önüne geçebilecek en önemli unsur; belâgat terimlerinin esası olan “muktezâ-yı hâl” denilen sözün yer ve zamana uygun söylenmesidir. Belâgat; muhatabın durumu ve sözü hangi makamda söylediğini bilerek cümle kurmaktır. Örneğin bir kimse övülürken sözü gerektiği kadar uzatmak ya da muhatabınız zeki ise en asgari şekilde kısaltarak söylemek gibi.⁵³

Tevkî’lerde bulunması gereken üçüncü bir unsur da muhatabın zihninde hiçbir şüphe bırakmayacak derecede “*ikna*” özelliğine sahip olmasıdır.⁵⁴

⁴⁹ Ebû’l Kâsım Muhammed b. Abdulgafur el-Kelâ’î, *İhkâmu şun’ati’l-kelâm* (Beyrut: Dâru’s-Şekâfe, 1966), 159-160.

⁵⁰ Çelebi, “Sâhib b. Abbâd”, 35/512-515.

⁵¹ el-Kelâ’î, *İhkâmu şun’ati’l-kelâm*, 161.

⁵² Asem H. A. Abdelghany, “Emevi Halifelerinde Tevkî’ Sanatı”, *BAÜİF Dergisi* 3/1 (2017), 155-165.

⁵³ Bulut, *Belâgat*, 49.

⁵⁴ Ahmed Yahya Ali, “et-Tevkî’ât fi’l-‘Asri’l-Abbâsî Belâğatu’l-İhbârî ve’l-Îcâz”, *Edebu’r-Râfidîn* 77 (2019), 135.

Maksadı farklı yollarla ifade etme usullerini inceleyen ilim dalı beyânın konularından olan teşbih sanatına, tevkî'î metinlerinde de oldukça sık rastlanılmaktadır. *Teşbih*; "İki şey arasında ortak olan vasıflardan dolayı benzerlik kurmaktır."⁵⁵ Özellikle Abbâsî Dönemi'nde tevkî'î metinleri güç ve iktidarın ispatlandığı arenalara dönüşmesi nedeniyle, mübalağalı anlatımın sıkça müracaat edilen bir yöntem olduğu dikkati çekmektedir. Bu tür anlatım yollarından biri olan teşbih, tevkî'îlerde îcâzdan sonra tercih edilen en önemli anlatım şeklidir. Abbâsî Dönemi'nin önemli siyaset ve kültür adamlarından biri olan Ca'fer el- Bermekî, belâgat sahasında döneminin en üstün şahsiyetleri arasında sayılmaktadır. Bu becerisini tevkî'îlere ustaca yansıtan Bermekî'ye ait şu metin, teşbih sanatının en güzel örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır:

"الْحَطَّ جِسْمٌ وَ رُوحُهُ الْبَلَاغَةُ , وَلَا خَيْرَ فِي جِسْمٍ لَا رُوحَ فِيهِ"⁵⁶

"Yazı, beden gibidir. Onun ruhu da belâgattir. İçinde ruh olmayan bedende hayır yoktur."

Bu tevkî'î de; Bermekî'ye ulaşan bir şikâyet mektubunda kullandığı üslubu beğenmediği anlaşılmaktadır. Yazıyı; insan bedenine benzeterek, o bedeni ayakta tutan ruhunun da belâgat olduğunu söylemektedir. Ruh olamayan cisim nasıl ölü ise; belâgat olmayan sözün de aynı şekilde değersiz olduğunu anlatmaktadır. Dikkatle incelendiğinde "yazı"nın müşebbeh, "cismin" ise müşebbeh bihi olarak geldiği görülecektir. Benzeme yönü ve edatı açıkça zikredilmediği için "teşbih-i belîğ" gerçekleşmiştir.

Tevkî'îlerde öne çıkan diğer bir edebî sanat ise, beyan ilmi dâhilindeki *istiâre*dir. Sözlükte "ödünç almak, ödünç vermek" anlamlarına gelen istiâre terim olarak ise; "Bir kelime ya da terkinin, benzerlik alakası ile bir karineye bağlı olarak gerçek anlamı dışında kullanılmasıdır."⁵⁷

Abbâsî tarihinde karşımıza çıkan, Halife Harûnurreşîd döneminde bürokratik olarak en üst seviyeye ulaşan ve tevkî'îleri ile ünlenen Bermekî ailesine yazılan şu cevâbi tevkî'î, icra edilen istiâre sanatı açısından oldukça kıymetlidir.

⁵⁵ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemu'l-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî (Kahire: Daru'l-Fadîle, ts.), 52(460).

⁵⁶ es-Seâlebî, *Tuhfetu'l-vuzerâ*, 98.

⁵⁷ Abdülazîz Atik, *İlmü'l-Beyân* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1985), 167; İsmail Durmuş - İskender Pala, "İstiâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/315-318.

"أَنْبَتَتْهُمْ الطَّاعَةَ وَحَصَدَتْهُمْ الْمَعْصِيَةَ"⁵⁸ "Onları(Bermekî ailesini) boyun eğme ve itâat

(toprağa) ekti, fakat başkaldırma ve isyan, vaktinden önce hasat etti."

Tevkî', Yahya b. Hâlid el-Bermekî ve ailesinin hapsi ile sonuçlanan müsadere olayına dikkat çekmektedir. Bermekî ailesi bir tohuma benzetilerek, bu tohumun itaatle yeşerdiği fakat daha sonra isyan ile vaktinden önce hasat edildiğini anlatmaktadır.⁵⁹

Müşebbeh bih'in her iki tabirde de ifade edilmemesinden dolayı, *istiâre-mekniyye* gerçekleştiği gayet açıktır.

İslam tarihinde râşid halifelerden sonra, ikinci fetih hareketini başlatan Velîd b. Abdülmelik'in amcazadesi Ömer b. Abdülazîz'e yazdığı tevkî'de de istiâreyi kullanması anlatımdaki güzelliği arttırmaktadır.⁶⁰

"قَدْ رَبَّ اللَّهُ بِكَ الدَّاءَ, وَأَوْدَمَ السِّقَاءَ"⁶¹

"Allah seninle hastalığı ve şiddetle artan zayıflığı iyileştirdi." Bu tevkî 'de, dönemin sorunları hastalığa benzetilerek, sadece Ömer'in sahip olduğu adalet sıfatının bu problemleri çözebileceği ve Allah tarafından deva olarak gönderildiği üstü kapalı anlatılmaktadır.⁶²

Yine tevkî'lerde kullanılan diğer bir edebi sanatta *kinâyedir*. Kinâyeye; "*Hakiki manayı düşünmeye engel olacak bir karine bulunmak şartıyla bir sözü gerçek manasına da gelebilecek şekilde, başka bir manada kullanmaktır.*"⁶³

"Bu söz gerçeği yansıttığı gibi aynı zamanda da mecazdır. Kinâyeyi mecazdan ayıran en önemli fark ise mecaz gibi gerçek anlama dair bir karine taşımamasıdır."⁶⁴ Bu sanat her iki tarafın da konuya hâkim olmasından dolayı tevkî'lerde oldukça fazla kullanılmaktadır. Halife

⁵⁸ İbn Abdurabbih, el-İkdu'l-ferîd, 4/297; Safvet, Cemheretu resâilî'l-'Arab, 4/374; Derûbî - Cerrâr, Cemheratu tevkî'âtil-'Arab, 1/82.

⁵⁹ Ahmet, "Kıraatu fî Fenni't-Tevkiâ'ti'l-'Arabîyye ve İcâzihi", 12.

⁶⁰ Abdelghany, "Emevi Halifelerinde Tevki' Sanatı", 162.

⁶¹ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî ö.328/940 İbn Abdurabbih, el-İkdu'l-ferîd (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 4/290.

⁶² Asem H. A. Abdelghany, "Emevi Halifelerinde Tevki' Sanatı", BAÜİF Dergisi 3/1 (2017), 162.

⁶³ Mecdüddin Muhammed b. Yakûb, Firûzâbâdî, el- Kâmûsu'l-muhit (Beyrut: Mektebetu Tahkiku't-Turâs fi Müesseseti'r-Risâle,1987), 1713.

⁶⁴ Bulut, *Belâgat*, 242.

Abdumelik'in Irak valisine, Havâric'i kastederek yazdığı tevkî', kinâye sanatını en güzel şekilde sergilemektedir.

"ضَعَّ سَيْفَكَ عَلَى كِلَابِ النَّارِ وَتَقَرَّبَ إِلَى اللَّهِ بِقَتْلِ الْكُفَّارِ"⁶⁵

"Kılıcını cehennem köpeklerinin üstüne koy ve küffârı öldürerek Allah'a yaklaş!"
Tevkî'de "Cehennem köpekleri", Havâric'e kinâyedir. Yaptıkları zulüm ve isyanlar ile öldürülmeyi hak eden bu topluluğu işaret eden bir karîne olmamasına rağmen, taraflar arasında malum olması kinâye sanatının kullanımına zemin hazırlamaktadır.⁶⁶

Tevkî'leri edebî açıdan incelemeye devam ettiğimizde karşımıza çıkan diğer edebî sanat da *telmihtir*. Kelime olarak göz ucuyla bakmak manasına gelen telmih; bir şiire, söze, kıssaya, halk arasında meşhur olmuş bir olaya işaret ederek gönderme yapma sanatıdır.⁶⁷ Hârûnurreşid'in Mısır'daki gelirlerin toplandığı hazinede görevli memuruna yazdığı tevkî' telmih sanatına etkileyici bir örnek mesabesindedir:

"إِحْذِرْ أَنْ تَحْرُبَ خِزَانَتِي وَخِزَانَةَ أَخِي يُوسُفَ..."⁶⁸

"Benim ve kardeşim Yusuf'un hazine dairesini koru!"

Halife bu tevkî' de memurunun Mısır'da olması hasebi ile Hz. Yusuf kıssasına ve onun, dönemin maliye işlerinde olan görevine gönderme yapmaktadır. Açık bir şekilde görüldüğü üzere taraflar arasında bilinen bu kıssa anlatılmak istenileni daha etkili hale getirmektedir.

Yine tevkî'lerde rastlanan bir sanat olan *tıbâk*; "birbirleri ile alakalı iki zıt sözcüğü, zıtlıkları farklı olsa da bir arada kullanmaktır."⁶⁹

Tevkî'lerine ayrı bir değer biçilen ve bu alanda otorite sayılan Câfer b. Yahya el-Bermekî'nin babası Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin, Halife Mansûr'a yazdığı tevkî', tıbâk sanatının bu metinlerdeki istihdamına kaynaklık teşkil edecek yapıdadır. Yahyâ;

⁶⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/292.

⁶⁶ Abdelghany, "Emevi Halifelerinde Tevki' Sanatı", 162.

⁶⁷ İsmail Durmuş, "Telmih", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/407-408.

⁶⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/296.

⁶⁹ Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, nşr. Naîm Zerzûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.), 423

"فِي شُكْرِ مَا تَقَدَّمَ مِنْ إِحْسَانِكَ شَاعِلٌ عَنْ إِسْتِبْطَاءِ مَا تَأَخَّرَ مِنْهُ"⁷⁰

Metin dikkatle incelendiğinde *مَا تَقَدَّمَ* / *مَا تَأَخَّرَ* lafızları arasındaki *tıbâk* sanatı göze çarpmaktadır.

Belâgat ilminde *cinâs*; anlamları farklı yazılış ve söylenişleri aynı ya da benzer olan kelimelerin şiir, nesir gibi edebi metinlerde kullanılmak suretiyle oluşan söz sanatıdır. Belâgat âlimleri, “vucûh-i erbaa” denilen yani cinası oluşturan kelimelerin sesleri, yazılışları, sıra ve hareketleri aynı ise “cinâs-ı tâm” gerçekleştiğini söylemektedir.⁷¹ Muhassinât-ı lafziyye cinsinden olan bu sanata, adeta kalem kılıcı ile savaşımların muharebe meydanı olan tevkî’lerde de oldukça sık rastlanmaktadır. Örneğin; es-Sâhib b. Abbâd’ın eline, evinin içinden bir ferdin onun mahrem sırlarını gizlice dinlediğini ve dışarıda ifşa ettiğini ispiyonlayan bir mektup ulaşınca bu mektuba karşılık o şöyle bir tevkî’ yazmıştır:

"دَارُنَا هَذِهِ خَانٌ يَدْخُلُهَا مَنْ وَفَى وَخَانَ"

“Bizim evimiz bu handır ki, ona vefalı olan da hain olanda girer.”⁷²

Oldukça etkileyici olan bu birinci *خَانَ* kelimesinin “ev” manasında isim formunda, ikinci *خَانَ* kelimesinin ise fiil şeklinde “iharet etti” manasında kullanıldığı görülmektedir. Yazılışları, söylenişleri, hareke ve sıraları aynı olan bu kelime ile “cinâs-ı tâm” yapıldığı ortadadır. Böylece doğru bir lafız seçilerek ifadenin güzelliği sağlanmış olmaktadır.

⁷⁰ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Seâlebî, *Tuḥfetu'l-vuzerâ*, thk. Saïd Ebû Deyye (Ürdün: Dâru'l-Beşîr, 1994), 145.

⁷¹ el-Kazvînî, *el-Îdâh fi 'ulûmu'l-belâğa*, 288; Hulusi Kılıç - Kâzım Yetiş, “Cinas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/12-14.

⁷² Ebû'l Kâsım Muhammed b. Abdülgafur el-Kelâ'î, *İhkâmu sun'ati'l-keâm* (Beirut: Dâru's-Sekâfe, 1966), 161.

Abbâsî Toplumunda Sosyal Hayat

Emevîler'den sonra 750 yılında iktidarı ele geçiren Abbâsîler, Hz. Muhammed'in amcası Abbâs b. Abdulmuttalib b. Hâşim'e nispeten bu ismi almaktadır. Abbâsîler'in hilafet merkezi olarak Şam'ı değil de Irak'ı tercih etmelerinde birtakım saikler bulunmaktadır. Farklı halifeler döneminde merkezler değişmiş olsa da İran etkisi her daim devam ettiği aşikârdır. Emevî döneminde var olan mülk-devlet politikası terk edilerek, zühd ve takva ile süslenmeye çalışılan riyakâr bir politika izlendiği bilinmektedir. Fetihler neticesinde elde edilen topraklarda yaşayan, sonradan Müslüman olmuş etnik gruplara Mevâlî adı verilmekte ve yeni oluşan toplumun çoğunluğunu teşkil etmektedirler.⁷³

Abbâsîler döneminde İslâm Devleti; çeşitli dil, ırk ve dine mensuptur. Toplumun çoğunluğunu Araplar, İranlılar ve Türkler oluşturmaktadır. Hatta Gürcü, Ermeni, Çerkez, Kürt gibi etnik gruplara rastlamak mümkündür. Abbâsî toplumunun; Tabakâtu'l-Amme ve Tabakâtu'l-Hassâ denilen iki gruptan oluştuğu kaynaklarda geçmektedir. Hassâ adı verilen; devlet ricâli diyebileceğimiz bürokratik faaliyetlerde görev yapan en başta halife ve ailesi, ordu komutanları, vezirler gibi üst tabakadan oluşmaktadır. Amme ise; halk diyebileceğimiz tüccar, ilim adamları, kâtipler, şairler, çiftçi, sanatkâr, zanaatla uğraşanlar, asker ve kölelerden ibarettir. Amme tabakası içinde bulunan kâtipler, edipler, âlimler, şairler, tüccarlar ve sanatkârların kendi içlerinde bir aristokrasi sınıfı oluşturdukları görülmektedir. Köylüler ve köleler bu sınıftan çok uzakta, fakir bir şekilde yaşamlarını sürdüren gruplardır. Abbâsî halifeleri şehirleşmeye oldukça önem vermişlerdir. En önemli şehir olan Bağdat sosyal hayatın merkezidir. Halife, akrabaları, vezirler ve üst düzey komutanların başkentte kaldığı, ordu mensuplarının surların dışında, tüccar ve sanatkârların ise Kerh'de pazara yakın yerlerde konuşlandığı mülhaza edilmektedir. Halkın çoğunluğunun ise köylerde, kırsal kesimde yaşadığına dair bilgiler günümüze ulaşmaktadır. Her köylü, ait olduğu etnik grubun dilini konuşarak, harac adı verilen bir vergi ödediği bilinmektedir.⁷⁴

Diğer grup olan köleler; Slav, Rum ve Zencilerden oluşmaktadır. Sosyal sınıflardan bir diğeri de zimmî adı verilen ve belirli bir vergi karşılığı rahatça dolaşabilen gayri Müslimlerdir. Abbâsî Dönemi, refah ve konforun, zevk ve sefanın üst boyutlara ulaştığı bir dönemdir. Bu nedenle saray eğlenceleri, musiki meclislerinin çokluğu göze çarpmaktadır. Halife, vezir ve üst

⁷³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/31-48.

⁷⁴ İhsan Arslan, "Muktedir Döneminde Abbâsîler'de Sosyal Hayat", *İstem Dergisi* 17 (2011), 123-154.

düzey komutanlar sarayda yaşar, Halk ise kerpiç ve tuğladan, üstü hurma dalları ile örtülü tek katlı evlerde yaşamlarını sürdürürdü. Tüccar gibi zengin grupların ise; haremlik ve selamlıktan oluşan, çeşitli mozaiklerle süslü, geniş bahçeli evlerinin bulunduğu bilinmektedir. Giyim kuşam olarak Sasani etkisinde kalan Abbâsîler, İran kıyafeti diyebileceğimiz değerli taş ve madenlerle süslü kuşak, külah ve sarıktan oluşan kıyafeti, halife ve asilzadeler giydiği gözlemlenmektedir. Halkın ise; uzun gömlek ve fistan giyerek, kadınların çarşaf benzeri bir kıyafete büründükleri rivayetlere yansımaktadır.⁷⁵

Abbâsî Devleti'nde Siyasi Hayat

Cahiliye Araplarında, Arap Milliyetçiliğinin yerine esas olan unsurun, kavmiyetçilik olduğu görülmektedir. Arap olmaktan ziyade kavminin izzeti ile övünmek, net bir şekilde cahiliye şiirine yansımaktadır. Rum, Fars ve Yunan'dan haberdar olsalar da halklar arası etkileşim yok denecek kadar az olduğu için Arapların, bugünkü manada bir milliyetçilik kavramı ile tanışmaları mümkün değildir. Hz. Ömer'in; Fârisîler ile çarpışacaklarından endişe etmesi, onları yüzleri çirkin, acımasız ve biraz da hayalî vasıflarla tasvir etmesi, bu yabancılığın bir delili olarak sunulabilmektedir.⁷⁶

İslâm coğrafyasının genişlemesi ile mevâlî olarak adlandırılan gayri-Arap toplulukların, İslâm Devleti'ne dâhil olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber ve Râşid halifeler döneminde ihtida etmiş herkes, haklar ve ibadetler noktasında eşit sayılmaktadır. Fakat daha sonra hilafeti ele geçiren Emevî hanedanının bu ilkeyi devam ettiremeyerek, mevâlî halka karşı Arapların üstünlüğü politikasını benimsediği görülmekte ve uygulamalarına yansımaktadır. Bu politikanın sadece siyasi alanda değil; kültür, eğitim ve din alanında da sonuçları hala devam eden sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği aşikârdır. Mevâlî halkın çiftçilikle uğraşması ve barış-sever olmaları, Arapların kendilerini izzet ve şeref timsali, savaşmaktan korkmayan kimseler olarak görmeleri, onlara köle muamelesi yapmalarına sebep olmuştur. Her ne kadar sanat, ticaret, el ustalığı ve eğitim gibi alanlarda söz sahibi olmalarına müsaade edilse de tahkir ve köle muamelesi yapmak oldukça yaygındır. Mevâlî halka kız verilmemesi, Araplar ile aynı camilere gelmelerine müsaade edilmemesi, tören ve kutlamalarda ön safa koyulmamaları, künye verilmeyerek isimleri ile çağrılmaları, Arap olmadıklarını belli edecek

⁷⁵ Yıldız, "Abbâsîler", 1/46-47.

⁷⁶ Ahmed Emîn, *Duħa'l-İslâm* (Kahire: Müessesetü'l-Hendâvî li't-Ta'lim ve's-Şekâfeti, 2012), 29.

şekilde kurallara tabi tutulmaları, merkezden uzaklaşmalarına ve Araplara karşı isyan hareketlerinin başlamasına sebep olarak ortaya çıkmaktadır.⁷⁷

Abbâsîler'in bahsi geçen sebepler neticesinde; Emevîler'in aşırı baskıcı politikasından uzaklaşarak, hilafet merkezinin uzak olduğu Kûfe ve Horasan bölgelerinde teşkilatlanmaya başladığı görülmektedir. Fars asıllı Müslümanların, Ali oğullarının hilafete geçmesi gerektiğini savunarak bu yönde gerçekleştirilen tüm eylemlere katıldığı tarih kaynaklarında geçmektedir. Abdullah b. Abbâs'ın oğlu Ali'nin, kendisine tahsis edilen bir bölgede Emevîler ile barış içerisinde yaşadığı fakat Ali b. Abdullah'ın oğlu Muhammed b. Ali Horasan'da Abbâsî ihtilalinin ilk tohumlarını attığı günümüze ulaşan bilgiler arasındadır. Ebu Müslim Horasan'a geldiğinde Harîcîler, Yemenîler, Şia destekçileri Abbâs oğullarının çatısı altında toplanarak ihtilâle katılmıştır. İhtilâl hareketinin lideri İbrahim b. Muhammed'in öldürülmesinden sonra hareketi, Ebû'l-Abbâs'ın yönettiği görülmektedir. Ebû'l-Abbâs'ın, Emevî ordusuyla savaştıktan sonra Ağustos 750'de tamamen Emevî Devleti'ni sonlandırarak, Emevî soy kırımına başladığını gösteren hâdiseler kaynaklarda anlatılmaktadır.⁷⁸

Böylece 750'de başlayan ve 785'e kadar sürecek olan şebâbet-tesis dönemi denilen 1. Abbâsî Dönemi başlamış olduğu görülmektedir. “*Kan dökücü*” Seffâh'ın halifeliği ile başlayan bu yeni dönem; Emevî ailesinin bertaraf edilmesi, Medine, Basra gibi çeşitli bölgelerde ki isyanların bastırılması ve hazinenin katlanarak arttığı bir dönem olduğu gözlemlenmektedir. Araştırmacı yazar Abdulkadir Ayyaş'ın ifadesi ile “*Sebât, dayanıklılık, uyanıklık, siyasi başarı ve netice verir iktisâdi eğilimlerinin en üst safhaya ulaştığı Mansûr'un bu tarih aralığındaki hilâfeti, Abbâsîleri altın çağa taşımıştır.*” *Asru'z-Zehebî* olarak anılan ikinci Abbâsî Dönemi, 785'te Halife Hâdî'nin hilâfet makamına oturması ile başladığı bilinmektedir. 847'e kadar devam eden bu dönem; büyük mescitlerin ve abartılı sarayların inşa edildiği, ilim merkezlerinin kurulduğu, sokakların ve mescitlerin ışıklandırılması gibi şehirciliğin geliştiği, su saati gibi daha birçok icadın gerçekleştirildiği, tercüme faaliyetlerinin hız kazandığı ve dîvânların gelişerek en üst seviyede faaliyet gösterdiği bir döneme tekabül etmektedir. 847'den 862'ye kadar olan tarihler ise; Türk etkisinin fazla olduğu inhitât dönemini kapsamaktadır. 1092'ye kadar Abbâsî hilafetinde etkin rol oynayan Selçuklu ailesi dönemi, 3. Abbasî dönemi olarak adlandırılmaktadır. 1258'de el -Mu`tâsım Billâh'ın öldürülmesi ile Bağdat'ta hüküm süren Irak

⁷⁷ Şüheda Günçe, “Emevîler Dönemindeki Mevâlî Politikasının Rivâyetlere Etkisi”, *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (Bahar 2019), 17-20.

⁷⁸ Yusuf Ötenkaya, *Abbasi Devletinde Siyasi Baskı, İsyan ve Cinayetler* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 16-20.

Abbâsîler'i böylece son bulmuş olmaktadır. 1261'de Mısır'da başlayan ve 4. Abbâsî dönemi olarak bilinen Memlûklü Sultanı, 1517'e kadar sürmüştür. Mercidâbık Muharebesi ile artık hilafetin, Osmanlı ailesine geçtiği ve Hz. Peygamber ile Arap yarımadasında başlayan devlet yöneticiliği ve halifelik, bu toprakları terk ederek yepyeni bir döneme girdiği görülmektedir.⁷⁹ Tarihsel olarak oldukça genel bir bakış attığımız Abbâsî dönemlerinin incelenmesi ameliyyesini bu alanda yapılan çalışmalara bırakarak, bizim için önemli olan ve tevkîfî metinlerinin oluşumunda büyük etkiye sahip isyan ve yönetim üslubunu mercek altına almaya çalışacağız.

Abbâsîler; Emevîler'in saltanat sistemini devam ettirerek, onların halk karşısında bıraktıkları kötü izlenimlerden nemalanmış, Râşit halifelerin kullandığı “*Halîfetu-Rasulillah*” unvanı yerine, “*Halîfetullah*” unvanını kullanmışlardır. Böylece kendilerine ilahi bir anlam yükleyerek, tüm tasarruflarının meşruluğunu ilan etmiş oldukları açıkça görülmektedir.⁸⁰

Halife olan Ebûl-Abbâs'ın kan dökücülüğü hakkında öyle rivayetler günümüze ulaşmıştır ki, ölüleri mezarlarından çıkartarak, kemiklerini parçalatıp yaktığı bu rivayetler arasındadır.⁸¹ Bu vahşice eylemler birtakım isyanların başlamasına sebep olsa da en kanlı bir şekilde bastırıldığı ortadadır. Ebu'l-Abbâs'tan sonra kardeşi el- Mansûr'un halife olması ile baskı ve kan dökme politikası devam ederek, Ebu Müslim el-Horasanî'nin katlinin yeni isyanlara sebep olduğu görülmektedir. Halife Mansûr ihtilal hareketlerine olumlu yönde katılan Alioğullarının yardımlarını unutarak, adeta onlara karşı savaş açmıştır. Mansûr'a karşı başlayan isyan hareketlerine önemli âlimlerden İmam-Azam ve İmam-Malik, bu isyanın haklılığı yönünde fetva çıkartarak katılmışlardır. Daha sonra Halife olan Mehdî'nin döneminde ise; bu katliamların bir nebze durduğu, gerçek suçlular dışındakilerin hapislerden çıkartıldığı ve şair, ilim adamı, din bilginlerine oldukça değer verildiği kaynaklarda geçmektedir. Fakat tercüme faaliyetlerinin neticesi olarak maniheizm gibi İslâm'a aykırı düşünceler ortaya çıkmış ve bu yönde isyanlar başlamıştır. Daha sonra başa geçen Hâdi döneminde ise yine özellikle Harîcîler olmak üzere birtakım isyanlar baş göstermiştir. Hâdi'den sonra halife olan Hârûnurreşid döneminde de başta “İfrikıyye” olmak üzere, birçok isyanla karşılaşmak mümkündür. Bu dönemin en önemli özelliği halife Hârûn tarafından, Bermekî ailesinin bertaraf edilmesidir. Hârûnurreşid'ten sonra, Emîn ve Me'mûn kardeşler arasındaki hilafet mücadelesi Bağdat, Kerh

⁷⁹ prof.Abdulaziz V.M., *History of Arabic Literature* (Malappuran,Kerala: CalicutUniversity, 2011), 9-20.

⁸⁰ İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 125.

ve birçok şehirde kıyımlara sebep olmuş, şehirler boşaltılarak hatta ibadetlerin dahi durduğu bir süreç başladığı tarih kitaplarına yansımaktadır. Me'mûn döneminde ortaya çıkan ve bastırılmayan Babek İsyanı ile birçok kişinin öldürülmesinin, Müslümanları derin bir üzüntüye boğduğu muhtemeldir. Me'mûn zamanında Türkler orduda söz sahibi olmaya başlayarak, daha sonra ki halife Mu'tasım'ın hilafete geçmesinde büyük rol oynadığı görülmektedir.⁸²

Pers kültüründen güçlü bir şekilde etkilenen Abbâsîler için halifelik makamı, şekilsel bir argüman olmaktan ileriye gidemeyerek, Pers kayserlerinin vasıflarını sergilediği bir yönetim şekline dönüştüğü gayet ortadadır. Bu düşüncenin yansımalarına Makrizî ve Câhiz gibi bazı klasik dönem âlimlerinin kaynaklarında rastlamak mümkündür. Makrizî Emevîler ile ilgili bir risâlesinde; “*Abbâsîler'in iktidara Horasanlılar'ın desteğiyle geldiğini ve doğru yanlış bir şekilde hilafeti Kisraların yönetimine benzettiklerinden*” bahsetmektedir.⁸³

Abbâsi ailesinin hilâfete oturmasıyla “*Şuûbiyye*” denilen; Fars, Türk, Ermeni gibi grupların kendisini Araplardan üstün görme hareketinin başladığı görülmektedir. Arapların mevâlîye yaptığı haksızlık ve zulümlerin kat kat fazlasının gerçekleşmesine sebep olan bu hareketin, Me'mun ve Mu'tasım- Billâh dönemlerinde adeta zirveye ulaştığına dair birtakım bilgiler bu gerçeği yansıtmaktadır. Ayrıca bu mücadele hem askeri hem de edebi olmak üzere farklı cephelerde sürdürülmektedir. Şiir, nesir ve söz sanatlarını içine alan şuûbî bir edebiyatın oluşumunun bu döneme denk gelmesi elbette manidardır. Arapları hiciv eden bu edebiyata karşılık, yeni bir edebi tarzın da meydana geldiği bilinmekle beraber bu tarzın en belirgin şahsiyeti olarak, *Kitâbü'l-Buhalâ'* nın sahibi Câhiz (ö. 255/869) karşımıza çıkmaktadır.⁸⁴

Bahsi geçen tüm bu isyanlar ve devlet idaresindeki zorbalıklar, kan dökmeler; elbette konumuz olan tevkî'âtlara yansiyarak, resmi yazışmaların baş konuları haline geldiği görülmektedir.

---

⁸² Ötenkaya, *Abbasi Devletinde Siyasi Baskı, İsyan ve Cinayetler*, 23-51.

⁸³ Mustafa Demirci, “Zenc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/249-251.

⁸⁴ Adem Apak, “Şuûbiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/244-246.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSİLERE KADAR EDEBİ RESMÎ YAZIŞMALARA GENEL BAKIŞ VE TEVKÎ' DÎVÂNI'NIN OLUŞUMUNA ZEMİN HAZIRLAYAN FAKTÖRLER

1.1. İslâm Öncesi Araplarda Kitâbet Faaliyetleri

Yazının Arap topraklarında varlığı ile ilişkilendirdiğimiz tevkî'lerin kaynağına ulaşabilmemiz için öncelikle yazının bu coğrafyadaki serüvenine göz atmamız gerekmektedir.

Arapça kaynaklarda yazının, yani “*kitâbetin*” tanımı ile ilgili şu ifadelerle karşılaşmak mümkündür. **کتاب** harflerinden mastar olarak gelen kitâbet, 1398’de Memlük Devleti hükümdarı Berkuk zamanında Tevkî’ Dîvânı’nda Sahibu’d-Dîvân olan görev yapan ünlü edip Kalkâşendî’nin ifadesi ile “*Cismâni bir aletle ortaya çıkan ruhani bir iştir.*”⁸⁵

Arap yazısının kaynağı hakkında kesin bilgilere ulaşmak mümkün olmamakla beraber, kaynaklarda Hîre ve Yemen merkezli bir yazı olduğuna dair bilgilere ulaşılmaktadır. Fakat kabul gören görüş ise; Hicaz’ın kuzeyine Şam’ın güneyine yerleşmiş olan Nebâtîler’den geldiği ve buradan Arap topraklarına ulaştığıdır.⁸⁶ İslamiyet’ten önce yazılmış Nebâtîler’e ait *Ummu’l-Cimâl* (250) ve *en-Nemâre* (328) kitâbeleri, bilginleri bu görüşe sevk etmektedir. Arap yarımadasında Ükaz gibi Panayırlarda belâgat yönünden öne çıkan bazı şiirlerin Kâbe duvarına asılması, yazının cahiliye döneminde de var olduğunun kanıtıdır.⁸⁷ Hatta Kalkâşendî; *İkdu’l-ferîd*’inde Arap yazısının kaynağını Hz. İsmail (as.)’a isnad ederek, İlk kitâbenin balçıktan Hz. Âdem (as.) tarafından oluşturulduğunu iddia etmektedir.⁸⁸

Cehşiyârî; Arap yazısını ilk olarak yazan kişinin Enbâr kabilesinden Merâmîr b. Murre, Eslem b. Sudre, Âmir b. Cudre ve Harb b. Umeyye b. Abdüşems olduğunu ve Araplar arasında yazının bu isimler vasıtasıyla yayıldığını ifade etmektedir.⁸⁹

⁸⁵ Şeyh Ebi’l-Abbas Ahmed el-Kalkâşendî, *şubhu’l-a’şâ* (Kahire: Dârû’l-Kutubi’l Mısriyye, 1922).1/151

⁸⁶ Dr. Hüseyin Nassâr, *Neşet’u kitâbet’il-fenniyye fi edebi’l-‘Arabî* (Kahire: Mektebetu’s-Sekâfiyyeti’d-Diyniyye, 2002.), 24.

⁸⁷ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2009), 1/35.

⁸⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/239.

⁸⁹ Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitabu’l-Vuzera ve’l-kuttâb*, thk. Hasan ez-Zeyn (Beyrut: Dârû’l-Fikri’l-Hadîs, 1988), 7.

Fakat müsteşrikler yazının; Mısır'da ortaya çıktığını, oradan ticaret vasıtası ile Finikelilere ulaştığını ve Araplar da dâhil olmak üzere tüm halklara bu yolla yayıldığını öne sürmektedir.⁹⁰

Sonuç olarak yazı, İslâm'dan önce de varlığını Arap topraklarında sürdürmekteydi. Az sayıda da olsa okuma-yazma bilenlerin olması; kurumsal bir yapı olmasa da bazı kişilerden yazının öğrenildiğini ispatlamaktadır. Örneğin kaynaklarda, Hîre halkından İsevî olan Cufeyre el-Ubbâdî'nin, yazıyı öğretmek maksadıyla Yesrib'e yani Medine'ye yerleştiğine dair bilgilere ulaşmak mümkündür.⁹¹

Cahiliye Dönemi Araplarında, sadece dini metinlere değil, siyasi iktisadi ve içtimai metinlere de rastlanıldığı görülmektedir. Numan b. Munzir'in, Hâris b. Zalim'e gönderdiği emân belgesi, cahili Arap dünyasında anlaşma, yemin ve emânların yazıldığına en çarpıcı örnektir. Ayrıca Arapların bu dönemde kontrat metni türünde ticaret hukukuna dair bir takım sözleşme metinleri de yazdığını dair bilgiler kaynaklarda geçmektedir.⁹²

Cahiliye döneminde yazının varlığını kabul etmiş olsak da sözlü kültürün dönem insanının gündelik hayatına daha uygun olması hasebiyle; şiir, emsâl, hitâbet, müfâhira, hikem, vasiyet vb. sanatların gelişmesi ve aktarımının daha etkin olduğu apaçık görünmektedir. Bir medeniyetin ortaya çıkışında temel unsur olan yazının, cahiliye döneminde varlığı ile ilgili sahit ve güvenilir vesikalara ulaşmasak da klasik kaynaklar vasıtasıyla sihir, hekimlik ve nuzûmiyyet ile ilgili birkaç belgenin varlığı bilinmektedir.⁹³

Cahiliye Araplarında yazının ve bir takım yazılı metinlerin varlığını kabul ederken, kurumsallaşmış bir yazıcı-metin ilişkisinden bahsedemeyiz. Bu nedenle Arap Edebiyatı Araştırmacıları arasında tevki' sanatının, cahiliye döneminde varlığı düşüncesi tüm edebiyat kesimleri tarafından kabul görmemektedir.⁹⁴

⁹⁰ Ahmed Şevkî - Mustafa Tûbî, *Mu'cemu mustalehati'l-mahtûti'l-'Arabî* (Marekeş: el-Matba'atu ve'l-Varakatu el-Vaṭaniyyetu'l-Ḥayyu'l-Muhammedî, 2005), 18.

⁹¹ Salâhaddîn el-Müncid, *Dirâsât fi-tarihî'l-ḥaṭṭî'l-'Arabî* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Cedîd, 1979), 13.

⁹² el-Müncid, *Dirâsât fi-tarihî'l-ḥaṭṭî'l-'Arabî*, 19.

⁹³ İbn Ḥâldûn Abdurrahman bin Muhammed ibn Hâldûn, *Muḳaddimet'u İbn-i Ḥaldûn*, 376.

⁹⁴ Kârîn Sâdir, "Fennu't-Tevki'ât fi'l-Asri'l-'Abbâsî" Mu'arrife Dergisi (Suriye)54/623 (Ağustos 2015), 180-187

1.2. Hz. Peygamber'in Risâleleri (Mektupları-Resmi yazışmaları) ve Edebi Açıdan İncelenmesi

İslâm'ın varlığından önce Araplar; okuma ve yazmadan uzak, ümmî bir toplum olarak bilinmektedir. Öyle ki Hz. Peygamber'in: " *Biz yazmayı ve hesabı bilmeyen ümmî bir toplumuz.*"⁹⁵ ifadesi bu gerçeği teyit eder niteliktedir.

Çöl ve göç kültürü; sözlü sanatların gelişmesine zemin hazırlamış, Arapları kalem ve "kırtas"tan uzaklaştırmıştır. Nitekim İslamiyet zuhur ettiğinde, " *reîs-i şu'ub*" unvanına sahip Kureyş kabilesinde sadece yedi kadın ve on yedi erkek okuma yazma bilmektedir.⁹⁶

İslamiyetle beraber okuma ve yazmanın (kitâbet), Arap topraklarında önem kazandığı daha önce ulaşamadığı bir konuma geldikleri görülmektedir. Vahyin ilk emrinin "oku"⁹⁷ olması ve bu emri destekleyici ayetlerin peşi sıra gelmesi okuma ve yazmanın önemini daha da güçlendirir niteliktedir.⁹⁸ Bakara Suresi'nde geçen, " *Ey iman edenler! Belirli bir süre için borçlandığınızda onu yazın. Bir kâtip onu aranızda adaletle yazsın.*"⁹⁹ Bu ayet ile yazma işlevi ilahi bir göreve evrilmiştir. Ayrıca Bedir savaşında, Müslüman gençlere yazıyı öğreten esir müşriklerin salıverilmesi, çocuklara yazının öğretilmesini teşvik eden hadisler,¹⁰⁰ yazının; Araplar arasında bu yeni dinle beraber yükseliş trendine girdiğini ispatlamaktadır.¹⁰¹

Türkçemize mektup olarak çevrilen *risâle*; aslında Arapçadaki kelime manası ile işlevine daha uygundur. Risâle, yazılı metin manasında "kitap" olarak ifade edilmektedir.¹⁰² Resmi mühürlü veya bağlı bulunduğu kuruma uygun bir işaret taşıdığına "resmî belge" olma özelliği kazanmaktadır. Hemen hemen tüm klasik kaynaklarda "resmi bir belge" yazdı manasında " *كتب كتابا*" ifadesi dikkati çekmektedir. "Kitap yazdı" olarak tercüme ettiğimizde,

⁹⁵ Ebu'l-Hüseyn Müslim b.el-Haccac el- Kuşeyrî en-Nişâbüri, *Şahîhu-Müslim* (Beyrut: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 1991), "Sıyâm"15.

⁹⁶ Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvid el-Belâzûrî, *Futûhu'l-buldân*, thk. Muhammed Rıdvân Rıdvân (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991), 174.

⁹⁷ el-Alak 96/1

⁹⁸ el-Kalem 68/1, el-İnfîtâr 82/10-12, Abese 80/15-16.

⁹⁹ el- Bakara 2/282

¹⁰⁰ Buhari, Saltih, İstanbul, 1979,55/1, III, 186, nr. 1.

¹⁰¹ Efendimiz (SAV)'in " *تَيَدُّوا العِلْمَ بِالْكِتَابِ*" hadisi de yazıyı teşvik edici sözlerindedir.

¹⁰² Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir el-Hanefî er-Râzî, *Muhtâru's-şîhah* (Beyrut: el-Mektebetu'l- 'Aşriyye, 1999), 301.

anlam itibari ile yanlış anlaşılmalara sebep olacağından “bir belge yazdı” şeklinde bir çeviri daha uygun olacaktır.

Klasik kaynaklarda Arapların, yazının önemini kavradığına dair birtakım bilgilere rastlanılmaktadır. Örnek verecek olursak; Said b. el-As’ın (ö.60/679); “*Yazmayan kimsenin sağı, soldur.*”, tâbîîn Fâkihi Mekhûl b. Ebû Müslim’in (ö.112/730); “*Elin yazmasından başka diyeti yoktur.*”, Müeyyed’in; “*Yazı, Hilafetten sonra dünya makamlarının en yücesidir.*”, Mu’in b. Zâide’nin (ö.151/768) “*El yazmıyorsa ayaktır.*” gibi oldukça kıymetli ve teşvik edici sözleri bu iddiamızı güçlendirmektedir.¹⁰³

Önce ayetlerin, daha sonra Medine vesikasının, ilk nüfus sayımının, çevre kabilelerle yapılan anlaşmaların, kral ve kabile reislerine gönderilen mektupların kayıtları, Efendimiz (s.a.v.)’in emri ile gerçekleştiğine dair bilgilere tarih ve edebiyat kaynaklarında rastlanılmaktadır.¹⁰⁴ Hz. Peygamber dönemi kitâbet faaliyetlerinin büyük bir bölümünü, Medine merkezli kurmuş olduğu devletin siyasi nitelikteki mektupları oluşturmaktadır. Bu mektuplar üzerine maalesef çok fazla çalışma ile karşılaşmamız mümkün değildir. Fıkıh ve edebiyat açısından oldukça zengin olan bu mektuplar, bazı klasik kaynaklarda dağınık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁵

Hudeybiye antlaşmasıyla oluşan barış ortamından yararlanan Hz. Peygamberin davet mektupları yazdığını bilinmektedir. Fakat mühürsüz mektupların okunmadığı ve kabul edilmediği bilgisi üzerine kendisi de bir mühür yaptırarak, bu yazılara resmî belge statüsü kazandırma yoluna gittiği açıktır. Bu mühür üzerinde üç satır kelime olarak” Muhammed, Resul ve Allah”¹⁰⁶ yazdığı günümüze ulaşan bilgiler arasındadır.

Alman müsteşrik Sperber, Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi “*vesâik*” adı verilen resmî belgelerini dört kısma ayırmaktadır. Birinci ve ikincisi; Hicrî beşinci yılı da kapsayarak, altıncı yıldan Mekke’nin fethinin gerçekleştiği sekizinci yılın sonuna kadar geçen zamanda yazılan belgeler kapsamaktadır. Üçüncü ve dördüncüsü ise; Mekkenin fethinden, Tebük Gazvesinin gerçekleştiği dokuzuncu yılı kapsayan ve gazveden Efendimiz (s.a.v.)’in vefatına kadar olan resmî belgeler, şeklinde tarihsel bir şema oluşturmaktadır. Hendek savaşına kadar Benî Damra,

¹⁰³ el-Kalkaşendî , *Şubhu’l -a ’şâ*, 1/37.

¹⁰⁴ Hüseyin Nassâr, *Neşe’tu kitâbet’il-fenniyye fi’l- edebi’l - ‘Arabî* (Kahire: Mektebetu’s- Sekâfiyyeti’d -Diyaniyye, 2002), 39-40-41.

¹⁰⁵ İbrahim Halil Er, *Hz. Muhammed’in Mektupları* (İstanbul: Mevsimler Kitap, 2017), 13-14.

¹⁰⁶ Ebû Davûd Suleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî (275/889), *Sunen-i Ebû Davûd*, thk. Şuayb el-Arnaûd-Muhammed Kâmil, (Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-Alemiyye, ts); “Hâtem”,1(6/275).

Benî Gıfar gibi kabilelere davet içerikli mektuplar yazıldığını da dile getirmektedir. Mekke'nin fethinden sonra ise cizye mecburiyetinin şart koşulduğu resmî belgeler olduğu rivayetler dâhilindedir. Tebük Gazvesinden sonra dini ve ekonomik anlamda oldukça güçlenen Hz. Peygamber'in, zekât ve sadaka talebinde bulunan vesikalar yazdırdığı bilinmekle beraber, ayrıca melik ve krallara gönderilen risâleler de bu döneme isabet etmektedir.¹⁰⁷

Hz. Peygamberin mektupları diyebileceğimiz resmi yazışmalarının genel özelliklerine bakıldığında; besmele ile başladığı, mürsel ve mürsel ileyhinin (gönderen ve gönderilen kişi ya da makamın) ismi yazılarak, iletmek istenen konunun metnin ortasında ifade edildiği daha sonra selam ile bitirildiği kısa ve özlü metinler karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁸ Besmele ile başlamasının nedenini İbn Sa'd (ö.160/777) şöyle nakletmektedir. *“Resûlullah önceleri mektuplarına Kureyş'in yazdığı gibi “Bismike Allahumme” diye başladılar. Fakat Hud Suresi 41. Ayet nâzil olduktan sonra ilahi emir üzerine “Bismillah” olarak başladı. Daha sonra İsrâ Suresi 110. Ayet nazil olması üzerine mektuplarda Allah'a ve Rahman'a dua et denilmesi üzerine “Bismillahirrahmanirrahim” diye yazmaya başladı. Fakat Neml 30. Ayet'te Hz. Süleyman'ın Belkıs'a gönderdiği mektubunda” Bismillahirrahmanirrahim “diye başlaması üzerine tüm yazılar ve mektuplar böyle başladı.”*¹⁰⁹ Bu söylemden de anlaşılacağı üzere, Hz. Peygamberin diplomatik faaliyetlerinin temel ilkelerini Allah'a iman ve insanilik belirlemektedir. Aslında devletin şebâbet döneminde diplomasi ve resmi yazışma üslubunu belirleyerek, Arap diplomasisine işlevsellik kazandırdığı ortadadır.

Bu mektupların içeriklerine bakıldığında; edebi inceliğin yanında diplomasi dilinin kullanılması, adalet ve insani haklara vurgu yapması, belli bir seviyede tehdit dilini kullanması, kısa ve özlü cümleleri tercih etmesi ve muhatabının inancına saygı duyarak ona kendi kültür argümanları ile hitap etmesi karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber bu mektuplar ile dil, ırk, kabile ayrımı yapmadan tüm insanlığı tevhit inancı altında toplamayı hedeflemektedir. Ayrıca bu mektuplarda karşımıza çıkan sulh, hakkâniyet, adaletli davranma, savaş ilkeleri, anlaşma, ahd gibi kavramların içi, inen ayetlerle desteklenerek bir nevi ilahi diplomasi yolu oluşturulmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁷ Er, *Hz. Muhammed'in Mektupları*, 20-21.

¹⁰⁸ Muhammed Ali Kürd, *Umerâu'l-beyân* (Kahire: Dâru's-Seḳâfeti'l-İlmiyye, 1954), 12.

¹⁰⁹ Er, *Hz. Muhammed'in Mektupları*, 18.

¹¹⁰ Nizamettin Çelik, “Hz. Peygamber'in (sav) Diplomatik İlişkilerinin Mahiyeti ve Temel Hedefi”, *Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi* 2 (Temmuz 2019), 72-109.

İbn Hişâm (ö.218/833), Melik ve krallara gönderilen mektupları; Dihye b. Halîfe el-Kelbî'yi (ö.50/670) Rum meliki Herakliyus'a, Hâtıb b. Ebû Beltea'yı (30/650) Mısır meliki Mukavkıs'a, Amr b. Umeyye ed-Damrî'yi (ö.60/679) Habeşistan meliki Necaşi'ye, Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî'yi (ö.35/655) Fars kralına, Şucâ' b. Vehb'i (633) Şam emîrine, Selîb b. Amr'ı (ts) Yemame emirine, Amr b. el-As'ı (ö.44/664) iki Umman melikine olarak sıralamaktadır.¹¹¹ Görüldüğü üzere, her mektup bir elçi ile gönderilmektedir. Bu husus devlet kategorisine dâhil olan bu yeni İslâm devletinin sefaret kanunlarına müttali olduğunun ve muhatap olunan devlet ve kabile reislerinden aynı ihtimamı beklediğinin delilidir. Önemli bir tarihi vesika mesabesinde olan bu mektup ve yazışmalar, günümüzde diplomasinin din ve ahlaktan soyutlanması gerektiğini söyleyen Batı Medeniyetinin aksine, mensubu olduğumuz bu yüce medeniyetin daha ilk günlerinde ahlak temelleri üzerine bina edildiğini ispatlamaktadır.¹¹²

Siyer Âlimleri ve Tarihçiler bu mektupların yazıldığı zamana dair farklı görüşler ileri sürerek, net bir tarih verememektedir. Biz burada çoğunluğun görüşünü zikrederek, bu tartışmaları hadis alanındaki çalışmalara bırakıyoruz.

Taberî Tarihi'ne bakıldığında bu mektupların Hicrî 6. yılda yazıldığı anlaşılmaktadır.¹¹³ İbnu'l-Esîr ise; Hudeydiye Anlaşması'ndan hemen sonra yazıldığını ve sağlıklı görüşün bu olduğunu ileri sürmektedir.¹¹⁴

Hiz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye hicretinden hemen sonra Zeyd b. Sâbit'i (ö.45/665) yanına çağırarak, kâtibî olmasını ve yazışmaları yazmasını istemiştir.¹¹⁵

Hiz. Peygamber tarafından Medine merkezli kurulan bu yeni İslâm Devleti'nin mektuplarına elbette ki geri dönüşler olduğu yine hadis kaynaklarında vâkidir. Bu kral ve emirlerden kimisi Efendimiz (s.a.v.)'in mektubunu yırtmış, kimisi tehdit içerikli yeni mektuplar yazmış, kimisi de İslâm dinine girdiğini ifade ederek, bu yeni dini kendilerine öğretecek birine olan ihtiyacı ifade eden resmi mektuplar yazmıştır.¹¹⁶

---

¹¹¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (İbn Hişâm), *es-Siyretu'n-Nebeviyye*, thk. Umer Abdusselâm Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1990), 4./253-254.

¹¹² Çelik, "Hz. Peygamber'in (SAV) Diplomatik İlişkilerinin Mahiyeti ve Temel Hedefi", 72-109.

¹¹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihü-Taberî* (Kahire: Dâru Meâ'rif, 1967), 2/644.

¹¹⁴ Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdükvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 2/95.

¹¹⁵ Muhammed Hâlid Halid, *Ricâlu havle'r-Rasûl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003), 239.

¹¹⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 95.

Çalışmamızda Hz. Peygamber'in mektuplarından birkaç tanesini ele alarak üslup, dil ve belâgat yönünden tahlilini yapacağız. Bu mektupların tümünü zikretmeyi başka bilim alanı çalışmalarına bırakarak, Hz. Peygamber'in kullandığı dilbilgisi ve edebi unsurlar hakkında genel bilgi sahibi olmaya çalışacağız.

Krallara gönderilen mektuplar içerisinde en dikkat çekici olan Bizans kralı Herakliyus'a gönderilen risâledir. Bizans İmparatoru olan Herakliyus, Kayser lakabı ile anılmaktadır. Sasaniler ile uzun yıllar savaşmak zorunda kalan Bizans'ın, İstanbul kuşatması ile başlayan savaşını İmparator Herakliyus (626) mağlup etmiştir. Böylece Rum Suresi'nde bahsedilen hâdise gerçekleşmiş olmaktadır. Bu savaş sonunda Fırat Nehri'nin iki devlet arasında sınır kabul edilmesi üzerine, İmparatorun Kudüs'ü ziyareti esnasında Hz. Peygamberin mektubu kendisine ulaştırılmıştır.¹¹⁷

Daha yeni kurulmuş İslâm Devleti'nden; Doğu Avrupa'nın yarısına, Anadolu, Şam ve Kuzey Afrika topraklarının tamamına sahip, dönemin en son savaş teknolojilerini kullanan, bu imparatorluğa ulaşan mektubun her kelimesinde Efendimiz (s.a.v.)'in, İslâm'ın izzet ve şerefini nasıl koruduğu görülmektedir.

Dihye el-Kelbî'nin (ö.50/670) elçiliğinde önce Busra Emîrine daha sonra Herakliyus'a ulaşan mektup şu şekildedir:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ, مِنْ مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ: سَلَامٌ عَلَى مَنْ
اتَّبَعَ الْهُدَى, أَمَّا بَعْدُ, فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدَعَايَةِ الْإِسْلَامِ, أَسْلِمْتَ تَسْلَمَ, يُؤْتِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ, فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ
أَثْمَ الْإِرْسِينَ.¹¹⁸ وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَاتَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ, إِلَّا نَعْبُدُ إِلَّا اللَّهَ, وَلَا نُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا,¹¹⁹ وَ
لَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ, فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ.¹²⁰

¹¹⁷ Er, Hz. Muhammed'in Mektupları, 75.

¹¹⁸ "Eğer yüz çevirirsen, Erisiyyinin tüm günahı senin üzerine olur." Buradaki "erisi" ifadesinde Hz. Peygamberin neyi kastettiğine dair birçok görüş ortaya atılmış ve bu kelime garibu'l-hadisten sayılmıştır. Zamehşeri'nin ifadesi ile bu kelime çiftçi manasında olup burada, Kısra'nın ateşe tapan raiyyeti yani halkı kastedilmiştir. Tehzibul-luğa ve Sıhah'da Ezherî ve Cevherî ise, "çiftçi" demek olup burada Herakliyus'un halkı olarak kullanıldığını söyler. Bizde "halk" kelimesinin tercih edildiği tercümeyle esas alıyoruz.

¹¹⁹ Âl-i İmrân 3/64

¹²⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Minhâcu fî şerhi şaḥîhi Müslim b. Haccâc* (Müessesetu- Kurtuba, 1994). "Kitâbu'l-Cihad", 12/147

“Rahman ve Rahîm olan Allah’ın adıyla! Allah’ın kulu ve elçisi Muhammed’den Rûmların büyüğü Herakliyus’a: Selâm hidayet yoluna girmiş bulunanlara olsun! Buna göre; seni İslâm’a dâvet ediyorum. İslâm’a gir ki emniyet ve selâmete eresin ve Allah sana iki kat mükâfat versin. Eğer bundan kaçınacak olursan, halkının bütün günahları da senin üzerinde olacaktır. Ve “Ey kitap ehli! Gelin, sizinle bizim aramızda ortak olan bir tek kelimedede, (yani) Allah’tan başka bir tanrıya tapmamak, O’na hiçbir şeyi ortak koşmamak, Allah’tan başka aramızda hiçbir kimseyi Rab yapmamak konusunda birleşelim. Şayet onlar sırtlarının dönüp kaçınacak olurlarsa şöyle deyiniz: -Siz şahid olun ki kesinlikle bizler, Allah’a itaat edip teslim olan Müslümanlarız.”¹²¹

Bu risâlede dikkat çekici ilk unsur, İslâm’a girmemiş bir topluluğa yazılan bu mektubun besmele ile başlamasıdır. Daha sonra mektuplara ve resmi yazışmalara besmele ile başlanması, Hz. Peygamber’in sünneti olarak kabul edilerek, Müslüman olmayan kimselere yazılan risâlelerde ise tercihe bırakılmıştır.¹²²

Hz. Peygamber’in, mektubun başında “Allah’ın kulu ve elçisi olan Muhammed’den Rumlardan büyüğü olan Herakliyus’a” diyerek başlaması; kendisini Mürsel olarak tanıtarak, Mürsel ileyi olan Herakliyus’u muhatabı olarak kabul ettiğini ve onurunu kırarak bir üslup takınmadığını açıkça beyan ettiğini göstermektedir.¹²³

Efendimiz’in diğer mektupları incelendiğinde, yukarıdaki mektupta gösterilen bir nebze tevazunun, irili ufaklı olan çevre Arap kâbile ve devletçiklerine gösterilmediği dikkati çekmektedir. Bu meliklere İslâm’a girmeleri emredilerek aksi takdirde savaşın kaçınılmaz olduğu sert bir üslup ile iletilmektedir.¹²⁴

Bahsi geçen mektup ve resmi yazışmalarda, edebi üslup açısından Hz. Peygamber’in (s.a.v.) az lafız ile geniş manalar içeren söz söyleme gücünü yansıttığı görülmektedir. Tekellüften uzak, abartılı olmayan ve anlamca farklı manaların oluşumuna sebebiyet vermeyen, garip kelime ve terkiplerden uzak duran, belâgat açısından sadeliği seçen tarzı, ilk dönem yazışmalarında dikkati çekmektedir.¹²⁵

¹²¹ Er, *Hz. Muhammed’in Mektupları*, 81.

¹²² Şelah Abdulfettâh el-Hâlidî, *er-Rasûlu’l-mübellig* (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, ts.), 106.

¹²³ Hatim Salih ed-Dâmin, *Mevâddu’l-beyân* (Dimeşk: Dâru’l-Beşâir, 2003), 330-331.

¹²⁴ Çelik, “Hz. Peygamber’in (SAV) Diplomatik İlişkilerinin Mahiyeti ve Temel Hedefi”, 104.

¹²⁵ Tacettin Uzun, “Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn”, *İstem Dergisi* 6 (2005), 135-145.

1.3. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Kâtiplerinin özellikleri ve Metinlere olan Etkisi

Hz. Peygamber döneminde, özel olarak yetiştirilmiş bir yazıcılar (küttâb) sınıfından bahsetmek mümkün değildir. Bu işe kabiliyeti olan kimseler; dönemin yazı malzemelerini kullanarak ne söyleniyorsa, kendi kelime ve bilgilerini kullanmadan onu yazdıkları, günümüze ulaşan metinlerden anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu dönem metinleri; sarîh, hâlis, fasîh ve “*sun ‘a*” denilen edebiyat üretme kaygısından uzak unsurlardan oluşmaktadır. Dini öncüllerin esas alındığı bu dönem, Emevî idâresine kadar devam etmektedir.¹²⁶

Vâkîdî’den (ö.208/823) gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber’in ilk kâtibi; mektubun sonuna “*bunu falan yazdı*” ibâresini ekleyen Ubey b. Kâ‘b’dır. Ubey’in olmadığı zamanlarda Zeyd b. Sâbit’i çağırarak ona yazdırdığı kaynaklarda geçmektedir. Her ikisinin de hem vahyi ilâhiyi hem de insanlarla olan ilişkilerindeki yazıları yazdığına dair rivayetler bulunmaktadır. Aynı zamanda Abdullah b. Erkâm; vahiyle beraber, krallara yazılan davet mektuplarının da kâtibidir.¹²⁷

Hz. Peygamber’in kâtiplerinin, onun bazı özel konulardaki belgelerini de yazdığı kuvvetle muhtemeldir. Örneğin Hz. Ebu Bekir, Sürâka b. Mâlik’in (ö.25/645) emân belgesini yazmıştır. Hudeybiye Anlaşması gibi ahd denilen sulh anlaşmaları da yine Hz. Ali tarafından kaleme alınmaktadır. Hz. Peygamber umre için Kureyş’den izin istediği ve üç geceden fazla kalmaması, mızrak ve kılıç gibi herhangi bir silah bulundurmaması şartı gibi maddelerin olduğu anlaşmayı da yine Hz. Ali’nin yazdığı kaynaklarda bildirilmektedir.¹²⁸

Hz. Peygamber (s.a.v.); kâtiplerini Arapça dışındaki Rumca, Kıptça, Farsça ve Habeş dili gibi yabancı dilleri öğrenmeleri ve yazmaları konusunda teşvik etmiştir. Zeyd b. Sâbit el-Ensârî’nin, Efendimiz (s.a.v.)’in emri ile on gün gibi kısa bir sürede Süryânice öğrendiği ve İbrânice belgeleri de yazar hale geldiği kaynaklarda geçmektedir.¹²⁹

Hz. Ebu Bekir dönemine gelindiğinde; bu dönem kâtiplerinin, Hz. Peygamber döneminin şekil ve özelliklerini koruduğunu görülmektedir. Mürtedlere karşı başlatılan

¹²⁶ Nassâr, *Neşet ‘ü- kitâbet ‘il-fenniyye fi ‘l- edebi ‘l- ‘Arabi*, 58-59.

¹²⁷ Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî el-Şurubî İbn Abdulber, *el-İsti‘âb fi ma ‘rifeti ‘l-aşhâb*, thk. Ali Muhammed Muavvið (Beyrut: Dâru ‘l-Kutubi ‘l-‘İlmiyye, 1995), 1/164.

¹²⁸ Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Mûsa İbn Mes‘ud Ebu ‘l-Hasen İbn zî ‘l-Vuzarateyn el-Ĥuzâ‘î, *Tahricu ‘d-delâlât es-sem ‘iyye*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru ‘l-Ġarbi ‘l-İslâmî, 1985), 186.

¹²⁹ İbn zî ‘l-vuzarateyn, *Tahricu ‘d-delâlât es-sem ‘iyye*, 218-219.

savaşlar ve Irak-Şam bölgesindeki fetih hareketlerinin hızlanması; davet mektuplarının, ahidlerin, komutanlara emir niteliğinde olan yazışma faaliyetlerinin artmasına sebep olmaktadır. Ordu komutanı olarak görev yapan Hâlid b. Velîd, aynı zamanda Hz. Ebubekir'in kâtibi olarak da görev yapmaktadır. Bu resmi yazıların hepsinin Velîd'in kaleminden çıktığını söylemek elbette zordur. Kaynaklardan bize ulaşan, Hanzala b. Rebî' gibi başkomutanların yanında görev yapan kâtiplerinin bulunduğu bilgisine istinaden, kurumsallaşma hareketlerinin Ebu Bekir döneminde başladığını söylemek mümkündür.¹³⁰

Hz. Ebu Bekir'in yazılarında dikkat çeken diğer bir husus; risâlelerine “*Allah Resulünün halîfesi Ebu Bekir'den falana...*” diyerek başlamasıdır. Bu yazıların selam ve tahmid ile başladığı, “*أَمَّا بَعْدُ*” ibaresinden sonra metnin içeriği oluşturularak, selam ile sona erdirildiği görülmektedir¹³¹

Hz. Ömer dönemine kadar Hz. Peygamber'in üslup özelliklerinin devam ettiği, imla denilen kâtibin kendi akıl ve zihninden hiçbir unsurun metne yansımadağı mülâhaza edilmektedir. Fakat Hz. Ömer dönemine gelindiğinde, az da olsa kâtiplerin kendi fikir ve düşüncelerini, aynı zamanda edebi maharetlerini, resmi yazılara aksettirdiğine rastlamak mümkündür. Ziyad b. Ebîh'in yazdığı bir metnin, Hz. Ömer tarafından üçüncü defada kabul görmesi bu fikri destekler niteliktedir. Anlaşılacağı üzere halife; yazması gerekeni dikte şeklinde değil, ana fikri belirterek kelimelerin kâtip tarafından seçilmesini istemiş, metnin görsel ve edebî açıdan kaliteli olmasına önem vermiştir.¹³²

Hz. Ömer risâlelerini, “*Allah resulünün halîfesi, halife Ömer b. el-Hattâb'tan falana...*” diyerek başlatmaktadır.” *Emiru'l-mü'minîn* “sıfatını kullanan ilk halife Hz. Ömer'in, isminin önüne sıfat olarak “*Allah'ın kulu*” ifadesini de kullandığı görülmektedir. Metin içeriği ve şekil özellikleri Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in risâleleri ile aynı nitelikleri taşımış olsa da Hz. Ömer'in, sert, izzetine düşkün, cesur ve hararetleli mizacının bu belgelere yansıdığı gayet açıktır. Sa'd b. Ebû Vakkâs'a yazdığı bir metinde bu nokta açıkça müşahede edilmektedir.¹³³

¹³⁰ Nassâr, *Neşet'u- kitâbet'il-fenniyye fi'l- edebi'l- Arabî*, 55.

¹³¹ Nassâr, *Neşet'u- kitâbet'il-fenniyye fi'l- edebi'l- Arabî*, 55.

¹³² Nassâr, *Neşet'u- kitâbet'il-fenniyye fi'l- edebi'l- Arabî*, 57-58.

¹³³ Nassâr, *Neşet'u- kitâbet'il-fenniyye fi'l- edebi'l- Arabî*, 58-59.

"... وَايَاكُمْ وَالصَّحْحُ: وَالْوَفَاءَ الْوَلْفَاءَ فَإِنَّ الْخَطَاءَ فِي الْوَفَاءِ بَقِيَّةٌ. وَإِنَّ الْخَطَاءَ بِالْعَدْرِ هَلَكَةٌ، وَ فِيهَا وَهْنُكُمْ وَقُوَّةُ عَدُوِّكُمْ وَذَهَابُ رِيحِكُمْ وَاقْبَالُ رِيحِهِمْ. وَ اعْلَمُوا أَنِّي أَحَدَرِكُمْ أَنْ تَكُونُوا شَيْنًا عَلَى الْمُسْلِمِينَ وَسَبًّا لَتَوْهِينِهِمْ."¹³⁴

"...gülmekten sakının! Vefa! vefa uğruna hata yapmak silinir gider. Fakat ihanet ile yapılan hata yok olma sebebidir. Bunda sizin zayıflığınız ve düşmanınızın gücü, sizin rüzgârınızın gitmesi onların rüzgârının gelmesi saklıdır. Bilin ki! Müslümanların cesaretlerinin kırılmasına ve onların üzerine bir leke sürülmesine sebep olmanız hakkında sizi uyarıyorum!"

Ebû Mûsâ el-Eş'arî' ye yazdığı diğer bir risâlesi ise şöyledir;¹³⁵

" الفهم الفهم فيما يتلجلج في صدرك مما ليس فيه قران ولا سنة وإياك القلق والضجر والتأذي با
الخصوم في مواطن الحق "

"Kur'an ve sünnette bulunmayan ve vicdanen kesin bir kanaate varamadığın durumlarda iyice anla ve düşün! Hak arama yerlerinde kızma, sesini yükseltme ve tarafların baskısından dolayı endişeye kapılma!"

Her iki risâlede de îcâz, tekrar ile te'kid, nasihat ve emrin mükemmel mezci gözümüze çarpmaktadır. Hz. Ömer'in şahsiyeti, her kelimeye yansımakta ve mürsel ileyhi olan şahsı uyararak, yüz yüze konuşmadaki tesiri yakalamaktadır.

Hiz. Osman b. Affân, hilafete geçtiğinde öncelikle İslam Devleti'nin farklı bölgelerindeki memurlarına, ordu komutanlarına, haraç memurlarına ve genel olarak tebeâsına yeni devlet siyasetini tanıtmak için menşurlar¹³⁶ göndermiştir. Hiz. Osman resmi metinlerinde ilk dönem özellikleri görülmekle beraber, Hiz. Ömer üslubuna daha yakın oldukları mülâhaza edilebilmektedir. Bu dönem metinlerinde özellikle tecemmül ve sun'a göze çarpmaktadır. İlk

¹³⁴ Mumammed Hamîdullah, *Mecmu'atu'l-veşaiğ es-siyasiyye li'l-'ahdi'n-Nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1985), 409.

¹³⁵ Hamîdullah, *Mecmu'atu'l-veşaiğ es-siyasiyye*, 424.

¹³⁶ Ferman niteliğinde, halife ya da padişah tarafından yazdırılan ve tevzi' edilen resmî belgeler.

olarak Hz. Osman metinlerinde görülen mecaz ve teşhis (şahıslaştırma), bu dönemin yazışmalarında dikkat çeken edebi özelliklerindedir.¹³⁷

Muâviye'nin, Ebû Zer el-Gıfârî'yi Şam'da kalması için ikamet izni vermesi üzerine, Hz. Osman yazdığı risâlede şöyle demektedir. “*Fitne burnunu ve iki gözünü çıkardı. Harekete geçmekten başka yol kalmadı. Yaranın kabuğunu kaşıma!*” Ayrıca Hz. Osman şiir ve Kur'an-ı Kerim ayetlerinden alıntılar yaparak, böylece metinlerinin edebi değerini yükseltmiştir.¹³⁸

Fitne ve siyasi çalkantılarla anılan Hz. Osman dönemi, aynı zamanda her alanda tahrifatın olduğu ve resmi yazışmalarda kasıtlı değişikliğin fazlaca yapıldığı dönemdir. Bu nedenle Hz. Osman dönemi metinlerine ihtiyatla yaklaşılmalıdır.¹³⁹

Hz. Osman'ın kâtiplerinden, Mervân b. Hâkem, Abdulmelik b. Mervân'ın; Medine dîvân ve yazışmalarını, Ebû Cübeyra el-Ensârî'nin; Kûfe dîvân yazılarını, Hz. Peygamber'inde kâtibi olan Abdullah b. Erkâm'ın; Beytu'l-mal ile ilgili kayıtları, kölesi olan Uheyb ve Hâmran b. Ebân'ın ise gündelik yazılarını yazdığı bilinmektedir.¹⁴⁰

Halife Osman b. Affan'ın kitâbet ve belâgat sanatlarında dönemin öne çıkan isimlerini görevlendirmesi bu alana verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Daha sonra Halife Ali b. Ebî Tâlib'in bu konuda diğer halifeleri örnek alarak, dönemin en zeki, en mahir söz ve kalem ustalarından Abdullah b. Ca'fer'i kendisine kâtip tayin ettiği bilinmektedir.¹⁴¹

Hz. Osman dönemi resmi yazışmalarına duyduğumuz şüphenin kaynağı, Hz. Ali hilafete geldiğinde kat kat arttığı elbette tahmin edilebilmektedir. Resmi metinlerin konu başlıkları çoğalarak, Harîciler, Ensardan bazıları, Hz. Aişe, Muâviye gibi hasımları diyebileceğimiz isimler bu yazışmaların baş aktörleri olmuştur. Bu siyasi çekişmeler, ilk defa Hz. Ali yazışmalarında görülen bir hususu ortaya çıkarmaktadır. Metinlerin daha tafsilatlı ve uzun olduğu, îcâzın bir nebze de olsa terkedilerek söz ile etkileme yolunun seçildiği gözlenmektedir. Ayrıca özenle seçilmiş kelimeler, seci'nin kullanımı, şiir beyitlerine yer verilmesi, tafsilatlı anlatım bu dönem yazışmalarının özellikleri arasında zikredilebilmektedir.¹⁴²

¹³⁷ Nassâr, *Neşet'u kitâbet'il-fenniyye fi'l- edebi'l- 'Arabî*, 60.

¹³⁸ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu resâili'l- 'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, 1993), 296.

¹³⁹ Nassâr, *Neşet'u- kitâbet'il-fenniyye fi'l- edebi'l- 'Arabî*, 61.

¹⁴⁰ el-Ceşşiyârî, *Kitabu'l-vuzera ve'l-kuttâb*, 20.

¹⁴¹ el-Ceşşiyârî, *Kitabu'l-vuzera ve'l-kuttâb*, 21.

¹⁴² Nassâr, *Neşet'u kitâbet'il-fenniyye fi'l- edebi'l- 'Arabî*, 64-65.

Said b. Nemrân el- Hemedânî, Abdullah b. Ca'fer, Abdullah b. Cübeyr, Ubeydullah b. Ebî Râfi' gibi isimler; Hz. Ali'nin kâtipleri arasında yer almaktadır.¹⁴³

1.4. Kitâbet Dairesinin Kurumsallaşması

Kitâbet faaliyetlerinin kurumsallaşması tam olarak; Hz. Ömer döneminde başlamış olsa da Hz. Peygamber zamanında gerçekleştirilen saydığımız çalışmalar, aslında ismi koyulmamış kitâbet dairesinin İslam'ın ilk günlerinden itibaren faaliyetlerine başladığını ispatlamaktadır.¹⁴⁴

Hz. Ömer döneminde artan siyasî yazışmaların; tenmîk denilen sözü süslemeden uzak, ulaştırılmak istenilen fikrin en az ve en açık ibarelerle ifâsını esas aldığı yönündedir. Bu yazışmalar ordu komutanları, elçiler ve valiler ile yapılarak anlık olarak sorunların çözümü hedeflenmektedir. Sadru'l-İslâm dediğimiz ilk dönem yazışmalarının korunduğunu ve tescilinin sağlandığını söylemek zordur. Daha çok rivâyet geleneği ile hıfzı sağlanarak, râvinin edebiyat üslubuna ve zevkine mahkûm edildiği gayet açıktır.¹⁴⁵

Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde topraklar genişleyerek, gelirler ve asker sayısı arttığı, istikrar için sabit kurallara gereksinim duyulduğu ortadadır. İslâm Devleti'nde, Hz. Ömer tarafından bu gereksinimi gidermek amacıyla, ilk dîvânın icraata geçirildiği İbn Haldûn gibi siyaset, tarih ve sosyoloji alanında eserler veren âlimler tarafından dile getirilmektedir. Ayrıca tarihçiler, Ebu Hureyre'nin Bahreyn'den birçok mal ile dönmesini, Velîd b. Hişâm b. Muğire'nin "*Şam'dan yeni döndüm ve orada meliklerin ordu için ayrı, devlet malları için ayrı dîvân kurduklarını ve bunları kayda aldıklarını gördüm. Siz de böyle yapın.*" diyerek öneride bulunmasını ve bu önerinin Hz. Ömer tarafından kabul edilmesini, kurumsallaşmaya atılan ilk adım olarak kabul etmektedirler.¹⁴⁶

Görüldüğü gibi İslâm'ın ilk dönemlerinde bürokratik alanda gerçekleştirilen yenilikler, siyasi ve ideolojik değil, var olan problemin çözümüne ve hayatın kolaylaştırılmasına yöneliktir. Fakat ilerleyen yıllarda bu durumun tamamen sûret değiştirerek, ideolojik temelli bürokrasi anlayışına dönüştüğüne şahit olmaktadır.

Tâberi, 15/636 tarihini dîvânların kuruluş tarihi olarak vermektedir. Belâzurî, Vâkîdî'den gelen bir rivâyete göre, 20/641'i dîvânların faaliyetlerine başladığı tarih olarak

¹⁴³ el-Ceşşiyârî, *Kitabu'l-vuzera ve'l-kuttâb*, 21.

¹⁴⁴ el-Ceşşiyârî, *Kitabu'l-vuzera ve'l-kuttâb*, 17-18.

¹⁴⁵ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuh fi'n-nesri'l- Arabi*, 98.

¹⁴⁶ el-Ceşşiyârî, *el-Vuzerâ ve'l-kuttâb*, 18.

göstermektedir. İhtiyaç duyma, hissetme ve İstişare çalışmalarını da düşünürsek ilk temellerin atıldığı tarih, Tâberî'nin verdiği tarih olarak kabul edildiğinde daha isabetli olacaktır.¹⁴⁷

İlk dîvân, fey ve ganimet gelirlerinin kimlere dağıtılacağına belirlendiği Dîvânu'l-‘Aţâ’dır. Hz. Ömer’in, Akîl b. Ebî Tâlib’i, Mahrame b. Nevfel ve Cübeyr b. Mat’am’ı bu dîvâna kâtip olarak atadığına dair bilgiler günümüze ulaşmaktadır.¹⁴⁸ Aynı zamanda Hz. Ömer döneminde kurulan Dîvânu'l-Ceyş¹⁴⁹ ve Dîvânu'l-İstifâdâ¹⁵⁰ daha sonra kurulacak ve odak noktası olacak Kitâbet Dîvânı’nın temellerini oluşturmaktadır.

1.5. Resâil Dîvânı Kuruluşu ve Faaliyetleri

Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Medine’ye hicretinin hemen akabinde Ensar ve Muhacirin ile beraber ilk mescit inşa edilerek, tenfiz ve sulta merkezi olarak burasının seçildiği görülmektedir. Yeni kurulan İslam Devleti’nin; bürokratik anlamda seriyye komutanlarının belirlenmesi, ganimetlerin dağıtılması, valilerin görevlendirilmesi, elçi heyetinin vasıf ve görevlerinin belirlenmesi gibi hususların burada karara bağlandığı bilinmektedir. İlk İslâm Devleti’nin kitâbet faaliyetlerinin büyük bir bölümü; vahiy kâtipleri, havâic denilen halkın gündelik ihtiyaçları ile ilgili meseleleri kayda geçiren havâic kâtipleri, kral ve meliklere gönderilen mektupları yazan kâtipler tarafından sağlanmaktadır. Devlet mührü olan Hz. Peygamber’in yüzüğünün hıfzı, dönüşümlü olarak kâtipler tarafından gerçekleştirildiği bilgisi kaynaklarda geçmektedir.¹⁵¹

Hz. Peygamber’in seriyye komutanlarına gönderilmek üzere yazdırdığı bu resmî mektuplar, civar devlet ve kabilelere gönderdiği tebliğ mektupları, Ali b. Ebî Tâlip gibi anlaşmaları yazan kâtiplerin faaliyetleri aslında Resâil Divânı’nın ilk çalışmaları olarak görülmektedir.

İslâm Devleti’nin tüm asır ve merhalelerinde Resâil Dîvânı en önemli dîvân olarak kabul edilmektedir. Ortaya çıkışı ile ilgili hem klasik dönem âlimleri hem de çağdaş dil bilginleri arasında ittifak sağlanmamış olsa da Kalkaşendî’nin şu ifadesi oldukça önem arz etmektedir. “*Bil ki bu dîvân, İslâm Devleti’nin koyduğu ilk divândır. Nebi (s.a.v.); emirleri ve*

¹⁴⁷ Muhammed Yasin Mahmud el-Meşhedânî, “ed-Devâvîn: en -Neş’etu ve’t-Teţavvur fi Şadri’l-İslâm”, *Mecelletu’t-Turâs*, (Eylül 2019), 99.

¹⁴⁸ Yakub b. İbrahim ö.182/798 Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-ĥarâc* (Beyrut: Dâru’l- Meâ’rif, 1979), 18.

¹⁴⁹ Ordunun idârî, malî işlerini gören ve askerlerin isimlerinin yazıldığı dîvân.

¹⁵⁰ Fethedilen yeni topraklardan gelir elde etmeyi amaçlayan ve haraç vergilenin yazıldığı dîvân.

¹⁵¹ el-Meşhedânî, “ed-Devâvîn: en -Neş’etu ve’t-Teţavvur fi Şadri’l-İslâm”,102.

ashabından seriyye komutanları ile yazışırdu. Toprak olarak kendisine yakın olan melik ve krallara davet mektupları göndermiş, onlarla yazışmıştır."¹⁵²

Klâsik kaynaklarda Resâil Divânı'nın, Muâviye b. Ebî Süfyân (680) tarafından Fars ve Sasâni kültüründen etkilenecek kurulduğu söylenmektedir. Çağdaş Arap edebiyatı bilginlerinden Hüseyin Nassâr, bu bilgiye Cehşiyarî'nin kitabında geçen şu cümleyi delil olarak göstermektedir. Dönemin kâtiplerinden Ubeydullah b. Evs hakkında **كَاَنَ يَكْتُبُ لِمُعَاوِيَةَ عَلِي**

"الرَّسَائِلِ" *"Muâviye için resâil üzerine yazardı."* cümlesindeki "علي" "üzerine" kelimesinin kullanılmasını, divanların bu dönemde kurulduğu ile ilgili olarak açıklamaktadır. Çünkü daha önce kâtipler hakkında bilgi veren rivayetlerde böyle bir ifade ile karşılaşmadığını bu kelimenin özellikle seçilerek söylendiğini iddia etmektedir.¹⁵³

Muâviye'nin hilafete gelmesi ile birlikte tüm yazışma ve mektupların kaleme alınması, ferman türünde halka ulaştırılan bildirimlerin, azl ve tayin yazılarının, valilere gönderilen talimatların yani devlet adına tüm yazışma ve kayıtların, tek bir merkezden yürütülmesi ihtiyacı, bu dîvânın oluşmasına zemin hazırladığı aşikârdır.¹⁵⁴

Hiz. Peygamber (s.av.)'in resmî belgelerinde öne çıkan ve kâtipler tarafından yazmayı ve nakli kolaylaştıran îcâz, ilk halife olan Ebu Bekir es-Sıddık'ın ve Ömer b. Hattâb'ın belgelerinde de etkili olmaktadır.

Emevî Dönemine gelindiğinde; kitâbet sanatının gelişme göstermesi dikkat çekmektedir. Bu yükselişe öncelikle fetihler neticesinde elde edilen yeni toprakların, eski devlet düzenleri ve kültürleri ile tanışma, ikincisi ise; bürokrasi ve siyasette kitâbet sanatının kullanılması ve bu sanatın icrasının, fesâhat ilminde dönemin öne çıkan isimlerinin dîvânlarda görevlendirilmesi sebep olmuştur denilmektedir.¹⁵⁵

Emevî Dönemi'nde siyasî mektup ve yazışmaların yükselişe geçmesinin iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi; fesâhat ve beyân ilminde öne çıkan isimlerin¹⁵⁶ sayılarının artması, ikincisi ise; Resâil Dîvânı'nın kurulmasıdır. Cehşiyarî'nin Resâil Dîvânı kâtiplerinin isimlerini

¹⁵² el-Çalkaşendi, *Şubhu 'l-a 'şâ'*, 1/91

¹⁵³ Nassâr, *Neşet 'u- kitâbet 'il-fenniyye fi 'l- edebi 'l - 'Arabi*, 67.

¹⁵⁴ Metin Yılmaz, "Bir Devlet Kurumu Olarak Dîvânı'r-Resâil'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi* 11 (1999), 297.

¹⁵⁵ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuh fi 'n-nesri 'l - 'Arabi*, 99.

¹⁵⁶ Ziyâd, Haccac, Katarî b. el-Fecâe' ve Muhtâr es-Sekafi

tek tek sayması, siyasi yazışmalarda reform ve tecdit hareketlerinin Araplar tarafından gerçekleştirildiğini ispat eder niteliktedir. Hatta bu durum hicri ilk asrın sonuna kadar devam etmektedir. Hicri (104-124) yılları arasında hilafete oturan Hişam b. Abdülmelik yazışmalarına kadar mevâli denilen Arap dışı ırklardan bir kâtime rastlanmamaktadır. Sonuç olarak; bu dönemde ortaya çıkan siyasi mektuplar ve resmi yazışmalar, Arapların edebi birikimlerinin ürünüdür. Hz. Peygamber'in (s.a.v.)'in başlattığı, Hulefâi-Raşidîn'in takip ettiği ve devlet sorunlarının artmasına paralel olarak Arap zihninin ve edebî zevkinin olgunlaştığı Emevî Dönemini kapsayan bu silsile, buleğâ ve hutebâdan müteşekkil bir kâtipler sınıfının oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹⁵⁷

Ayrıca Emevî Dönemi'nin en büyük atılımı, konu başlığımız olan Resâil Divânî'nin ve Dîvânu'l-Hâtem'in kurulmuş olmasıdır.¹⁵⁸ Bu dîvânları Muâviye b. Ebî Süfyân kurarak her biri için dönemin en tanınmış edebi yönü güçlü kâtiplerini tayin etmiş ve siyaset açısından olduğu kadar edebi yönden de büyük bir reforma imza atmıştır. Ubeydullah b. Evs el-Gassânî Resâil Dîvânî'nin en önemli kâtibi olarak görev yapmıştır.¹⁵⁹ İbn Tabatabâ'dan (ö.200/815) gelen bilgiler doğrultusunda Dîvânu'l-Hâtem'in, tevkî'lerin gelişmesinde büyük rol oynadığı gayet açıktır. Tabatabâ, halifenin bilgisi doğrultusunda yazılan tevkî' metninin burada devlet mührü basılarak bir kopyasının çıkartıldığını daha sonra gitmesi gereken makama ulaştırıldığını ifade etmektedir.¹⁶⁰

İlerleyen yıllarda Mukâtebât Dâiresi¹⁶¹ olarak da anılacak olan Resâil Dîvânî'nden; menşurlar, siciller, iktâlar, emânlar, resmî belge niteliğindeki mektuplar, yönetimin çıkardığı yasa ve kanunlar, muahedât ve hüdenler ve araştırma konumuz olan tevkî'ler sâdır olmaktadır.

Emevî Döneminde kurulan bu dîvânda çalışanların sayısı oldukça fazladır. Bu dîvânın işleyişine bakıldığında, en üst kademedede “*Reisu'l-Küttâb*” ve “*Sâhibu'd-Dîvân*” gibi isimler ile anılan başkâtip yer almaktadır. Diğer kâtiplerin tebyîd denilen temize çekme ve belgelerin tasnifi gibi işlerde görev aldığı kaynaklarda geçmektedir. Emevî Devleti'nin son zamanlarında kâtiplerin dîvândaki iş yükünün artmasıyla kadı ve hukema kâtipleri, kolluk görevini yerine

¹⁵⁷ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'Arabi*, 103.

¹⁵⁸ el-Cehşiyârî, *Kitabu'l-vuzera ve'l-kuttâb*, 22.

¹⁵⁹ Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-55) Halife b. Hayyât, *Tarîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömrî (Necef: Matbaatu'l-Âdâb, 1967), 218.

¹⁶⁰ Muhammed Faruk Çakır, “Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebi Türlerinden ‘Tevkîât’”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-AUID* 7/11 (2018), 493-527.

¹⁶¹ el-Ğalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ'*, 1/44.

getiren şurta teşkilatı kâtipleri, tevki⁶² ve resmi yazışmaları yazan tevki⁶² kâtipleri gibi her sınıf için ayrı bir küttâp sınıfının oluşturulduğu bilinmektedir. Abbâsî dönemine gelindiğinde ise bu sınıfların her birinin kendi kaideler listesini oluşturarak, alanında ihtisaslaştığı ve müstakil kurumlar olarak görev yaptığı görülmektedir.¹⁶²

Muâviye'nin, sahtekârlığı önlemek amacıyla belge ve dokümanların orijinalinin kontrol edilip, mühürlenmesinden sonra bir kopyasının çıkartılmasını istemesi neticesinde Dîvânu'l-Hâtem ortaya çıkmıştır.¹⁶³

Ayrıca resmi haberleşme ile beraber iç ve dış istihbarat çalışmalarının sürdürüldüğü Divânu'l-Berîd, Resâil Dîvânına bağlıdır. İç ve dış tüm belgelerin elinden geçtiği Resâil Dîvânı, istihbarat ve dolayısıyla devletin bekası için büyük öneme sahiptir. Gizli ve açık tüm resmî belgeler bu divandan geçmekte ve posta teşkilatı tarafından Mürsel ileyhiye ulaştırılmaktadır. Öyle ki temelleri Resâil Dîvânı olan İnşâ Dîvânı; yıllar sonra Fâtîmî Dönemi'nde devletin en önemli makamı olarak, istihbarat teşkilatının yönetim ve koordinasyonunu da ele geçirdiği casus vb. mahrem kararların başkâtip tarafından belirlendiği bir otorite merkezi olmayı başarmıştır.¹⁶⁴

Kalkaşendî'nin *Dîvânu'l-İnşâ* olarak da isimlendirdiği *Dîvânu'r-Resâil*'de; Emevî halifeleri arasında yerleşmiş, aslında suduru'l-İslâm döneminden o döneme uzanan bir gelenekten bahsetmektedir. Muaviye'den itibaren edebi metin yazmakta meleke sahibi olmuş, belâgat ve fesâhata öne çıkmış dönemin kâtibine, kendisine sunulan mesele hakkında metni yazma sorumluluğu verilerek, "kıssa" denilen belgelere tevki⁶², mühür basma işlemi halifeye bırakıldığına dair bilgiler günümüze ulaşmaktadır. Abbâsîler'e gelindiğinde ise; sulta merkezinin en önemli üyelerinden olan kâtibin yerini, vezirin aldığı görülmektedir. İlk halife Ebü'l Abbâs es-Seffâh'ın (ö.137/754), Ebû Seleme el-Hallâl'ı (ö.132/750) vezir tayin etmesi, Dîvanu'r-Resâil'in vezirlik makamına bırakılması ve devlet mührünün vezire teslim edilmesi ile bu geleneğin bozulduğu görülmektedir. Dönemin bilginleri arasından seçilen, dil ve edebiyat konusunda eğitilmiş olan vezirin; resmî belge metnini bazen kendisinin yazdığı, bazen de kalemi güçlü bir kâtibine yazdırdığı bilinmektedir. Öyle ki, Hârûnurreşid'in (ö.193 /809) veziri Yahya

¹⁶² Mahmud Abbâs Hamûde, *el-Medhæl ilâ-dirâseti'l-veşâiki'l-'Arabiyye* (Kahire: Dâru's-Seşafeti li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1984), 199.

¹⁶³ Abdulazîz ed-Dûri, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/378.

¹⁶⁴ Metin Yılmaz, "Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbaratı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi* 12 (2008), 180.

b. Hâlid (ö.190/805), Hasan b. Sehl (ö.237/851), halife Me'mun'un veziri Amr b. Mes'ade, Kelîle ve Dimne'nin mütercimi İbn Mukaffa' (ö.142/759) gibi isimler vezirlik makamına yükselerek edebi kişiliklerini devlet idaresine yansıtan isimler arasında sayılmaktadır.¹⁶⁵

1.5.1. Dîvânların Arapçalaştırılması ve Kitâbet sanatına etkisi

Resâil Dîvânî'nin ve kitâbet sanatının gelişmesini sağlayan önemli faktörlerden biri de dîvânların Arapçalaştırılmasıdır. Bu reform hareketini; Muâviye b. Ebû Süfyân (ö.41/661) tarafından kurulan ve Mervân b. Muhammed'in (ö.133/750) katli ile son bulan Emevî hanedanının, sonuçları itibari ile etkisi asırlar sürececek olan en önemli gelişmelerinden saymak mümkündür.

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vefatından sonra İslâm, Arap Yarımadası dışına doğru hızlı bir şekilde yayılmış; Suriye, Mısır, Filistin, İran ve Irak toprakları Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir. Fethi sağlanan bölgelerde İslamlaştırma hareketleri devam etse de “ehl-i zimme” adı verilen ve cizye karşılığı dinlerini yaşama serbestisi kazanan halklar, esir ve köle muamelesinden uzak eski yaşamlarını devam ettirebilmişlerdir.¹⁶⁶

Hz. Ömer döneminden Muâviye'ye kadar resmî belgelerin yazımı ve mühürlenmesi gibi işlemlere gayri Müslimlerin müdahil edilmediği bilinmektedir. Fakat Emevîler ile beraber İslâm topraklarının genişlemesi, fethedilen bölgede bu işin yerel kâtiplere bırakılmasına sebebiyet vermiştir. Değişik bölgelerde farklı dillerde gerçekleşen divân yazışmaları; Irak ve İran topraklarında Farsça, Şam bölgesinde Rumca-Yunanca, Mısır'da ise Kıptîce olarak yazılmaktadır.¹⁶⁷

Açıkça görülüyor ki dîvân kayıtlarının; devlet yöneticilerinin bilmediği dillerde tutuluyor olması, halifelerin devlet üzerindeki mali ve idari açıdan kontrolü tam olarak ellerine almalarına engel teşkil ederek bir takım bölgesel sorunların doğmasına sebebiyet vermektedir. Ayrıca bu divânlarda gayri Müslimlerin görev yapıyor olması, kendilerine ayrı bir statü ithaf etmelerine sebep olmuştur. Abdülmelik b. Mervan ile beraber bu durumun önü kesilerek bürokraside Arapların tekrar söz sahibi olmaları sağlanmıştır.¹⁶⁸

¹⁶⁵ el-Ğalkaşendî, *Şubhu 'l-a 'şâ'*, 1/92-93.

¹⁶⁶ Mustafa Fayda, “Zımmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/428.

¹⁶⁷ Nassâr, *Neşet 'u- kitâbet 'il-fenniyye fi'l- edebi'l - 'Arabî*, 72.

¹⁶⁸ Adnan Adıgüzel - Barış Çakan, “Emevîler Döneminde Gayri Müslim İstihdamı”, *İstem Dergisi* 34 (Kasım 2019), 329-351.

Eğitimli bir küttâp sınıfının oluşması, yerleşik hayata geçen Arap toplumunun yazı sanatı ile işigali ve yazışmalarda ortaya çıkan karışıklıklar Arapçalaştırma sebeplerinden sayılabilmektedir. Abdülmelik b. Mervân (ö.81/700)'ın emri ile tüm İslâm topraklarında başlayan bu faaliyet, ilk olarak Haccâc (ö.95/714) ile Irak dîvânlarında başlamıştır. Haccâc'ın; Zâdân b. Ferrûh'u başkâtiplik görevinden azl ederek hem Arapça hem Farsçaya hâkim Salih b. Abdurrahman'ı nakil işiyle görevlendirdiği bilinmektedir. Belâzûrî, Salih'in bin dirhem karşılığında bu işi başarı ile tamamladığını söylemektedir. Daha sonra Salih b. Abdurrahman'ın yetiştirdiği kâtipler, devlet içinde çok ciddi makamlara yükselerek, kaliteli bir dil zevkinin bürokrasiye yansımaya sebep olmuştur.¹⁶⁹

Ürdün valisi Süleyman b. Sâd (81/700), Suriye defterlerinin bir yıl içinde Arapçaya dönüştürülmesini sağlamıştır. Hicrî 87'de Mısır dîvânları, en sonda Horasan dîvânlarının (124-742) dönüşümü gerçekleşmiştir. Tarihçiler, yabancı dillerde tutulan dîvânların aslında maliye ve hesap işleri ile ilgili dîvânlar olduğunu, resmî yazışma diyebileceğimiz Resâil Dîvânı metinlerinin ise; mutlak Arapça yazıldığını rivayet etmektedirler. Arapçalaştırma faaliyetleri doğrudan bu dîvânı etkilemese de sonuçta bu dîvânın devletin en önemli merkezi olmasına, Arap dilinin gelişmesine, buna paralel olarak tedvin hareketlerinin hızlanmasına ve Arap dil bilginlerinin çoğalmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca zimmilerin yönetimde söz sahibi olmalarının önü kesilerek, önemli makamlar Araplara bırakılmış ve devlet ekonomisi tamamen Arap menfaatine işleyecek hale getirilmiştir.¹⁷⁰

Ta'rib denilen bu dönüşümün en önemli sonuçlarından birisi de ta'ribu'l-ulûma yani Yunan ilimlerinin Arapçalaşmasına sebep olmasıdır. Tıp, felek, mantık, felsefe, hendese gibi ilimlerin literatürünü oluşturan kelimeler, Yunanca asıllarından Arapça karşılıkları tespit edilerek, yeni bir ilimler dili oluşturulmuştur. Daha tam olarak devlet politikasına dönüşmemiş olsa da şahsi gayretler bu dönüşümde etkili olmaktadır. Emevî hanedanından Hâlid b. Yezîd (ö.86/704); Yunan ilimlerine olan ilgisi ile tanınmış, "*Hakîm-u Benî Ümeyye*" olarak anılan ve ilk olarak tıp kimya gibi kitapların Arapçaya tercümesini sağlayan dönemin en önemli edebiyatçı ve âlimidir.¹⁷¹

¹⁶⁹ Nâzedâr Abdullah el-Müftî, "Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi'l-'Aşri'l-Emevî", *Mecelletu Surra Men Raa* 35/9 (Kasım 2013), 181-194.

¹⁷⁰ Yılmaz, "Bir Devlet Kurumu Olarak Dîvânü'r-Resâil'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", 299.

¹⁷¹ Tefîk Sultan el-Yûzbikî, "et-Ta'rib fi'l-'Asreyni'l-Emevî ve'l-Abbâsi", *Mecelletu't-Tarihiyye el-Misriyye* 24 (Aralık 2019), 1-30.

Abdûlmelik'in bu Arapçalaştırma hareketi, ilk planlı tercüme faaliyeti olarak düşünülebilmektedir. İslâm medeniyetinde, ilk tercüme faaliyetlerinin Abbâsîler tarafından gerçekleştirildiğini iddia eden tarihçilere, bu faaliyetlerin Emevî döneminde başladığına en büyük delildir.¹⁷² Tercüme reformunun zirveye ulaştığı Abbâsî Dönemi'ne çalışmamızın ikinci kısmında yer vereceğiz.

1.5.2. Resâil Kâtipleri ve Özellikleri

Muâviye b. Abû Süfyân ile beraber yazıya verilen önemin arttığı, devletin tüm işlerinde kaydetmek ve sun'a denilen metin türetmek üzere görev yapan kâtiplerin sayısının arttığı görülmektedir. Hârici ve dâhili resmî belgelerin halife-halk, halife-memurlar arasında dönüşümünü sağlayan, halifenin kararlarını edebi bir üslupla yazıya geçiren kâtipler sınıfının, dönemin en mâhir edebiyatçılarından seçildiği kaynaklarda siyaset ve edebiyatın paralel gelişiminden anlaşılacaktır.¹⁷³

Resâil kâtiplerinde aranan en önemli şartlar öncelikle; emanet, afv, nezihlik, idare yeteneği ve en önemlisi edebi sanatlardaki kabiliyettir. Devlet içinde halifeye en yakın makama kadar yükselen kâtibin, devlet ve halifenin tüm sırlarına muttali olması nedeni ile üstün özelliklere sahip olması gerektiği aşikârdır.¹⁷⁴

Klâsik kaynaklara baktığımızda kâtiplerde aranan şartların oldukça tafsilatlı bir şekilde anlatıldığı görülmektedir. Bu kaynaklara göre kâtibin; akıl sahibi, Müslüman, dürüst, edebi olarak üstün bir dil bilgisine sahip, çabuk kavrayan, kendisine verilen işte ehil, durgun bir zihin ve güçlü bir nefse sahip, sezgileri güçlü, hoşgörülü, şükrü seven, güzel söze âşık, yüksek bir ruh ve fasih bir dile sahip olması gerekmektedir. Ayrıca hakkaniyeti gözeten, sorunlar karşısında anlayışlı, cömert, övülmüş ahlâka sahip bir kişilik olması da istenilen şartlar arasındadır. Özellikle bu şartlardan en mühimi kâtibin hediye kabul etmeyen kimse olmasıdır.¹⁷⁵

Küttâp sınıfının gerek halifeler gerekse valiler tarafından son derece öneme sahip olmasının nedeni olarak, devlet mallarının tasarrufunu ellerinde bulundurmaları ve tüm devlet sırlarına vâkıf olmaları ifade edilmektedir. Bu görüşe binaen hükemâ sınıfının, divân kâtipleri

¹⁷² Hasan Ali Hallâk, *Ta'ribu'n-nukûd ve'd-devâvîn fî'l-'asri'l-Emevî* (Beyrut: Dâru'n-Nehdâti'l-'Arabiyye, 1986), 123-124.

¹⁷³ İbn Hayyât el-Uşfurî, *Tarîhu Halîfe b. Hayyât*, 1/219.

¹⁷⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Kuteybe ed-Dîyneverî (276/890), *Edebu'l-kâtib*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhâmid (Mekke: el-Mektebetu't-Ticâriyye, 1963), 16.

¹⁷⁵ Es'ad b. Memâtî (ö1209/606), *Kitâbu Kavânîne'd-devâvîn*, thk. Azîz Süryâl 'Atiyye (Kahire: Mektebetu-Medbûli, 1991), 67-68.

için şu söylemi oldukça isabetlidir. “*Kâtipler, yaptıkları iş ile her biri birbirine yardım eden kol ve bacaklar (organlar) gibidir. Dîvân kâtibi; bedeninin tüm his ve organlarına mezc olmuş ruh mesabesindedir.*”¹⁷⁶

Kalkaşendî kâtiplerde bulunması gereken vasıfları; kesinlikle bulunması gereken sıfatlar ve örfi, yani o makam için aranan sıfatlar, olmak üzere iki bölümde incelemektedir. Öncelikli olması gereken sıfatların başında Müslüman olmayı zikretmektedir. Çünkü öncelikle sikâ sahibi ve Müslümanların aleyhine casusluk yapma riskini ortadan kaldırmak için vali, kadı, hâkim gibi makamlarda aranan bu şart, kâtipler için de önem arz etmektedir. Erkek olmak da yine aranan diğer bir vasıftır. Hz. Ömer’in; “*kadınları yazıdan uzak tutun.*”, Hz. Ali’nin; bir kadına yazıyı öğreten adamın yanından geçerken “*şerri artırma!*” gibi rivayetler var olsa da Hz. Aişe’nin yazı bildiğine ve yazışmaları bizzat kendisi yazdığına dair rivayetler de günümüze ulaşmaktadır. Üçüncü bir vasıf ise; Hür ve çocuk olmamasıdır. Adil ve fâsık olmaması da yine önemli hususlardan sayılır. Şer’i tüm hükümlere vâkıf, döneminin seçkin âlimlerinden, islâmi ilimler ve lisan ilimleri eğitimi almış olması da oldukça ehemmiyet gösterilen bir husustur.¹⁷⁷

Mühezzeb b. Memmâtî Ebu’l Mekârîm (ö.606/1209), *Kâvânînu’l-devâvîn* kitabında örfi sıfatlar ile ilgili olarak şunları sıralamaktadır. “*Kâtibin; iyi bir edebiyatçı, dilsel özellikleri yüksek, keskin bir zihne sahip olması gerekir.*” Ayrıca kaynaklar da şekilsel özelliklerle ilgili de birçok bilgiye rastlamak mümkündür. Kâtibin siması güzel, hoş kokulu, şişman ve uzuvları orantısız olmayan lâtif görünen kimselerden seçilmesi gerektiği ifade edilmektedir.¹⁷⁸

Hulefâ-i Râşidîn dönemi kâtiplerinin faaliyetlerini incelerken; ilk halifeden Emevî hanedanına doğru kâtiplerin kendi bilgi ve becerilerini, metne yansıtma derecelerine tanık olduk. İlk İslâm ve ilk halife döneminde başlayan dikte tarzındaki sarîh ve akıcı olan metinlerin, özellikle Hz. Osman ile beraber daha karmaşıklaştığını ve dikteden bir nebze uzaklaşarak, edebi üslubun sergilendiği alanlar olduğunu gördük. Emevî Dönemi’ne gelindiğinde ise; halifenin ya da devlet adamının söylemek istediğini kâtibe ilettiği, metin oluşturma ve nesh işinin kâtip tarafından yapıldığı mülhaza edilmektedir. Ziyâd b. Ebîh’in; elindeki bir yazı ile kâtiplerinin yanına giderek bunu kimin yazdığını sorması ve diğer kâtipler tarafından gösterilen genç

¹⁷⁶ el-Ḳalkaşendî, *Şubḥu’l-a’şâ*, 1/55.

¹⁷⁷ el-Ḳalkaşendî, *Şubḥu’l-a’şâ*, 1/66-67.

¹⁷⁸ el-Ḳalkaşendî, *Şubḥu’l-a’şâ*, 1/68-69.

kâtibin, divânı ifsat etmeden derhal oradan çıkarılmasını isteyerek yazdığını sildirmesi, kâtibin metne olan etkisini ispatlar niteliktedir.¹⁷⁹

Emevî Dönemi'nde halifelerin ve divân sahiplerinin; kâtiplerin yanında durmayarak dikte usulü metin yazdırmadıklarına, yazıcıların konuya vâkıf olmaları sağlanarak kendi edebi becerilerine göre metni oluşturduklarına dair başka bir anektodu, Ceşîyarî şöyle nakletmektedir. Yezîd'in ölümünden sonra kısa bir süreliğine halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in, Basra valiliğine atadığı Mus'ab b. zübeyr; resmi bir yazışma metninin başında, isminin önünde ¹⁸⁰"المصعب" şeklinde elif-lam takısını görmesi üzerine, kâtibine bu harfleri neden koyduğunu sorması, bu tahriften Musab'ın bilgisi olmadığını göstermektedir. Musab, bu metni kâtibine dikte şeklinde yazdırmış olsaydı bu sorun anında çözümlenerek daha sonra mevzu bahis edilmezdi. Buradan da anlaşılacağı üzere, ilk İslâm Dönemi Hz. Peygamber ve ilk dönem halifelerinde görülen dikte usulü metin yazdırma, zamanla terk edilerek belâgat ve imlâ kurallarının uygulanması, metin üretme işi tamamen kâtiplere bırakılmıştır.¹⁸¹

Emevî kâtiplerinde dikkat çeken diğer bir husus, Abdülmelik b. mervân'ın hilafetine kadar gayri Müslimlerin Resâil Dîvânı'nda görev yapmış olmalarıdır. Bu durum, Harâc Divânı'nın kontrolünü ellerinde bulundurmaları ve bazı devlet sırlarını ifşa etmeleri sebebiyle olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bizans Dönemi'nde Şam idari ve mali işlerinde görev alan Hristiyan Sercûn ailesi, Emevî devlet İdaresinde de görev almaya devam etmiştir. Muâviye Döneminde Şam'da ciddi makamlara ulaşan Mansur b. Sercûn, Harâc Divânlarından ve önemli resmi yazışmaların oluşturulmasından sorumludur. Daha sonra oğlu ve torunu da olmak üzere üç kuşak Emevî bürokrasisinde ciddi makamlara ulaşmıştır. Devlet idaresinde oldukça etkili olan Sercûn, halifeyi vali atamalarında dahi etkisi altında bırakarak, Emevî siyasetine yön verdiği görülmektedir. Öyle ki Halife Yezîd b. Muâviye'yi, Kûfe'ye vali ataması sırasında "*Baban olsaydı Ubeydullah'ı atardı.*" şeklinde etkilemesi bu durumu yansıtmaktadır. Kaynaklarda bu dönemde meşhur olmuş çok sayıda Hristiyan kâtibe rastlamak mümkündür.¹⁸²

Emevî Dönemi meşhur kâtipleri arasında, Ebû İshak lakabı ile anılan Abdülmelik b. Mervân'ın kâtipliğini yapan Halhale b. Amr el-Huzâî (ö.86/705)'yi zikredebiliriz. Ebû İshak,

¹⁷⁹ Nassâr, *Neşet'u- kitâbet'il-fenniyye fi'l- edebi'l - Arabî*, 68.

¹⁸⁰ Arapça dil bilgisi kurallarına göre özel isimler elif-lam takısı almaz.

¹⁸¹ Nassâr, *Neşet'u- kitâbet'il-fenniyye fi'l- edebi'l - Arabî*, 69-70.

¹⁸² Yılmaz, "Bir Devlet Kurumu Olarak Dîvânü'r-Resâil'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", 340.

resmî yazışmalar için önemli olan bir yenilik başlatmıştır. Yazılan metni halife okumadan önce arz ederek, metinlerin halife makamında okunmasını sağlamıştır.¹⁸³

Muâviye'nin kâtiplerinden Ubeydullah b. Evs, Ziyâd b. Ebîh'in kâtibi Ubeydullah b. Ebî Bukra, Musab b. Zübeyr'in kâtibi Abdullah b. ebî Ferve, Yahya b. Yu'ammer gibi isimlerin yazdığı Arapça risâleler, belâgat ve fesâhat açısından bu alanın terakki etmesine sebep olmuştur. Saydığımız isimler ile beraber birçok kâtibin katkıları ile metinlerde tecemmül ve tezyin o kadar artmıştır ki, "*Sanatsal Resmî Yazılar*" başlığında ayrı bir alanın oluşmasını sağlamıştır.¹⁸⁴

Emevî Dönemi'nin sonlarına doğru bu fennî faaliyet artarak, Abbâsî Dönemi'nde içerikten çok üzerinde sergilenen edebi unsurların ehemmiyet kazandığı müşahede edilmektedir.

Emevi Dönemi halifelerinden Mervân b. Muhammed'in kâtibi olan Abdulhamid Yahyâ b. Sa'd (ö.132/750); resmî yazışmaların, aynı zamanda risâlelerin usul ve kaidelerini ilk olarak belirleyen, dönemin en meşhur kâtibidir. Bu öneme binaen kendisini ve faaliyetlerini ayrı bir başlıkta incelemeyi daha uygun bulduk.

1.5.3. Arapça Resmî Yazışma Üslubunun kurucusu Abdulhamîd Yahyâ b. Sa'd (ö.132/750) (Abdulhamîd el-Ekber)

Abdulhamîd Yahyâ b. Sa'd'ın, doğum tarihi ile ilgili net bir bilgiye ulaşılmamış olsa da Enbâr kabilesinden olduğuna dair rivayetlere rastlanmaktadır. Ailesinin Şam'a göç etmesi ile burada büyüyen Abdulhamîd, kâtiplik sanatı ile eniştesi ve hocası olan ve bir müddet Hişâm b. Abdulmelik'in (ö.126/743) kâtibliğini de yapan, Ebû'l-'Alâ Sâlim b. Abdullah (ö.107/725) sayesinde tanışmıştır. 132/750 tarihinde kaçtığı Mısır'da ya da el-Cezire'de öğrencisi İbn Mukaffa' (ö.142/759)'nın, evinde öldürüldüğüne dair birtakım rivayetler vardır. Hicri ikinci asrın en meşhur kâtibi olan Abdulhamîd, resmî metinlerin yazımında bazı esas ve kaideler belirleyerek, resmî yazışmaların her seviyeden kimsenin okuyabileceği edebî metinlere dönüşmesini sağlamıştır.¹⁸⁵

¹⁸³ Nassâr, *Neşet'u- kitâbet'il-fenniyye fi'l- edebi'l - 'Arabî*, 70.

¹⁸⁴ el-Cehşiyârî, *Kitâbu'l-vuzera ve'l-kuttâb*, 23.

¹⁸⁵ Ali Şakir Ergin, "Abdulhamîd el-Kâtib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/166.

Abdumelik b. Mervân (ö.87/705)'a kâtiplik ile başlayarak, Emevî Devleti'nin sonuna kadar Resâil Divânı'nda görev yaptığına dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Hocası olan Sâlim, belâgat ve fesâhatta devrinin en önemli şahsiyeti olmakla beraber, Aristo metinlerini Arapçaya tercüme etmek ile meşhur olmuştur. Buradan da anlaşılıyor ki; Hocası Sâlim, Abdulhamîd için Yunan dil ve siyasetini iyi bilen, ayrıca Yunan ilimlerindeki kavramların Arapça karşılıklarını tespit ederek bu yönde kendisine rol model olmuştur.¹⁸⁶

Ayrıca hocası Ebû'l-‘Alâ; Fars kültürünü yansıtan birçok metnin Arapçaya tercümesini gerçekleştirerek, Horasan'da patlak veren siyasi ayaklanmaları bastırmak için yol gösterici mahiyetinde Emevî valilerine, *Kitâb fi's-siyâseti'l-‘âmmiyye* adlı eseri kaleme almıştır.¹⁸⁷

Abdulhamîd, Emevî halifelerinden Mervân b. Muhammed'e Ermeni bölgesinde valiyken ve daha sonra da hilafeti boyunca başkâtiplik yapmıştır. Hatta kendisinin Mervân ile ölmesini dileyen kadar ona bağlı ve sadakat sahibidir. Bu bağlılığını yansıtan bir rivâyete göre; Mervân'ın hilâfet haberi kendisine ulaştığında çevresindekiler onunla beraber şükür secdesi yapmış, fakat Mervân onun secde etmemesi üzerine sebebini sorduğunda “*Ayrılık için şükür secdesi yapılmaz.*” demesi ve Mervân'ın onu beraberinde götürmek istediğini söylemesi üzerine şükür secdesi yapması, birbirlerine olan bağlılığı ortaya dökmektedir.¹⁸⁸

Kaderin cilvesine bakın ki; Mervân ile aynı zamanda isyancılar tarafından katledilmiştir. Ebû Hilâl el-‘Askerî (ö. /1009'dan sonra), Arapça dışındaki diğer dillere de olan hâkimiyetine değinerek, kitâbet sanatının resimsel özelliklerini, Fârisî üsluptan istihraç ederek Arap diline uyarladığını ve bu yönde yeni kurallar belirlediğini ifade etmektedir.¹⁸⁹

Emevî hanedanının son halifesi Mervân'ın; fesâhât ve belâgatta yüksek derecelere ulaşmış, “*Dünya bu beceride bir kâtibe rastlamamıştır.*” diyerek övülen bu kitâbet ustasına karşı özel bir ilgisi vardır. Teressül sanatında adeta çığır açan Abdulhamîd için söylenen ve kaynaklarda sık sık karşımıza çıkan şu ifadeler oldukça etkileyicidir. **“فُتِحَتِ الرِّسَالُ بَعْدَ الْحَمِيدِ”**

“وُخْتِمَتِ بَابِنِ الْعَمِيدِ” “*Resâil sanatı Abdulhamîd ile açılmış, İbn Amîd ile kapanmıştır.*” Böylece

¹⁸⁶ Muhammed Ali Kürd, “Abdulhamîd el-Kâtib”, *Mecelletu Mecme‘u'l-Luğati'l-‘Arabiyyeti bi-Dimeşk* 9/9 (1929), 513-530.

¹⁸⁷ Necmeddin Turan, “Pers İmparatorluk Geleneğinin Abbâsî Siyasal Düzenine Etkisi ve İbnü'l-Mukaffa'mın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Güz 2018), 218.

¹⁸⁸ Şeyh Ahmed el-İskenderî - Şeyh Mustafa İnânî, *el-Vesîf fi edebi'l-‘Arabî ve tarihuhu* (Kahire: Matbaatu'l-Meârif, 1925), 39.

¹⁸⁹ Kurd Ali, “Abdulhamîd el-Kâtib”, 519-520.

Abdulhamîd siyasî nesrin, en parlak dönemini yaşadığı Abbâsî asrının temellerini çok sağlam bir şekilde atmıştır.

Döneminin metin özelliklerine gelecek olursak, ilk karşımıza çıkan resmî belge ve mektupların uzamasıdır. Hulefâ-i Raşidîn ve ilk dönem Emevî halifelerinin resmi yazışmalarına bakıldığında, iki ya da en fazla üç satır olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle Ömer b. Abdülaziz risâlelerinde bahsi geçen îcâza çok sık rastlanmaktadır. İfade edildiği üzere, resmi yazışmaların satır sayısını artıran ve metnin başına uzun bir tahmîdât ekleyen ilk kişi, Abdulhamîd el-Ekber'dir. Bazı resmi yazışmalarında ise bu tatvîli terk ederek, îcâza yöneldiği de görülmektedir.¹⁹⁰

Kullandığı fiillerde çeşitliliği tercih eden Abdulhamîd'in, nidâ üslubunu sıkça kullandığı göze çarpmaktadır. Ayrıca risâlelerinde karşılaştığımız diğer bir unsur ise, haberî bir cümleyi ister fiil cümlesi olsun ister isim cümlesi olsun, öncesinde te'kid ile sabitlemesidir. Müspet bir cümle kurarken dahi, nefye bağlı haberî üslubu kullanarak cümlenin daha etkili olmasını sağlamıştır. Daha önce kullanılmamış olan bu yöntem, kâtibin metinlerini diğerlerinden ayıran en önemli vasıf olarak söylenmektedir. Belâgat sanatları açısından ise, teşbihi sık tercih ettiği ve cümlelerinin de bu nedenle uzadığı mülâhaza edilmektedir. Ayrıca teşhis (şahıslştırma) ve tecsîd ile beraber ortaya çıkan istiâre üslubu, yine yazılarının en önemli özelliklerindedir. Ayrıca metinlerinde, kullandığı kelimelerin fonetik uyumuna çok dikkat ettiği gözlemlenmektedir.¹⁹¹

Dikkat ile incelendiğinde metinlerinde hâl sîgasının çok kullanıldığı göze çarpmaktadır. O güne dek Arap edebiyatında çok yaygın olmayan bu üslubu, hocası sayesinde muttâli olduğu Yunan kültüründen esinlendiğine dair bilgilere rastlanmaktadır.¹⁹² Abdulhamîd'in belâgat üslubu o kadar etkileyicidir ki; ruhları cezbederek, kalplerde adeta sihir etkisi yarattığı söylenmektedir.¹⁹³

Abdulhamîd; kendi döneminde Arap dili eğitimine önem verdiği gibi, eğitilmiş ve devlet bürokrasisinde görev alan dîvân kâtipleri yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Kendisinden rivayet edilen; *“Eğer vahiy enbiyalar dışında başka bir güruha indirilseydi, kesinlikle bu*

¹⁹⁰ Kurd Ali, “Abdulhamîd el-Kâtib”, 520-521.

¹⁹¹ Sâre Avlemî, *el-Bunyatu'l-Uslubiyye fi Resâli Abdulhamîd el-Kâtib* (Camiatu el-Arabî b. Müheyidî Ummu'l-Bevvâkî, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 64.

¹⁹² Yüksel Çelik, *Abdulhamîd el-Kâtip ve Arap Nesrindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 35-43.

¹⁹³ el-İskenderî - 'Înânî, *el-Vesîf fi edebi'l-'Arabî ve tarihuhu*, 134-135.

kâtiplerin en beliğleri olurdu.” ve “Kalem ağaç, onun meyveleri ise lafızlardır. Fikir ise, incisi hikmet olan deryadır.” gibi sözleri bu ehemmiyeti destekler niteliktedir.¹⁹⁴

Kaynaklarda, Abdulhamîd el-Ekber’in bin kadar resmî belge ve risâle yazdığına dair birtakım bilgiler geçmekle beraber, bu metinlerin çoğu günümüze ulaşamamıştır. Küçük risâle şeklindeki kitapçıkları ile meşhur olan kâtibin; av risâlesi, satrancı yasaklayan risâlesi, kâtiplere yazdığı kitâbetin normlarını belirleyen risâlesi “*Risâle ile ’l-küttâb*” günümüze ulaşmıştır.¹⁹⁵

1.6. Abbâsiler’e Kadar Olan Tevkî’ât Metinlerine Genel Bir Bakış

İslâm öncesi Araplarda devlet geleneğinin var olmamasından dolayı düzenli bir siyasi ve sosyal hayattan bahsetmek mümkün değildir. Kayıt ve tescilin yok denecek kadar az olması, yazılı sanatların sözlü sanatların gerisinde kalması gibi sebeplerin tevkî’ sanatının İslâm öncesi nesir sanatları içinde varlığını engellediği görülmektedir. İslâmiyet’in zuhuru ile beraber her alanda köklü değişimler olduğu gibi ilmi ve siyasî anlamda da birtakım reformlarla karşılaşmak mümkündür. Bu yeni dini anlama ve ilahi odaklı olan yeniliklerin başında, vahyi kaydetmek çabasından doğan kitâbet faaliyetlerinin yükselişe geçmesi ve yine İslâm’ın yeryüzünde yayılmasını sağlamak için siyasi etkileşimin artması gelmektedir. Bu her iki önemli dinamik, tevkî’ yazımına Hz. peygamber zamanında olmasa da ilk halife Hz. Ebu Bekir döneminde başlanılmasını sağlamıştır.

Yukarıda bahsi geçen tevkî’âtın menşei ile ilgili tartışmaları bir kenara bırakarak, bu türün Arap nesir türlerinden biri olduğunu ve ilk örneklerini Hulefâ-i Raşîdîn döneminde verildiğini savunan görüşü doğru bulmaktayız. Bu bağlamda; ilk dönem halifelerinden başlayarak Abbasiler’e kadar olan tevkî’lerden birkaç örnek vererek, araştırma ve tahlil faaliyetlerini alanda yapılan ve yapılacak olan diğer çalışmalara bırakmaktayız.

Arap Edebiyatı tarihine ilk tevkî’ örneğini sunan Halife Ebu Bekir Sıddık (r.a)’tır. Savaş esnasında düşmanın durumu ile ilgili bilgilendirme yaparak ne yapması gerektiğini soran Hâlid b. Velîd’in mektubuna karşılık, adeta tüm zamanlarda askere motivasyon kaynağı olacak şu cümleleri zikretmektedir.

¹⁹⁴ Kurd Ali, “Abdulhamîd el-Kâtib”, 523.

¹⁹⁵ Çelik, *Abdulhamîd el-Kâtib ve Arap Nesrindeki Yeri*, 46.

"أَذُنْ مِنَ الْمَوْتِ تُوهَبَ لَكَ الْحَيَاةُ"¹⁹⁶ "Ölüme yaklaş ki sana hayat verilsin!"

Bu tevkî' de İslâm dininin en önemli şiarlarından biri olan cihat ve şehadet kavramlarına atıf yapıldığı görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de geçen, Allah'ın dini uğruna ölenlere ölümler denilmemesi gerektiği yönündeki uyarının, adeta tevkî' şeklinde bir sunumunu gözler önüne sermektedir. Gerçek hayatın ahiret hayatı olduğunu ve onu kazanmanın en güzel yolunun da Allah'ın dini uğruna savaşmaktan geçtiğini ifade ederek, bu konuda komutanını cesaretlendirmektedir.

Hiz. Ömer'in valisi Amr b. As'a yazdığı şu tevkî' in ise, sağlıklı bir toplumun nasıl olması gerektiği yönünde adeta öğüt niteliğinde olduğu görülmektedir. Halife Ömer (r.a), raiyyetlerindeki insanların nasıl yönetileceğine yine onların davranışlarının belirlediğini ve bu bağlamda bir yönetici olarak kendisinin de davranışlarına dikkat etmesi gerektiğini ifade etmektedir.

"كُنْ لِرَعِيَّتِكَ كَمَا تُحِبُّ أَنْ يَكُونَ لَكَ أَمِيرُكَ"¹⁹⁷ "Halkına, emirinin sana nasıl davranmasını istiyorsan öyle davran!"

Sa'd b. Ebî Vakkas'ın, Hiz. Ömer'e valilik yaptığı sırada devlet işlerinin görüşülmesi için bir bina yaptırmak istediğini bildirmesi üzerine, halifenin yazdığı tevkî' hem sergilediği icâz sanatı hem de serd edilen ahlâk dersi açısından büyük bir öneme sahiptir.

"إِنَّ مَا يَسْتُرُكَ مِنَ الشَّمْسِ وَ يُكِنُّكَ مِنَ الْهَوَاجِرِ وَأَذَى الْمَطَرِ"¹⁹⁸

"Seni güneşten ve öğle sıcaklığının yakıcılığından aynı zamanda yağmurun sıkıntılarında kurtaran şeyi inşa et."

Hiz. Ömer, barınma şartlarını en asgari düzeyde elde etmesinin onun için en uygunu olduğunu ve gösterişten kaçınması gerektiğini veciz bir üslup ile izah etmektedir.

¹⁹⁶ es-Se'âlebî(öl.430/1039), *Haş'ul-haş*, 126.

¹⁹⁷ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/287.

¹⁹⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/287.

Hiz. Osman'ın; geçim sıkıntısından hayıflanan bir adama tevki' olarak gayet ikna edici Őu cümleleri yazması, onun edebi yönünü göstermektedir.

"قَدْ أَمَرْنَا لَكَ بِمَا يُعَيِّمُكَ, فَلَيْسَ فِي مَالِ اللَّهِ فَضْلٌ لِلْمُسْرِفِ"¹⁹⁹

“Biz zaten sana geçimin için yeterli olanı verdik, Allah'ın malında müsrif kimse için fazlalık yoktur!”

Hiz. Ali'nin oğlu Hasan (r.a); Hiz. Osman'ın bazı uygulamalarından rahatsız olduğunu bildiren mektubunu babasına gönderdiğinde Hiz. Ali, aşağıdaki tevki' oğluna göndererek, yönetimde öncelikle yaşlılara söz verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Yaş artıkça tecrübelerinde çoğalacağına, akıl ve muhakeme yeteneğinin artacağına dikkat çekmektedir.

"رَأْيُ الشَّيْخِ خَيْرٌ مِنْ مَشْهَدِ الْغُلَامِ"²⁰⁰

“Yaşlı kimsenin fikri, gencin bizzat gözüyle gördüğünden hayırlıdır.”

Bu tevki', Araplar arasında oldukça meşhur olan²⁰¹ "رَأْحِمُ بَعُودٍ أَوْ دَعٌ" *“Yardım istediğinde sadece yaşlı deveden yardım iste yahut o işi yapmayı bırak!”* meselinin Hiz. Ali tarafından tevki'e dönüşmüş halidir. Bu bağlamda, tevki'lerin iktibâs yoluyla aktarımın olduğu bu örnek üzerinden söylenebilmektedir.

Emevi Dönemi'ne geldiğimizde; çok sık bahsettiğimiz Resâil Dîvânı çalışmalarının başlaması, Müslümanların farklı topluluklar ile tanışması, ilmi faaliyetlerin ivme kazanması gibi sebepler, hatırı sayılır bir Emevi tevki' birikiminin oluşmasına zemin hazırladığı aşikârdır. Ayrıca dört halife döneminde görülen Kur'an'dan iktibas, mesel ve hikemiyâtın sıkça kullanılması ve dönemin meşhur Şiir beyitlerine gönderme yapılması gibi hususların arttığı gözlemlenmektedir.

Kaynaklara bakıldığında ilk Emevi Halifesi Muâviye'nin tevki'leri; edebi içerik, fonetik uyum ve hilafetin gücünü yansıtmaya açısından oldukça dikkat çekicidir. Dört Arap dehasından

¹⁹⁹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/287.

²⁰⁰ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/288.

²⁰¹ el-Hasan b. Abdullah b. Sehl Ebû Hilâl el-'Askerî ö.1005, *Kitâbu Cemhereti'l-emşâl*, thk. Ebû'l-Fazl İbrahim - Abdülmecîd Katâmiş (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1988), 1/502.

biri sayılan Muâviye'nin, Basra Valisi'nin kendisine bir ev yaptırmak için on iki bin adet hurma dalı istemesi üzerine yazdığı tevki', onun aklını ve edebi zenginliğini ortaya dökmektedir.

"أَدَارُكَ فِي الْبَصْرَةِ أَمْ الْبَصْرَةُ فِي دَارِكَ؟"²⁰²

"Evin mi Basra'da yoksa Basra mı evinde?"

Yine Muâviye'nin valilerinden Ziyâd b. Ebîh; tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen Abdullah b. Abbâs'ın, Muâviye'nin halifeliği hakkında olumsuz söylentiler yaydığını halifeye bildiren mektubuna karşılık şu tevki' yazması oldukça etkileyicidir.

"إِنَّ أَبَا سُفْيَانَ وَأَبَا الْفَضْلِ كَانَا فِي الْجَاهِلِيَّةِ فِي مِسْلَاحٍ وَاحِدٍ وَ ذَالِكَ حَلْفٌ لَا يَحِلُّهُ سِوَأِ أَدَبِكَ"²⁰³

Ebû Süfyân (Muâviye'nin babası) ve Ebû'l-Fazl (Abdullah b. Abbâs'ın dedesi) tek bir deri gibidir. Bu senin edebinin kötülüğü ile bozulacak bir dostluk değildir."

Muâviye'nin kullandığı "مِسْلَاحٌ" kelimesi Araplar arasında garîbu'l-kelâm cinsinden "cilt-deri" manasına gelmektedir. Muâviye'nin bu kelimeyi kullanması, onun dehasının ve ilmi birikiminin bir ürünüdür. Ayrıca burada geçen "حَلْفٌ" kelimesi genel anlamı itibari ile "anlaşma" demek olup, burada "dost"²⁰⁴ "الصَّدَاقَةُ" manasında kullanılmaktadır.

Emevî tarihinde Vali Haccâc b. Yusuf ile dönem halifelerinin yazışmaları, Emevîlerin çalkantılı siyasetini yansıttığı gibi her iki muhatabın da üstün edebî bilgisini gözler önüne sermektedir.

"لَا جَمْعَ الْمَالِ جَمْعَ مَنْ يَعِيشُ أَبَدًا وَلَا فَرَقَتَهُ تَفْرِيقَ مَنْ يَمُوتُ غَدًا"²⁰⁵

"Yemin olsun ki, malı ebedi yaşayacak gibi toplayacağım ve yarın ölecek gibi de onu dağıtacağım!"

²⁰² İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/288.

²⁰³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/288.

²⁰⁴ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheratu resâili'l-'Arab*, 2/ 491.

²⁰⁵ Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevki'âti'l-'Arab*, 1/31.

Halife Yezîd b. Abdülmelik'in Horasan valisine yazdığı; akıllı, ileri görüşlü ve fikri sarih olan bir kimsenin etrafındaki aksilikleri önceden fark ederek önlem alması gerektiğini bildiren şu tevkî' edebi açıdan da oldukça mühimdir.

"لا تترك حُسن رأيي فإِنَّمَا تُفْسِدُهُ عَثْرَةٌ"²⁰⁶

"Fikirde (görüşte) iyi olmayı sakın terk etme! Çünkü bu dilinin sürçmesini engeller."

Buradaki "عَثْرَةٌ" kelimesi bazen ayak sürçmesi ya da sendeleme, tökezleme manasına da gelebilmektedir.²⁰⁷

Yine Haccâc'ın, komutanı Kuteybe b. Müslim'e; Ceyhun Nehri'ni geçerek Türkler ile savaşması konusunda yazdığı tevkî'inde o dönem düşman olarak gördüğü Türklerin küçümsenmemesi gerektiğini, harp tecrübesine dayanarak işini sağlama alması gerektiği konusunda muhatabını uyarmaktadır.

"لا تُخَاطِرُ بِالْمُسْلِمِينَ حَتَّى تَعْرِفَ مَوْضِعَ قَدَمِكَ وَمَرْمَى سَهَامِكَ"²⁰⁸

"Mızrağının hedefini ve ayağının bastığı yeri bilmeden Müslümanları tehlikeye atma!"

Emevî döneminde halifeler ile valiler ve komutanlar arasında gerçekleşen yazışma türünün, genellikle tevkî' şeklinde olduğu ortadadır. Yönetimsel sorunların anında çözümüne hizmet eden tevkî'ler, elbette edebi bir ürün üretme kaygısı ile ortaya çıkmamıştır. Fakat dönem devlet adamlarının dini ve edebi bilgisi bu konunun gelişimine zemin hazırladığı gayet açıktır.

²⁰⁶ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheratu resâili'l-'Arab*, 2/ 497.

²⁰⁷ Serdar Mutçalı, "عَثْرَةٌ", *el-Mu'cemü'l-kebîr*, (İstanbul: Dağarcık 2012), 596.

²⁰⁸ Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 503.

2. İKİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎ DÖNEMİ TEVKÎ' DÎVÂNI ve TEVKÎ' METİNLERİ

2.1. Abbâsiler'de Dönemsel Olarak Kitâbet Faaliyetlerinin Gelişimi

Emevîlerin Aksine Abbâsiler'in, siyasî meselelerde boğulmayarak dikkatlerini kültürel alana çevirmeyi başardıkları görülmektedir. Böylece bu ilmi ve kültürel gelişmenin neticesi olarak kitâbet faaliyetleri de ciddi bir yükselişe geçtiği aşikârdır.

Abbâsiler ile birlikte Antik-Yunan ve Helenistik dönem bilim ve felsefesi, İran-Sasâni ve Hint kültüründen tarih, astronomi gibi tercümele Müslümanların dünyevi ilimlere şevk ve iştiyakını arttırdığı görülmektedir. Ayrıca Tarihçiler, bu tercümele öncesinde İslâm toplumunda ilimlerin kategorize edilmemiş dağınık bir şekilde varlığını sürdürmekte olduğunu iddia etmektedir. Fakat tedvin hareketleri ile beraber ilimler belirli bir tasnife sokularak kendilerine ait bir dilin oluştuğu da görülmektedir. Bu ilmi hareketliliğin odak noktası hep Kur'an ve hadis ilimleri olduğu açıkça gözlenmektedir. Bu bağlamda diğer tüm ilimlerin Arapça üzerine tesis edilerek, şekil ve anlam özelliklerinin gelişmesinde büyük rol oynadığı ortadadır. Sanat ve dönem sanayisi açısından Şam; Emevîler için ne kadar önemli ise, Bağdat; Abbâsiler için aynı konumdadır.²⁰⁹

Yukarıda bahsi geçen akıl almaz ilmi hareketlilik, divânların kuruluşu ve en önemlisi Resâil Dîvânı'nın çalışmaları, kitâbet faaliyetlerinin ayyuka çıkmasına sebebiyet vermiştir. Aynı bir Araştırma başlığı olarak seçilebilecek bu konuyu araştırmacılarına bırakarak Resâil Dîvânı'nın en önemli birimi olan hatta daha sonra sadece bu isimle anılacak olan Tevkî' Dîvânı'na nazarımızı çeviriyoruz.

2.2. Abbâsî Dönemi Tevkî' Dîvânı

Emevîler'de hüküm süren sıkı Arap asabiyetinin yerini Abbâsiler'de; Arap dışı unsurlar alarak, hilafet merkezinde İran bürokrasisi hâkimiyeti İslâm medeniyetine yenilikler katmıştır. Bu değişim ve dönüşümün; siyasi alanda olduğu gibi entelektüel alanlarda da Müslümanları

---

²⁰⁹ Emîn, *Đuħa'l-İslâm*, 375-390.

etkilemiş, Bizans, Fars ve Hint medeniyetlerinin dâhil olması ile kendi düşünsel temellerine uyumlu olacak şekilde yeni yapılar ve kurumların oluşmasına zemin hazırladığı görülmüştür.

Emevîler Dönemi'nde kurumsal faaliyetlerini etkin bir şekilde sürdüren Resâil Dîvânı; iç ve dış yazışmaların ihdas edildiği, atama, azl gibi devlet tarafından alınan kararların ilgili kişilere ulaştırıldığı, dış ülkelere gidecek elçilerin seçimini ve gelenlerin ağırlanmasını sağlayan yani, bürokratik trafiği yöneten devletin ana omurgalarından biridir.

Emevîler'in son döneminde Abdulhamîd el-Kâtib'in, yazışmalara standart getirmek amacıyla kaleme aldığı "*Risâle ile'l-küttâb*" eseri, Hz. Peygamber'den başlayarak Bizans ve Fars yazışma geleneğinin de dâhil olduğu bir üslubu kapsamaktadır. Bu tür eserlerin çoğalması, inşâ türünün oluşmasına ve zamanla içerisindeki yabancı unsurları asimile ederek, kendine has kâtipleri olan, bir dîvânın oluşumuna zemin hazırlamıştır. Sözlükte "kurmak, ihdâs etmek" manalarına gelen inşâ, daha sonra "yazı üretmek, yazma sanatı" gibi anlamlarda, resmi yazışmaların kendine has bir üslup ile yazılmasını öngören, kendine has kuralları olan "ilmu'l-İnşâ" olarak da adlandırılan yeni bir edebiyat türünün oluşmasını sağlamaktadır. Bu şekilde hazırlanan belgelere "münşeât" adı verilerek, bu metinlerin bazıları, edep kitaplarında örnek teşkil edecek kadar edebi sanatların sergilendiği metinler haline geldiği ortadadır. İnşâ edebiyatının önde gelen müelliflerinin, Resâil Dîvânı'nda görev alan kâtipler olması hasebiyle, Abbâsîler'de bu dîvânın, İnşâ Dîvânı'na tekallüb ettiği görülmektedir.²¹⁰ Tevkî'Dîvânı'nın kapsam ve çalışmalarının daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle "dîvân" kelimesine yoğunlaşmak gerektiği düşüncesindeyiz.

Kalkâşendî'nin tanımı ile dîvân: "*Dal harfinin kesralı okunmasıyla dîvân şeklinde kâtiplerin oturduğu yer manasındadır. En-Nuhas, Sina 'atu'l-küttap kitabında fethalı okuyuşun hatalı olduğunu ifade ederek, aslının divvân olduğunu fakat sonra vav'in ya'ya dönüştüğünü söyler. Cemi 'si "devvâvîn" dir.*"²¹¹

Dayf, devlet idaresindeki bazı mali, idari ve askeri alanda kullanılan defterlere ve bunların yazıldığı yere "dîvân" denildiğini ifade etmektedir.²¹²

²¹⁰ İsmail Durmuş, "İnşâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/334-337.

²¹¹ el-Kalkâşendî, *Şubhu'l-a'sâ'*, 1/89-90.

²¹² Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'Arabi*, 422.

Dîvân kelimesinin kökeni ile ilgili tartışmalar, tevki‘ kelimesinde olduğu gibi Farîsî bağlantılı olduğu yönünde ortaya çıkararak, söylemler bu noktada yoğunlaşmaktadır. Bu tartışmalara, Kalkaşendî'nin yorumu oldukça açıklık getiricidir. Kelimenin Arapça kökenli olduğunu savunan en- Nuhas'ın görüşüne yer vererek, İbn Abbâs'ın “*Kur'an'da garîbu'l-Kur'an denilen yabancı bir kelime ile karşılaşılırsanız, onu Arap dîvânı olan şiirde arayınız.*” sözünü delil olarak göstermektedir. Yabancı kökenli bir kelime olduğunu ileri süren Sibeveyh ve Esmeyyî ise Fârsçadan Araplaştırılmış olduğunu savunmaktadır.²¹³

Ayrıca Arapça kökenli bir kelime olduğunu iddia edenler Hz. Peygamber'in, İbn Hanbel'in Müsned'inde geçen bir hadiste “hesap defteri” anlamında “dîvân” kelimesini kullanmasını da delil olarak göstermektedir.²¹⁴

Abbâsîler'in hilafeti ele geçirmelerinin hemen akabinde Ebû Müslim el-Horasânî'nin (ö.138/755) Horasan'da bir dîvân kurulmasını sağlayarak, Sâhibu'd-Dîvân olarak Eslem b. Subeyh'i (ö.161/777) atadığı kaynaklarda geçmektedir. Bu dîvân, devletin tüm yazışmalarının isdâr olduğu Tevki Dîvânı'na dönüşümün ilk adımıdır. Halife Mansûr'un (ö.158/775), Bağdat'ta saraya yakın bir bina inşa ettirerek, bu dîvânı oraya taşıdığı bilinmektedir. Ebbân b. Sadaka'yı da (ö.167/783), Sâhibu'd-Dîvân olarak bu dîvânın başına atamıştır. Halife Mehdî'nin (ö.169/785) ise; devletin genel yazışmaları ile halifenin kendi özel yazışmalarının meydana getirildiği iki ayrı daire oluşturarak, kendi özel dairesi için özel kâtipler tayin ederek, bu kâtiplerin başına da hususi bir vezir atadığı kaynaklara yansımaktadır. Halife Vâsık'ın (ö.233/847) ise; Vezir Muhammed b. Abdümelik ez-Zeyyât'ı (ö.233/847) başkâtip olarak ilan etmesi ve kendisinden sonra en güçlü otorite olarak dîvân kâtibini seçmesi, bu alana verilen değeri açıkça ifşa etmektedir. Resit ve Me'mûn dönemlerinde de aynı ihtimam ve özenin artarak devam ettiği bilinmektedir. Abbâsîler'in ilk dönemlerinde vezir, devletin ve halifenin tüm işleri ile ilgilenirken, dîvânın faaliyetlerinin artması ve kendine has kavâid ve literatürünün oluşması ile bu dîvâna has ayrı bir vezirlik makamı ihdâs edildiği görülmektedir. Buna binaen dönemin edebiyat ustalarından en belîğ ve inşâ sanatında en meşhur olanı seçilerek, Tevki' Divânı'na vezir tayin edildiği gözlemlenmektedir. Böylece Abbâsî Dönemi'nde, İnşâ Dîvânı ile ilgilenen ayrı bir vezirlik makamının oluşturulduğuna dair bilgilere rastlanmaktadır. Bu konuda İbn Fadlullahi'l-Ömrî'nin (ö.750/1349) şu ifadeleri kullandığı günümüze ulaşan bilgiler arasındadır. “*Doğuda Abbâs oğullarının hilafeti döneminde inşâ metinlerinin yazımı, vezirlerin*

²¹³ el-Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ'*, 1/90.

²¹⁴ İbn Hanbel, 6/240

sorumluluğunda olup, özellikle bu dîvânın yönetimi için görev yapıyorlardı. Ayrıca vezirlik makamına ulaşmamış özel bir küttâp sınıfı da bulunmaktaydı.”²¹⁵ Resmî belgeleri oluşturan kâtime “Kâtibu’l-İnşâ”, sayılarının çoğalmasi ile başlarına atanan kişiyeye “Reîsu-Dîvânü’l-İnşâ” ya da “Kâtibu’s-Sır” gibi unvanlar verilmiştir.²¹⁶

Fars ve Sasani kültüründe oldukça yaygın olan istek ve şikâyetlerin dilekçe yöntemi ile kisralara bildirilme âdetinin, Abbâsîler’e de sirâyet ettiğii görülmektedir. Abbâsîler’in Resâil Dîvânı’na olan hâkimiyetleri ve atalarının izinden gitme gayretleri neticesinde İnşâ Dîvânı’nın büyük bir bölümü Tevkî’ Dîvânı olarak görev yapmaya başlamaktadır.²¹⁷Hatta tevkî’ kalemini elinde bulunduran kimsenin, halkın tüm fertleri arasında adaleti sağlamak üzere Allah tarafından tayin edildiğii ve Hz. Peygamber’in mesleğini devam ettirdiğine dair oluşan inanç oldukça yaygındır. Bu düşüncenin de etkisiyle dîvâna gösterilen ehemmiyetin zamanla artarak müstakil, kendi kâtiplerini yetiştiren bir kuruma dönüştüğü görülmektedir.²¹⁸

Bu dîvânın kendine has bir işleyiş biçiminin oluştuğunu yukarıda söylemiştik. Abbâsîler Dönemi’nde geniş bir coğrafyaya yayılan İslâm topraklarının her köşesinden adeta şikâyet tevki’lerinin yağdığii ve halifenin valilerinden bu şekilde haberdar olduğı bilinmektedir. Dîvâna ulaşan tevki’lerin halifeye sunulmadan önce, bazılarının üzerine "يُعْرَضُ" “arz olunuyor”, okunamayacak kadar karışık olanların üzerine "يُجَدَّدُ عَرَضُهَا" “arzi yenileniyor”, kâtip tarafından uygun görülmeeyen taleplerin üzere ise "لَا سَبِيلَ إِلَى ذَلِكَ" “uygun görülmedi” şeklinde yazılarak sınıflandırmaya tabi tutulduğuna dair bilgilere rastlanmaktadır.²¹⁹Ayrıca Tevkî’ Dîvânı’ndan çıkan bu yazıları, diğeri metin ve yazışmalardan ayıran en önemli özelliğinin mutlaka "وَقَعَ" fiili ile başlamış olmasıdır. Kıssanın altına kim tarafından ve hangi sebeple gönderildiğine dair bir açıklama yapıldıktan sonra, bu fiilin farklı çekimleri kullanılarak resmi makamın edebi üslupla söylediğii metnin eklendiğine dair bilgiler tevki’ât kaynaklarında göze çarpmaktadır.

²¹⁵ el-Ğalkaşendî, *Şubhu’l-a’şâ*, 1/93.

²¹⁶ Ni’mât eř-Şerâvine, *Dîvânü’r-Resâil fi’l-’Aşri’l-’Abbâsî’l-Evvel ve Neşâthi’l-Edebî* (Ürdün: Câmî’ atı- Mu’te, Doktora Tezi, 2008), 10-11.

²¹⁷ Emîn, *Đuħa’l-İslâm*, 188.

²¹⁸ Zeynep Mehdî Rauf, “Dîvânü’t-Tevkî’ fi Meşriki’l- İslâmî”, *Mecelletu’l-Âdab Bağdat Üniversitesi İbn Rüşd İnsanî İlimler Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi* 122 (Eylül 2017), 193.

²¹⁹ Ebû’l-Kâsım Müncib b. Süleyman ö.1147 İbn eř-Şayrafî, *el-Ğânûn fi Dîvânî’r-Resâil ve’l-işârât ilâ men nâle’l vezârâte*, thk. Eymen Fuad Seyyid (Kahire: Daru’l-Mısriyyeti’l-Benâniyye, 1990), 30.

Sâhibü'd-Dîvân olarak bilinen ve bu dîvânın başına yönetici olarak atanan kimse, bürokratik hiyerarşi olarak halife ve vezirden sonra en üst tabakada sayılmaktadır. Bu üstünlüğü yansıtabilmek amacıyla dîvan sahibine; “*Sâhibu Devâvîni'l- İnşâ bi'l-Memâliki'l-İslâmiyye*” “*İslâm Beldelerinin İnşâ Dîvânlarının Sâhibi*” şeklinde abartılı bir unvan verildiğine de kaynaklarda rastlanmaktadır. Rütbe ve şeref bakımından su götürmez bir üstünlüğe vâkıf olan Sâhibü'd-Dîvân, devletin tüm sırlarını bilerek, kıssalar üstünde halifenin mührünü dilediği gibi kullanabilme hakkına sahiptir. Siyasi şahsiyetlerin en nüfuzlularından biri olan “Kâtibü's-Sır” sır kâtibi olarak anılan bu makama zamanla “Kâtimü's-Sır” “*Sırrı iyi saklayan*” denildiği de görülmektedir.²²⁰

Tevkî' Divânı'nın kendine has örfi ve nizami birtakım kuralları olduğu gözlemlenmektedir. Halife ya da vezir, raiyyetinden birine ya da bir başkana yazdığı resmi yazışmalarında kâğıdın üçte birini kullanmaktadır. Fakat vezir, dîvânın özel meseleleri hakkında halifeye bir yazı yazmak isterse, bu yazışma kâğıdın yarısını teşkil ettiği görülmektedir. Aynı zamanda vezirin, kendi el yazısı ile ya da elinin altındaki kâtiplerine dikte usulü ile kâğıdın beşte ikisini kullanarak, özel meselelerin yazışmasını gerçekleştirdiği bilinmektedir. Görünen o ki; Resâil ve İnşâ Divânı içinde alt birim olarak görev yapan bu dîvân, diğer dîvânlarda olduğu gibi kendine has bir başkan ve sayısız kâtibe ihtiyaç duymaktadır. Yazılı kaynaklardan günümüze ulaşan bilgiler ışığında, bu kâtiplerden bir kısmının metin oluşturma, bir kısmının nesh ve bir kısmının da redaksiyon işini üstlendiği mülâhaza edilmektedir.²²¹

2.2.1. Tevkî' Dîvânı Kâtipleri Edebi ve Şahsi Özellikleri

Abbâsî Devleti kurulduğunda İslâm topraklarının oldukça genişlediği ve fetih hareketlerinin artık belirli bir seviyeye ulaştığı görülmektedir. Emevîler'in yayılma politikası bir nebze olsun terkedilerek, ulaşılan konfor ve ferah ortamının neticesinde ilim ve kültür faaliyetlerine yönelimin arttığı gözlenmektedir. Bu ilmi yükselişe ivme kazandıran en büyük etken olarak, 762'de halife Mansûr tarafından kurulan ve inşasında Ebû Hanife gibi ilim adamlarının ter döktüğü Bağdat şehrinin kurulması gösterilmektedir. Bağdat kurulduktan sonra en başta âlimler, tüccarlar ve sanatkârlar ile dolup taşarak medeniyetin beşiği haline geldiği bilinmektedir. Hatta Avrupa medeniyetinin de temelleri burada atıldı denilebilir. Emevîler'de dîvânların tamamen Arapçaya çevrilmesi ile başlayan tercüme faaliyetleri; astroloji, tıp, kimya,

²²⁰ el-Ğalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, 1/103-104.

²²¹ es-Sâmîrî, *el-Müessesâtu'l-idâriyye fî'd-devleti'l-Abbâsiyye* (Mekke: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1983), 283-284.

zooloji, farmokoloji, müzik hatta hayvan terbiyeciliği gibi alanlarda birçok kitabın Bağdat'ta tercüme edilmesi ile devam etmektedir. Bu hareketli ilmi ortam daha çok Fârisî asıllı olan kâtipler sınıfının ehemmiyetini ön plana çıkarmaktadır. Bürokrasi zinciri içinde olan valiler, vezirler, komutanlar ve kâtiplerin, Abbâsî halifeleri nezdinde büyük bir değere hâiz oldukları gayet açıktır. Bu duruma sebep olarak ise; kendilerine ilahi bir anlam yükleyen halifelerin, iktidarı ilânihâye muhafaza edebilmek için, özellikle vezir ve kâtipleri kendilerine şakşakçı seçmeleri gösterilebilmektedir.²²²

Kâtipler ve âlimler sınıfı arasındaki çatışmaları ilgili çalışmalara bırakarak, baş vezirlik²²³ makamına kadar ulaşan Resâil ve Tevkî' Dîvânları kâtiplerinin devlet idaresindeki yeri ve özelliklerine dönebiliriz. Tevkî' Dîvânı, Resâil Divânı içinde bir alt birim olmasından mütevellid aslında kâtipler sınıfından bahsederken aynı iki kurumun ortak özelliklerinden bahsetmiş oluruz.

Altın asır denilen birinci Abbâsî asrı (750-861) içinde refah, izdihar ve istikrar neticesinde kitâbete olan ihtimam artarak, kâtipler sınıfının devlet içinde yükselmesi sağlamıştır. Bu yükseliş o denli hızlı olmuştur ki, halifeden sonra ikinci adam olan ve bir nevi siyasi karar merkezi sayılan vezirler, kâtiplerden seçilmeye başlanmıştır. İbn Abdurrabiğ, dîvân kâtiplerini vasf ederken “*Hilâfetin güç merkezi, memleketin direkleri, güç bakımından işlerin en yücesi fakat aynı zamanda en tehlikelisi...*” diyerek bu sınıfın Abbâsî tarihi için önemine dikkat çekmektedir.²²⁴ Dönemin mühim âlimlerinden Sâbiî inancına mensup şair, tarihçi ve uzun yıllar resâil kâtipliği yapan Ebû İshak es-Sâbi (ö.384/994)'nin; “*Abbâsî halifeleri her konuda kâtipleri ile istişare ederler, onlardan çekinmezler ve istedikleri zaman halifenin bulunduğu meclise girmelerine müsaade ederlerdi.*” sözü bu sınıfın erken dönem Abbâsî halifelerinden itibaren baş vezirlik konumuna getirildiğini kanıtlamaktadır.²²⁵

Halife ve vezirlerle beraber anılan kâtipler, halk tarafından tartışılmaz bir itibara sahiptir. Abbâsî Dönemi'nde; vezir, asker, sanaatkâr ve küttâp sınıfının kendine has kıyafet ve rengi olduğuna dair kaynaklarda bilgilere rastlanmaktadır. İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin ‘*Uyûnu'l-Ahbâr*’ında halktan bir kimsenin oğluna; “*Ey oğulcuğum! Kâtipler gibi giyin! Zira*

²²² Hacer Şahin, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Halife Mansûr'un Tedvîn Emri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 39-41.

²²³ Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali öl.346/956. el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zehab ve me'âdini'l-cevher*, thk. Kâsım eş-Şemâ'î (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1989), 2/237.

²²⁴ İbn Abdurrabiğ, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/262.

²²⁵ Ebû Hasan el-Hilâl b. Muhsin es-Sâbi, *el-Vuzerâ ev tuhvetu'l-umerâ fî tarihî'l-vuzerâ*, thk. Abdülsettar Ahmed Firâc (Medine: Mektebetu'l-E'yân, 2003), 9.

kâtiplerde hükümdarların edebi, halkın da tevazuu vardır.” şeklindeki öğüdü onların bürokrasi zincirinde halifeden sonra geldiğini ispatlar niteliktedir.²²⁶

Abdulhamîd el-Kâtip ile başlayan devlet yönetimi ile alakalı metinlerin tercümesine, Abbâsî Dönemi’nde kâtipler sınıfının yükselişi ile beraber Hint ve Fârisî kaynaklı hikem cinsi eserler eklenmektedir. Kâtiplerin başlattığı bu yönde tercümelemler, İslâm tarihine siyasî ve kültürel açıdan yön vermiştir dersek herhalde abartmış olmayız.²²⁷

Abbâsîler’in ilk yıllarından itibaren kâtip-devlet ilişkisi hep sıcak kaldığı bilinmektedir. Halifenin sır saklayıcısı manasında “*kâtimü’s-sır*” olarak anılan kâtipler, ilmî olarak iyi yetişmiş, zekâsının kıvraklığı ile ün salmış ve fasih konuşan belâgat ehli kimselerden seçildiği bilinmektedir. Bağdat gibi ilim merkezlerin de zekâsı ve edebî bilgisi ile öne çıkan gençlerin “*vezir olacak çocuk*” şeklinde tabir edilmesi, âlim sıfatının kâtip sıfatı karşısında bir adım geriye düştüğünü ispatlar niteliktedir. Abbâsî tarihinde hilafet makamına oturan halifenin siyasî tutumu, dönemin kalem ehlinin elinden çıkan uhûd, tevki ve resâil gibi metinlerde kendini göstermektedir. Hızlı kavrayış, üstün zekâ, fesâhat ve belâgat becerisi, halifeye itaat ve tehlikelere karşı yakaza hali gibi vasıfların arandığı başkâtip, vezirlik makamına kadar yükselbilmektedir. Öyle ki vezirlik makamının, küttâp yetiştiren bazı aileler içinde babadan oğula geçen bir makam haline dönüştüğü gözlenmektedir. Bu ailelerin en başında Ca’fer el-Bermekî gibi bu alanda otorite olmuş bir şahsiyeti yetiştiren Bermekî ailesi gelmektedir. Daha sonra Hasan ve Fazl gibi önemli isimlerin babası olan Sehl ailesi ve Halife Mühtedî Billâh, Mu’tezid Billâh, Müktefî Billâh dönemlerinde vezirlik yapan belâgat ilminde meşhur olmuş Vehb ailesinin kendi dönemlerinde siyasete yön verdiği bilinmektedir.²²⁸

İlerleyen dönemlerde başkâtiplik görevi yapan vezirler, devlet yönetimindeki sorumluluklarının artması neticesinde kendilerine bir “*Sâhibu’d-Dîvân*” tayin ederek, onun emri altında görev yapan seçkin kâtiplerden oluşan bir küttâb sınıfının oluşmasını sağlamışlardır. İtibar açısından önemli bir yere sahip olan kâtiplerin Mansûr döneminde maaşları üç yüz dirhemken, Me’mûn döneminde ise üç bin dirheme²²⁹ çıkartıldığı bize ulaşan

²²⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Kuteybe (276/890) ed-Dîneverî, *‘Uyûnu’l-ahbâr*, thk. Münzir Muhammed Said Ebû şî’ar (Beyrut: el-Mektebetu’l-İslâmî, 2008), 1/46.

²²⁷ Şevkî Dayf, *Târîhu edebî’i-Arabî el-aşru’l-Abbâsî’l-evvel* (Kahire: Dâru- Meâ’rif, 2004), 467.

²²⁸ Muhammed Abdusselam - Hüseyin Câsim, “Resâil Divânı Kâtipleri: 861-1056 Yılları Arasında toplumsal Hayatta Yeri ve Önemi”, *Mecelletu Sür Men Reâ* 7/24 (2011), 99-110.

²²⁹ Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşîyârî, *Kitabu’l-vuzera ve’l-kuttâb*, thk. Hasan ez-Zeyn (Beyrut: Dâru’l-fikri’l-hadîs, 1988), 126.

bilgiler arasındadır. Mâkrîzî, kâtiplerin yüz yirmi dinara kadar aylık ücret aldıklarından bahsetmektedir.²³⁰

Kâtibin; devletin sırlarını bilmesi, her sorunda halife tarafından danışılan ilk kişi olması, kıssalara halife namına tevki yazması; O'nun bazı üstün hasletlere sahip olmasını gerektirmektedir. Fasih lafızlar eşliğinde akıcı bir lisan ile konuşan, vakur, merhametli, kendi halkı içinde sevilip sayılan, çabuk sinirlenmeyen, işlerinde aceleci olmayan, anlayışlı ve dikkat çekecek bir zekâyâ mâlikiyeti oldukça önemlidir. Ayrıca bu ahlâki özellikler ile birlikte cismani güzelliğin de önem arzettiği, kâtiplerin şişman, hantal ve özensiz kimselerden seçilmediği görülmektedir. Aynı zamanda Hulkî ve halkî bu özellikler ile beraber hâfiz'ul-Kur'an olup, hâdislere vukufiyetinin ilmi yönden üst düzeyde olması aranan şartlar arasındadır.²³¹

Dîvân yazılarının metodolojisini ortaya koyan Abdülhamîd el-Kâtip'e göre kâtip; nahiv ve sarf ilmine dair iyi eğitim görmüş, dilini lahn denilen hatalardan arındırmış, eş ve zıt anlamlı kelimeleri iyi bilen bir kimse olması gerekmektedir. Çünkü bu alanlardaki en küçük bir zayıflık, belâgat namına yapılan herhangi bir güzelliği de ifsat etmektedir. Bu nedenle öncelikle bir kâtipten i'rab yeteneği beklenmektedir. Ayrıca Kâtibin "elfâzü'l-garîbe" denilen yabancı veya az kullanılan kelime ve tabirlere müttali olması kaçınılmazdır. Böyle bir durumla karşılaştığında konuya vâkıf olamaması, kâtibin azline ya da kâtipler önünde ağır bir şekilde rencide edilmesine sebebiyet verdiğine dair örnek rivayetlere sıkça rastlanmaktadır.²³²

Abbâsî Dönemi'nde yıldızı parlayan kâtiplerden bahsetmek gerektiğinde, elbette bu isimlerin ilkinin; 785'e kadar Halife Seffâh, Mansûr ve Mehdî'ye hizmet etmiş olan Umâre b. Hamza (ö.180/797) olduğu görülmektedir. Umâre; İran, Ahvâz gibi bölgelerin valiliklerine getirildiği gibi aynı zamanda merkezde ilmi faaliyetlerde bulunmaktadır. Belâgat ilminde üstün özelliklere sahip olan Umâre, daha sonra tüm halifeler döneminde adet haline gelecek, halifenin hilafetini destekleyici onun ilahi olarak seçildiğini ve üstün vasıflara sahip olduğunu anlatan risâlelerin yazımını başlatmaktadır. "Hamâniyye" adında diğer bir eseri de incelendiğinde kâtibin, Arap kelimelerini özümsemişi ve sıkça ayetlere atıfta bulunduğu görülmektedir. Ömrünün

²³⁰ Ni' mât et-Ṭerâvine, *Dîvânu'r-Resâil fî'l- 'Aşri'l- 'Abbâsî'l-Evvel ve Neşâtıhu'l-Edebî* (Ürdün: Câmi'atu- Mu'te, Doktora Tezi, 2008), 21.

²³¹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 1/104.

²³² Ṭerâvine, *Dîvânu'r-Resâil fî'l- 'Aşri'l- 'Abbâsî'l-Evvel ve Neşâtıhu'l-Edebî*, 32.

son günlerini Basra’da Harac memuru olarak geçirerek burada vefat ettiğine dair bilgiler günümüze ulaşmaktadır.²³³

Mehdi dönemine bakıldığında uzun yıllar vezirlik yapan ve konuşması ile adeta etrafindakileri cezbeden, yazdığı tevkî’ ve risalelerde belâgat ilmindeki üstünlüğünü sergileyen Ebû Ubeydullah Muâviye b. Ubeydullah b. Yessâr (ö.169/786) karşımıza çıkmaktadır. Halife Mehdi’nin, bu kâtibin ömrünün son günlerine kadar dîvânlarda göreve devam etmesi için onu teşvik ettiği bilinmektedir. Kâtipler sıralamasında Harûnurreşid dönemine gelindiğinde ise Abbâsî siyasi tarihi, İslâm medeniyeti ve Arap edebiyatı açısından mühim bir yere sahip olan Ca’fer el-Bermekî (ö.187/803) gelmektedir.²³⁴ Câ’fer için çalışmamızda ayrı bir başlık ayırmamızdan dolayı burada ismini zikretmekle yetiniyoruz.

Halife Emin döneminde ise bu alanda otorite olan Resâil Divanı kâtipleri, Fazl b. Rebî (ö.208/823) ve İsmail b. Subeyh karşımıza çıkmaktadır. Bazı kâtiplerin Abbâsî sarayında hocalar eşliğinde yetiştirilerek dîvânda görev alması ve vezirlik makamına kadar yükselmesi sağlandığı kaynaklara yansımaktadır. Bu kâtiplerin en önemlisi 861-866 yılları arasında Müntasır Billâh’a vezirlik ve kâtiplik yapan Ahmed b. Hasîb ‘dir (ö.265/879). Daha sonra gelen Müstain Billah döneminde Cerrah ailesi tarih sahnesine çıkmaktadır. Kıvrak zekâları ve yazılarının sanatsal değeri ile ön plana çıkan bu ailenin en önemli mensupları Dâvut b. el-Cerrâh (ö.296/908) ve Ali b. İsâ el-Cerrâh (ö.335/946) isimleri ile tanınmaktadır. Mühtedî Billâh döneminde kâtiplik yapan Said b. Abdülmelik İbn Nedîm tarafından “*Kendi çağının en mahir belâgat üstadı...*” olarak anılmaktadırlar. Halife Müktefi Billâh’ın kâtibi ve veziri el-Kâsım b. Ubeydullah hakkında “*Memleketimin direği...*” ifadesini kullanması, kâtiplerin Abbasî tarihindeki önemini gözler önüne sermektedir. Son olarak Seâlebî’nin “*Yazı sanatı Abdülhamid el-Kâtip ile başladı onunla hitâme erdi.*”²³⁵ dediği İbn Amîd’den (Ö.360/970) bahsedebiliriz. İbn Amîd’in; belâgat ve fesahatindeki üstünlüğü ile "اخر جاحظ" “*Son Câhiz*” lakabı ile şöhret bulduğu bilinmektedir.²³⁶

Resâil ve Tevkî’ Divânı kâtiplerinden bahsederken ahd-i Mansûr yıllarında kâtiplik yapan, “*Sahabeden sonra Acem’in en zekisi*” diyerek anılan, tercümeleri ile İslâm medeniyetine

²³³ Dayf, *Târîhu edebi’i-Arabî el-aşru’l- Abbâsî’l -evvel*, 469.

²³⁴ Dayf, *Târîhu edebi’i-Arabî el-aşru’l- Abbâsî’l -evvel*, 448.

²³⁵ Ebu’l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefayâtü’l-e’yân ve enbâü-ebnâi’z-zemân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru’s-Şekafe, 1970), 3/228.

²³⁶ Abdusselam - Câsim, “Resâil Divânı Kâtipleri: 861-1056 Yılları Arasında toplumsal Hayatta Yeri ve Önemi”, 102-106.

ve nesillere yön veren İbnü'l Mukaffa' dan (ö.142/759) bahsetmek gerekmektedir. Emeviler'in son dönemlerinde memur olan Mukaffa', Halife Mansûr'un Basra Valisi İsa b. Ali'nin özel kâtibi olarak onun emân, tevkî' ve şahsî yazılarını yazmakla görevlidir. Mukaffa', Fârisî kökenli, cömert, ikramı seven, hızlı ve çevik bir kimsedir. Pers etkisinin İslâm Devleti'ne taşınmasında büyük rol oynadığına inanılan Mukaffa' nın, siyaset alanında yaptığı tercümelemlerle bu etkiyi, imâmet anlayışına devşirdiği düşünülmektedir.²³⁷ Hint ve Pers kökenli tercüme ettiği siyaset ve ahlak içerikli bu tercümelerin başında *Risâletü's-Sahabe* ve *el-Edebü's-sağîr*, *el-Edebü'l-kebîr* gelmektedir. Ayrıca “*Kelile ve Dimne*” gibi yaptığı tercümeler ise Arap edebiyatının Fabl türü ile tanışmasına öncülük etmiştir. Herkes tarafından anlaşılabilir bir sözün dahi belâgat kapsamında değerlendirilebileceğini söyleyen Mukaffa' nın, resmî yazışmalara da yeni bir vasıf kattığı unutulmamalıdır.²³⁸

Abbâsi Dönemi'nde ideolojik ve siyasal bir arka plandan beslenen kâtiplerin; ulaşılan konfor ve itibarın yanında siyasî çekişmelerin ortasında kaldıkları da vâkidir. Halife tarafından eziyet, müsadere ve ölüm kararı uygulanmış birçok kâtip, tarihin acı sayfalarında yerini almaktadır. Halife Mansûr'un oğlu Ca'fer için tayin ettiği iffetli ve dindar bir kâtip olan el-Fadîl b. Umrân, saraydaki siyasî çekişmeler nedeniyle kendisi hakkında Cafer'i oyaladığı ve Onunla istihza ettiğine dair söylentiler neticesinde Mansûr tarafından yargılanmadan öldürüldüğü kaynaklarda sabittir. Yine Mansûr, sinirlendiği kâtipi Ebû Eyyub el-Mevreyânî (ö.155/771) 'yi hapse attığı tarihin tozlu sayfalarında yerini almıştır. Meşhur kâtiplerinden Ebbân b. Beşîr (ö.175/791)'in de aldığı kırbaç cezasına dayanamarak öldüğü rivayet edilmektedir. Kâtiplerin halifeler tarafından cezalandırılmasına en etkileyici örnek Bermekî ailesidir. Harûnreşîd döneminin en önemli kâtipi Câfer b. Yahya'nın 803 yılında beraber çıktıkları hac yolculuğunda yargılanmadan öldürülmesi oldukça hüznün vericidir. Babası ve kardeşlerinin hapse atılarak mallarının müsadere edildiği günümüze ulaşan bilgiler arasındadır.²³⁹

Abbâsi Dönemi tevkî'leri, içerik olarak diğer dönemlerin özelliklerini taşımaktadır. İcâzlı ve kısa olmaları Arap edebiyatından sirâyet ederken, Hint ve Fârisî kökenli tevkî'lerin tercümesi ile beraber, özellikle ikinci Abbâsi Dönemi'nde icâzın bir nebze terkedilerek tatvîle

²³⁷ Necmeddin Turan, “Pers İmparatorluk Geleneğinin Abbâsi Siyasal Düzenine Etkisi Ve İbnü'l-Mukaffa' ın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Güz 2018), 227-228.

²³⁸ İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffa'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/134-137.

²³⁹ et-Te'râvine, *Dîvânu'r-Resâil fi'l-'aşri'l-'Abbâsî'l-evvel ve neşâthü'l-edebî*, 13.

başvurulduğu görülmektedir.²⁴⁰ Kanaatimizce kaynaklarda tevkî'lerin ikinci Abbâsî Döneminden sonra az rastlanır olması ve artık fermansı bir görünüm almasının en büyük sebebi; îcâzın, metinlerde yavaş yavaş terkedilmesidir diyebiliriz.

2.2.2. Resmi Yazışmalarda Kullanılan Malzemeler

Abbâsî Dönemi kâtiplerinin, atalarından miras kalan resm yazışma kültürünü uzun yıllar sürdürdükleri görülmektedir. Dikkatle mülâhaza edildiğinde Sosyo-politik alandaki çalkantıların, üslubun sağlamlığına, lafızların açıklığına ve mananın berraklığına olumsuz yönde etki etmediği düşünülmelidir. Şikâyet, talep metinlerinde mübalağa ve îcâz, medh (övme) ve zem (yerme) yazılarında memdûh ve mezmûmun uzatılması, mukaddimelerin abartılması gibi özellikler neredeyse ikinci Abbâsî sonuna kadar devam etmektedir. Fakat bu metinlerdeki edebi gelenekçiliğin yerini bu dönemde yıldızı parlayan tedvin hareketleri sayesinde kullanılan âlet ve edevâtta görmek mümkün değildir.²⁴¹ Bu değişimden olumlu yönde etkilenen, dönemin kitâbette kullanılan malzemelerine göz attığımızda karşımıza şu bilgiler çıkmaktadır.

Kalem; Yüce yaratıcının Kalem Suresi'nde “*Kaleme ve satır satır yazdıklarına yemin olsun!*”²⁴² diyerek üzerine yemin ettiği, dönemin ve günümüzün en önemli yazı malzemesi olarak varlığını korumaktadır. Birçok klasik kaynakta “*Savaşçı için mızrak ne ise, kâtip için de kalem odur.*” gibi kalemin önemine dikkat çeken cümlelere rastlamak mümkündür. Halife Me'mûn; kalem için söylediği “*Maşallah aferin kaleme! Memleketin nakışlarını ilmek ilmek dokuyor.*” sözüyle kalemin bir tabir aleti olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca kalemin ehemmiyetinden bahsederken Abdülhamid b. Yahyâ el-Kâtip'in “*Kalem, semeresi lafızlar olan ağaç; fikir ise incileri hikmet olan bir denizdir.*” sözünü zikretmemek mümkün değildir. Yine es-Sûlî aynı kaynakta, çok sık kullanılan ve adeta atasözüne dönüşen “*Ricâlin aklı, kaleminin altında gizlidir.*” cümlesini zikretmektedir.²⁴³

Divânda; cilt tarzında kitap ve benzeri yazılar “kalemü't-tûmar”, halifenin özel yazıları ve anlaşma metinleri “kalemü's-sicillat”, süsleme ve resim için de “kalemü'd-dîbâc” denilen kalemler kullanıldığı görülmektedir. Kalın kâğıt deri gibi malzemelerde hızlı ilerleyebilmesine

²⁴⁰ et-Te'râvine, *Dîvânu'r-Resâil fi'l-'aşri'l-'Abbâsî'l-evvel ve neşâtı'l-'edeбі*, 67.

²⁴¹ Ahmet Ferit Rüfa'î, *Asru'l-Me'mûn* (Kahire: Dâru'l Kutubi'l Mısriyye, 1928), 1/405-406.

²⁴² Kalem 68/1

²⁴³ Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Abbâs b. Muhammed eş-Sûlî, *Edebu'l-küttâb*, thk. Muhammed Behçe el-Eşerî (Bağdat: el-Mektebetu'l-'Arabiyye, 1922), 66-69.

binaen kalem, kamıştan üretilmekte bu kamışın olgun, orta boyda, baş tarafından dallanmamış, sert kabuklu olması gerekmektedir. Ayrıca zedelenmemesi için kış mevsimi gelmeden toplanarak, balya şeklinde saklandığı bilinmektedir.²⁴⁴

Abbâsî Dönemi'nde ulaşılan refah ortamına paralel olarak kalemler de oldukça çeşitlenmektedir. Özellikle vezir Fazl b. Sehl'e (ö.202/818) istinaden isimlendirilen “*kalemü'r-riyâsî*” Me'mûn döneminde kitâbet sanatında kullanılan bir kalem türüdür. Ayrıca bu dönemde “*kalemü'r-riyâsî'l kebîr*”, “*kalemü's-sülûsî'l kebîr*”, “*kalemü's-sülûsî's sağîr*”, “*kalemü'l-muhakkik*”, “*kalemu'n-nesr*”, “*kalemu'r-rikâ*”, *kalemu'l-mukâtebât*”. “*kalemu'n-nercîs*”, “*kalemu'l-beyyâd*” gibi kalemlerin sınıflandırıldığı müşahede edilmektedir.²⁴⁵

Devât; Türkçeye divit olarak geçen ve mürekkep koymak için kullanılan yazı aletidir. Fakat daha sonra kamış kalemin, açacağı ve hokkanın beraber takım şeklinde olduğu kutucuğa verilen ad olmuştur. Kâtipler devâtı, kuşaklarının altında saklar ve yazmak gerektiğinde sol el ile bu kutucuğu tutarak sağ el ile yazarlardı. Bu adet, Halife Mansûr tarafından “*Devât taşımak kâtipler için ne güzel bir edeptir.*” diyerek övüldüğü ve oldukça yaygın hale geldiği bilinmektedir.²⁴⁶

Hibr ve Kırtâs; elbette yazı için en önemli iki malzeme mürekkep ve üzerine yazı yazılabilecek kâğıt ya da benzeri malzemedir. Abbâsî Dönemi'nde hibr olarak bilinen mürekkebe, ayete atfen “*midâd*” da denildiği bilinmektedir. Daha çok isten elde edilen mürekkebin devât içinde saklanarak, her daim kâtibin yanında bulunduğu günümüze ulaşan bilgiler arasındadır. Arapların üzerine yazı yazılabilecek her malzemeye kırtas dedikleri kaynaklarda geçmektedir. Fakat daha sonra bu kâğıt ve benzeri malzemeler için kullanılmaya başlanmaktadır. Abbâsî Dönemi'nde tevkî'ât, uhûd ve sultaniyyât gibi isimlerle anılan resmî belgelerin belirli kâğıtlar üzerine yazıldığı bilinmektedir. Örneğin sultaniyyât denilen halifenin resmi yazışmaları, geniş Mısır kâğıdı kullanılarak yapılmaktadır.²⁴⁷

²⁴⁴ Abdusselam Cum'a - Talib Sabbar Mahal, “Kuttabu'r-Resâil fi'l-'Asri'l-'Abbâsî'l Evvel”, *Mecelletu-Cami'atu Tikrît* 14/9 (Aralık 2007), 108-109.

²⁴⁵ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbn Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1978), 18-31.

²⁴⁶ eş-Şûlî, *Edebu'l-kuttâb*, 96.

²⁴⁷ Cum'a - Mahal, “Kuttabu'r-Resâil fi'l-'Asri'l-'Abbâsî'l Evvel”, 110-111.

Mikatta; Türkçeye yanlış bir biçimde makta olarak geçen bu âlet, kesra ile mikatta şeklinde telaffuz edilmelidir. قَطَّ يَقُطُّ şeklinde yontmak manasına gelen bu kelimeden türeyen mikatta, kamışın ucunu kesmeye yarayan ve devât içinde bulunan bir malzemedir.²⁴⁸

Mirfe; “Yükseltici” olarak Türkçeye çevirebileceğimiz bu kelime, özellikle kâtipler tarafından halife ve devlet adamlarının bulunduğu meclislerde devâtı koymak için kullanılmaktadır.

Kalemin ucunu yontmak için kullanılan *bıçak* da kaynaklarda, “Yazı Âletleri” adlı başlık altında ismi geçen bir malzemedir.²⁴⁹

2.3. Abbâsî Dönemi Tevkî‘ Metinlerinin Analizi

Çalışmamızın bu bölümünde; klasik kaynaklarda farklı başlıklar altında serpiştirilerek kaleme alınan tevkî‘leri dönemselsel olarak tasnif ederek, edebi açıdan nakdini yapmaya çalışacağız. Dikkatle bakıldığında Abbâsî Dönemi siyasî hayatının oldukça hareketli olması, konu başlıklarının da o denli çeşitlenmesine sebep olduğu gözlemlenmektedir. Gündelik hayatı da oldukça net bir şekilde yansıtan bu tevkî‘ler, her halife döneminde belli üslup ve özellikleri de beraberinde getirmektedir.

2.3.1. Ebû'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi Tevkî‘leri (750-754)

Ebû'l-Abbâs'ın (ö.136/754), Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi olarak “Seffâh” lakâbıyla tarihte yer aldığı bilinmektedir. Doğum tarihi olarak 720-726 tarihleri arasında bir yıl verilmektedir. Diğer birçok halifenin aksine annesinin cariye olmamasından dolayı abisi olan Mansûr'dan önce halife ilan edilmiştir. 31 Ekim 749 Cuma günü Kûfe'de kendisine biat edilerek halifeliğini ilan ettiği kaynaklarda geçmektedir.²⁵⁰

Seffâh; cömertliği ile tanınan, ağır başlı, iyi ahlâk sahibi ve söz verdiği birşeyi mutlaka yerine getirmesi ile ün salmış bir kimsedir. Cariyelere ilgi duymayan ve eşi Ümmü Seleme'den başka kadınla evlenmeyen Seffâh'ın bu tutumunun başlıca nedeni, eşinin üstün ahlâkı olduğu söylenmektedir. Hilâfet merkezini Kûfe'den Haşimiyye'ye, oradan da Enbâr'a taşıdığı bilinmektedir. Seffâf, beş yıl kadar halifelik yaptıktan sonra yakalandığı çiçek hastalığı nedeni

²⁴⁸ eş-Şûlî, *Edebu'l-Kuttâb*, 110.

²⁴⁹ eş-Şûlî, *Edebu'l-Kuttâb*, 112.

²⁵⁰ Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzi Ebû'l-Ferec (ö.597/1201), *el-Muntazam fi târîh-i mulûku ve'l-ümem* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 7/298.

ile 9 Haziran 754 senesinde vefat etmiştir. Eğlence gecelerine, şiir ve edebiyata olan düşkünlüğü ile tanınmaktadır.²⁵¹

Abbâsî ihtilâli açısından çok önemli bir yere sahip olan Horasan, İran'ın doğusunda yer alan oldukça geniş ve stratejik açıdan önemli toprakları kapsayan bir bölgedir. İslâm tarihinin önemli şahsiyetlerinden olan ve “nâkilü'd-devle”, “muhyi'd-devle” gibi unvanlarla anılan Ebû Müslim Horasânî (ö.137/755)'nin, kendisini Abbâs oğulları iktidarına adayarak merkeze uzaklığı nedeniyle Horasan vilâyetini seçtiği bilinmektedir.²⁵²

Son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr (ö.131/748)'ın, çevre Arap kabilelerini tek bir çatı altında toplama gayreti sonuçsuz kaldığı ortadadır. Nasr b. Seyyâr, Ebû Müslim'in Horasan'daki ilerleyişinden endişe etmesi üzerine Halife Mervân'a şu beyitleri yazdığı kaynaklara yansımaktadır.

“Ey yardımı zayıf hükümdar bak bana!

Yaklaştı tehlike bil ki kapına

Yumurtladı Horasan'ın şahini bu diyarda,

Yattı kuluçkaya korkmadan her tarafında! ...”²⁵³

Abbâsîler'in ayak seslerini iyiden iyiye hisseden halifenin, aynı zamanda şair olan Nasr'a yazdığı tevkî' oldukça derin manaları içinde barındırmaktadır. Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in durumun vehâmetini iliklerine kadar hissetmesi üzerine halifenin gönderdiği tevkî', Abbâsîler'in doğum sancılarını yansıtır niteliktedir.

“أَحْسِمُ ذَلِكَ التَّرْزُلِ مِنْ جِهَتِكَ”²⁵⁴

“Bu durumu derhal hallet! Zira deprem senin bölgededir.”

²⁵¹Faruk İnce, *Abbâsî Halifesi Ebu'l Abbas Abdullah es-Seffah ve Dönemi* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans Tezi, 2013), 117-118

²⁵²Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul, 1994), 10/197-199.

²⁵³Ahmed b. Dâvut ed-Dîyneverî (ö.282/895), *el-Ahbârü't-ıvâl*, (Mısır: Mektebetu's-Saâde, ts), 342; İnce, *Abbâsî Halifesi Ebu'l Abbas Abdullah es-Seffah ve Dönemi*, 57-58

²⁵⁴Abdumelik b. Muhammed b. İsmail eṣ-Şe'âlebî (öl.430/1039), *Ḥaş'ul-ḥaş* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 127; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*,4/369.

Bu tevkî'de, Abbâsi ayaklanması depreme benzetilerek müşebbeh bihin açıkça zikredildiği ve *istiâre-i tasrihiyye* sanatının icrâ edildiği görülmektedir. Bu depremin Şam'a doğru yaklaştığı ve büyük bir yıkıma sebep olacağı etkili ve az sözle çok manalar ifade etmek olan icâz ile anlatılmak istenmiştir.

Seffâh, Enbâr halkından bir grubun evlerinin değerine uygun bir şekilde ücret ödenmeyerek zorla ellerinden alınması üzerine iletilen şikâyet mektubuna karşılık şöyle bir tevkî' yazdırmıştır.

" هَذَا بِنَاءٌ أُسِّسَ عَلَى غَيْرِ تَقْوَى " ²⁵⁵

"Bu bina, takva temeli üzerine kurulmamış bir bina olmuştur."

Seffâh bu tevkî' yazdırarak derhal evlerin ücretlerinin değerine uygun bir şekilde ödenmesini emretmiştir. Edebi açıdan incelendiğinde ise; Müsned ileyhi olan *هذا* işaret isminin olması gerektiği gibi takdim olması daha sonra gelen müsnedi, hasr ederek uyarı ve tahkir manasını ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca işaret edilen müşâr ileyhiyi tahdîd (sınırlama) ile zihnin nereye odaklanması gerektiğini göstermektedir.²⁵⁶

Bu tevkî'; Tevbe Suresi 109. Ayet'te "*Binasını takva ve O'nun rızasını kazanmak için kuran kimse mi daha hayırlıdır, yoksa binasını çökmeye yüz tutmuş bir yarın kenarına kurup, onunla beraber kendisi de çöküp cehennem ateşine giden kimse mi? Allah zalimler topluluğunu selamete erdirmez!*" şeklinde geçen manadan, iktibas mahiyetindedir. Kişinin sahip olduğu inanç ve din binaya benzetilerek *istiâre-i temsiliyye* yolu ile etkili bir anlatım oluşturmak istenmiştir.

Kûfe'de halifeliğini ilan eden Seffâh'ın, Emevîler'in son Irak valisi olan İbn Hübeyre²⁵⁷ ile Vâsıt'ta karşı karşıya gelen kardeşi Ebû Ca'fer'e yazdığı tevkî' tehdit içermektedir.

"إِنَّ حِلْمَكَ أَفْسَدَ عِلْمَكَ وَتَرَخِيكَ أَثَّرَ فِي طَعَاتِكَ فَخُذْ لِي مِنْكَ، وَلَكَ مِنْ نَفْسِكَ" ²⁵⁸

²⁵⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/293; Safvet, *Cemheretu resâli'l-'Arab*, 4/367; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/54.

²⁵⁶ Eşref, "et-Takdîm ve't-Te'hîr fi Fenni't-Tevkî'âti'l Edebiyye", 439.

²⁵⁷ Nahide Bozkurt, "İbn Hübeyre, Ebû Hâlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul, 1999), 20/81-82.

²⁵⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/293.

“Yumuşak huyluluğun bilgini ifsât etti ve gevşekliğin de itaatini etkiledi. Benden yana, sana bir şey gelmesinden kork! Bundan sonra kendinle başbaşasın.”

Bu tevkî‘ edebi sanatlar bakımından oldukça zengindir. *حلم* ve *علم* kelimeleri arasında *cinâs*’ı-*nâkıs* olduğu görülmektedir. Ayrıca, yumuşak huyluluk mikroba benzetilerek, açıkça zikredilmediği anlaşılmaktadır. Maddi bir şeyi bozan (ifsat eden) mikrop ve bakterilerdir. Bu durumda benzetileni imâ eden bir karîne olduğu için *istiâre-i mekniyye* yoluyla anlatım gerçekleşmiştir.

Yine Seffâh’ın, Emeviler’in son Irak Valisi İbn Hübeyre’yi öldürmesi için ordu komutanına yazdığı bu tevkî‘, her iki hanedanlık arasındaki çekişmeleri yansıtır cinstendir.

" لَسْتُ مِنْكَ وَلَسْتَ مِنِّي إِنْ لَمْ تَقْتُلْهُ " ²⁵⁹

“Ebû Hubeyre’yi öldürmezsen ben senden değilim, sen de benden değilsin!”

Ebû Müslim’in hac ibadeti ve kendisini ziyareti için izin istediğini ifade eden yazısına karşılık yazılan şu tevkî‘ yine îcâz sanatının en güzel örneklerindedir.

" لاَ أَحُولُ بَيْنَكَ وَبَيْنَ زِيَارَةِ بَيْتِ اللَّهِ الْحَرَامِ أَوْ خَلِيفَتِهِ وَإِذْنُكَ لَكَ " ²⁶⁰

“Senin ile korunmuş olan Allah’ın evinin ve O’nun halifesinin arasına girmeyeceğim.”

Seffâh döneminde meydana çıkan kıtlık ve gıda maddelerinin devlet eliyle stoklamasından dolayı oluşan şikâyetlere karşılık yazılan tevkî‘, adeta tüm serzenişleri bitirecek etkili bir üslubun varlığını ispatlamaktadır.

" مَنْ صَبَرَ فِي الشَّدَّةِ شَارَكَ فِي النِّعْمَةِ " ²⁶¹

“Her kim ki sıkıntı zamanında sabrederse, nimete ortak olur.”

²⁵⁹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/293.

²⁶⁰ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/293; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî‘âti’l-‘Arab*, 1/56.

²⁶¹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/293; Safvet, *Cemheretu resâili’l-‘Arab*, 4/367; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî‘âti’l-‘Arab*, 1/53.

Bu metindeki النِّعْمَة ve الشَّدَّة (nimet-sıkıntı) kelimelerinde zıtlık olduğu için *tibâk* sanatının uygulandığı görülmektedir.

Daha sonra gıda maddelerinin dağıtılmasını emretmesi, tevkî'lerin fiili olarak da birtakım neticeler doğurduğunu göstermektedir.

Yine Seffâh döneminde kendisinden şikâyetçi olunan bir memura yazılan tevkî' de, Kehf Suresi'nin 51. Ayeti ile yapılan gönderme oldukça dikkat çekicidir.

" وما كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُدًا " ²⁶²

"Ben yoldan çıkaranları yardımcı edinecek değilim."

Bu tevkî' de "ateşten köz almak" anlamında, terim manası olarak ayet ve hadislerden bir kısmını ya da tamamını almak suretiyle yapılan iktibâs sanatı karşımıza çıkmaktadır.²⁶³

Abbâsî Dönemi'nin karışık ve çetrefilli siyasî hayatı içinde, elbette bazı kimseleri halife, vali, kadı vb. makamlara şikâyet etme geleneği oldukça yaygındır. Arapçada "*siâye*" olarak Türkçemizde ise "*ispiyonlamak*" şeklinde bilinen bu fiilin, birtakım menfaatler umarak yapıldığı ortadadır. Beklentinin aksine makam sahipleri tarafından hoş karşılanmayan bu davranışın tevkî'lere yansımaları aşağıdaki tevkî' de görmek mümkündür.

"تَقَرَّبْتُ إِلَيْنَا بِمَا بَاعَدَكَ اللَّهُ وَلَا ثَوَابَ لِمَنْ سَاءَ ثَوَابٌ عَلَيْهِ وَخَالَفَ أَمْرَهُ" ²⁶⁴

"Seni Allah'a uzaklaştıran şey ile bize yaklaştın. Kim Onun üstüne başka bir şeyi tercih ederse, O'nun emrine aykırı davranmıştır ve bunda o kimse için bir fayda yoktur."

2.3.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi Tevkî'leri (754-775)

Ebû Ca'fer (ö.158/775); Abbâsî halifeleri arasında devlet yapısını güçlendiren, heybet, cesaret, fetânet, liderlik ve hitâbet bakımından en ileri gelenlerinden biridir. Araplarda çocukların dilin fâsîh şeklini öğrenmeleri için bâdiye denilen çöl bölgesine gönderilme âdeti

²⁶² İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/293; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/367; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/53.

²⁶³ Bulut, *Belâgat*, 364.

²⁶⁴ eṣ-Şe'âlebî(öl.430/1039), *Haş'ul-ḥaş*, 130; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/368; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/53.

Mansûr'da da uygulandığı bilinmektedir. Bu nedenle şiire, belâgate ve güzel konuşmaya ayrı bir ilgisi vardır.²⁶⁵

22 yıllık halifeliği boyunca hâricî ve şiî isyanları, vali ve komutanların ayaklanması, Alioğulları isyanı ve İran isyanları gibi birçok ayaklanma ile baş etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Bunun en birincil nedeni Abbâsî ayaklanmasında ön saflarda yer alan birçok ismin daha sonra Seffâh ve Mansûr tarafından öldürtülmesidir. Ayrıca Mansûr'un mektupları, hutbeleri, vasiyeti incelendiğinde fesâhat ve belâgat ilminde ulaştığı nokta açığa çıkmaktadır. Öyle ki bu alanda isim yapmış ilim adamlarının yanında en ön sıralarda ismi zikredilmektedir.²⁶⁶ İşte bu siyasi ve politik hayatın hareketliliği ile Mansûr'un üst düzeyde belâgat becerisi birleşince, edebiyat açısından oldukça kıymetli tevkî'lerin sâdır olduğu görülmektedir. Örneğin; Horasan Valisinin bir memurundan şikâyetçi olduğu mektubu Mansûr'a ulaştığında halifenin cevap olarak yazdığı tevkî' yukarıda saydığımız meziyetleri ispatlar niteliktedir.

"شَكْوَتَ فَأَشْكِينَاكَ وَعَتَبْتَ فَأَعْتَبْنَاكَ ثُمَّ خَرَجْتَ عَلَى الْعَامَّةِ فَتَاهَبَ لِفِرَاقِ السَّلَامَةِ"²⁶⁷

"Sen şikâyetini bildirdin biz de karşılık vererek dinledik. Sitem ettin, sitemini de kabul ettik. Sonra halkın arasında isyan çıkarttın. Selâmetinin firakı için hazır ol!"

Burada "*selâmetinin firakı*" tamlamasından kastedilen aslında hem dünyadan ölüm ile hem de bulunduğu makamından azl yoluyla ayrılışına işaret etmektedir. Yani "Ya seni öldürecekim ya da azl edeceğim!" demektedir. Edebî sanatlar açısından incelediğimizde ise; *شَكْوَتَ فَأَشْكِينَاكَ وَعَتَبْتَ فَأَعْتَبْنَاكَ* her iki cümlelerin de uyumundan dolayı *seci* sanatı olduğu gayet açıktır.

Bir adamın Mansûr'un memurlarından Ahmet b. Hişâm'dan şikâyet etmesi üzerine tehdit içerikli şu cümleleri tevkî'i olarak yazdırmaktadır.

أَكْفِينِي أَمْرَهُ وَالْأَكْفِيْتُهُ أَمْرَكَ²⁶⁸

²⁶⁵ Şahin, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Halife Mansûr'un Tedvîn Emri*, 11-14.

²⁶⁶ Şahin, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Halife Mansûr'un Tedvîn Emri*, 13-14.

²⁶⁷ el-Kelâ'i, *İhkâmu şun'ati'l- kelâm*, 161; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/369; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/61.

²⁶⁸ es-Şe'âlebî(ö.430/1038), *Haş'ul-ħaş*, 130; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/371.

“Derhal bu şikâyet sorununu çöz! Yoksa ben gelip çözeceğim. Herkesin hakkını sahibine vereceğim. (Seni görevinden azl ederek bu sorunu çözeceğim.)”

Bu dönemde Basra’da kadılık yapan Sevvâr b. Abdullah el-Kâdî’nin (ö.156/772), Şair el-Hâmîrî’yi kastederek “Aramızda bir adam var ve aşırı tutucu hareketler sergiliyor.” diyerek Mansûr’a şikâyette bulunması üzerine halifenin kendisine yazdığı tevki‘, ispiyoncuların halifeler arasında pek de sevilmediğine işaret etmektedir.

نَحْنُ بَعَثْنَاكَ قَاضِيًا لَّا سَاعِيًا²⁶⁹

“Biz seni ispiyoncu olarak değil, Kadı olarak gönderdik.”

قاضيًا ve ساعيا kelimeleri arasında *tibâk* sanatının varlığı dikkat çekmektedir.

Halife Mansûr’un amcası Abdullah b. Ali’ye yazdığı tevki‘inde, insanın sahip olduğu ahlaki sıfatların, zamanın etkisinde kalarak değişmeyeceğini, adeta bir mesel mesabesinde anlatmaktadır.

لَا تَجْعَلْ لِلْأَيَّامِ فِيَّ وَفِيكَ نَصِيْبًا مِنْ حَوَادِثِهِ²⁷⁰

“Günlerin içindeki hadiselerin beni ve seni değiştireceğinden endişe etme!”

ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ

وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حِظٍّ عَظِيمٍ " فاجْعَلْ الْحِظَّ لَكَ دُونِي يَكُنْ لَكَ²⁷¹

“Sen kötülüğü en güzel olan bir davranışla sav; o zaman göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş! Bu sonuca ancak sabırlı olanlar ulaşabilir. Yine buna ancak erdemlerde büyük pay sahibi olanlar ulaşabilir.”²⁷²

²⁶⁹ es-Se‘âlebi(ö.430/1038), *Haş‘ul-ḥaş*, 130; Safvet, *Cemheretu resâili‘l-‘Arab*, 4/371; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevki‘âti‘l-‘Arab*, 1/57.

²⁷⁰ İbn Abdurabbih, *el-İkdu‘l-ferîd*, 4/294; Safvet, *Cemheretu resâili‘l-‘Arab*, 4/368; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevki‘âti‘l-‘Arab*, 1/62.

²⁷¹ Fussilet 41/34-35

²⁷² Kur’an Yolu. Erişim 20 Mayıs 2021. <https://kuran.diyaret.gov.tr> Kur’an Yolu 4/708-710

“Benim için bir hayır yaptığında, aynısını kendin için de yapmış olursun.”

Küfe halkının, Mansûr’un bir memurundan şikâyetçi olması üzerine şu sözleri tevkî’i ederek geri gönderdiği kaynaklarda geçmektedir.

²⁷³ "كَمَا تَكُونُونَ يُؤَمَّرُ عَلَيْكُمْ" Siz nasıl olursanız öyle yönetilirsiniz.”

Tâli hadis kaynaklarında Hz. Peygamber’e isnad edilen bu tevkî’²⁷⁴, eğer bir toplum manevi değerleri korursa Allah’ın onları çöküşten koruyacağını ifade etmektedir. Mansûr, memuruna bu değerlerden en önemlisi olan adaleti sağlaması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca üstü kapalı bir şekilde tehdit manası da içermektedir. Yani “*Sen kötü ve adaletsiz olursan ben de sana karşı öyle olurum.*” demek istemektedir.

Halife Mansûr, Ermenistan valisine gönderilmek üzere şu tevkî’i yazdırarak adeta gözdağı vermiştir.

²⁷⁵ "إِنَّ لِي فِي قَفَاكَ عَيْنًا وَيَنْ عَيْنَيْكَ عَيْنًا وَلَهُمَا أَرْبَعُ أَدَانٍ"

“Biri arkanda biri önünde olmak üzere bana hizmet eden iki casusum ve bu ikisinin de dört kulağı var.”

Edebi olarak oldukça etkileyici olan bu tevkî’, içinde kullanılan sanatlar bakımından önem arz etmektedir. Gerçek anlamının dışında kullanılan ve alâkası benzerlik dışında bir şey olan “*mecâz mürsel*” karşımıza çıkmaktadır. “*İkisinin de dört kulağı var*” ifadesindeki dört kulak tabiri “*cüz’iyyet alâkası*” olarak gelmiştir. Ayrıca aynı kelimedeki kinâyeli bir anlatım da göze çarpmaktadır. Yani aslında Halife, kendisine herşeyin en ince ayrıntısına kadar nakledildiğini, neler yaptığından haberi olduğunu ve ayağını denk alması gerektiğini aksi takdirde de cezalandırılacağını etkili bir biçimde anlatmaktadır. İncelemeye devam ettiğimizde; “*قَفَاكَ*” ifadesinde te’kide yardımcı olan *üslubu-kasr* karşımıza çıkmaktadır.

²⁷³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/294.

²⁷⁴ Aclûnî, (1/ 146; 2/ 127).

²⁷⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/295; Safvet, *Cemheretu resâili’l-‘Arab*, 4/370; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî’âti’l-‘Arab*, 1/61.

Halifenin, Hint Emiri'nden gelen ve ordunun kendisine karşı ayaklanma başlattığını, aynı zamanda Beytü'l-Mal'ın kilitlerinin kırılarak tüm erzakın yağma edildiğini belirten yazısına karşılık yazdırdığı tevkî' oldukça etkileyicidir.

"لَوْ عَدَلْتَ لَمْ يَشْعَبُوا وَلَوْ وَفَيْتَ لَمْ يَنْتَهَبُوا"²⁷⁶

"Zira Sen adaletli olsaydın ayaklanmazlar ve vefalı olsaydın da yağmalamazlardı."

Öncelikle burada ilk olarak, az lafızla çok manalar ifade etmek olan "îcâz'î-kasr" karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kelâmın iki tabir ile anlatılması muhassinât türünden olan "hüsn-i taksîm"e örneklik teşkil etmektedir. Yani tabir, iki kısma bölünerek kulaklara tatlı gelen bir üslubun yakalandığı gözlemlenmektedir.

Mısır valisinin; Ca'fer el-Mansûr'a, Nil Nehri'nin sularının çekildiğini bildiren kıssasına karşılık yazdırdığı şu tevkî'i, îcâz sanatının en gözde örneklerinden olmayı hak kazanacak surettedir.

"طَهَّرَ عَسْكَرَكَ مِنَ الْفَسَادِ يُعْطِيكَ النَّيْلَ الْقِيَادَ"²⁷⁷

"Askerini fesattan temizlediğinde Nil sana onu kontrol altına alma fırsatı verecektir."

Edebî açıdan oldukça zengin olan bu tabirde "طَهَّرَ عَسْكَرَكَ" ifadesinde *istiâre- mekniyye* bulunmaktadır. Yani; bir maddeyi bozan ifsad eden kötü bakteriler ve mikroplar ise, senin askerini de Allah'a itaatsizlik ve ordu içi isyanlar bozmaktadır. Ordunu bu mikroplardan temizlediğin takdirde Nil'in sahibi olan Allah, sana onun kontrolünü verecektir denilmektedir.

Fısk ve fücür orduya sirayet ettiği takdirde, günahlar artarak yüce Yaratıcı'nın rahmet ve bereketi ortadan kalkmaktadır. Halife, Nil'in çekilmesini Allah'ın bir gazabı olarak görerek, valisini iyiliği emretmeye ve kötülüklerden uzak durmaya davet etmektedir.²⁷⁸

Mansûr'un, dönemin Humus valisi tarafından gönderilen resmî yazıda hata tespit etmesi üzerine yazdırdığı tevkî' oldukça manidardır.

²⁷⁶ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/295; Safvet, *Cemheratu resâili'l-'Arab*, 4/369.

²⁷⁷ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/295; Safvet, *Cemheratu resâili'l-'Arab*, 4/370; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/61.

²⁷⁸ Rafî' Ahmet, "Kıraatu fî fenni't-tevkiâti el-Arabiyye ve îcâzihi", *Aklâmu'l-Hint* 2 (Nisan 2018).

"اِسْتَبْدِلْ بِكَاتِبِكَ وَاِلَّا اُسْتُبْدِلَ بِكَ"²⁷⁹

“Derhal bu kâtibi deęiřtir, aksi takdirde deęiřtirilen sen olursun!”

Yine aynı dönemde erzakı kesilen bir adamın yazdığı kıssaya cevap niteliğinde olan bu tevkî‘i, Kur’an-ı Kerim ayetlerine atfın sıkça tercih edilen bir durum olduğunu açıkça göstermektedir.

"وَمَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهَا مِنْ بَعْدِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ"²⁸⁰

“Allah insanlar için ne rahmet açarsa artık onu alıkoyacak yoktur Neyi de tutarsa artık onu gönderecek yoktur. O, mutlak güç sahibi hüküm ve hikmet sahibidir.”²⁸¹

Borcunu ödemekte zorlandığını ifade eden bir kıssaya karşı yazılan tevkî‘ ise řu şekildedir.

"أَنْ كَانَ دَيْنُكَ فِي مَرْضَاةِ اللَّهِ فَضَاه"²⁸²

“Eđerborçlu almanın sebebi Allah rızasını kazanmak içinse, borcunu ödeme işini yerine getir!”

Mansûr döneminde Medine’de vali olan ve dedesinin de efendimiz (s.a.v.)’in kâtipliğini yaptığı, belâgat ve fesâhatte meşhur olmuş Ziyad b. Ubeydullah el-Hârisî’nin (ö.150/767), halifeye hitaben bir mektup yazdığı bilinmektedir. Mansûr’un tüm edebî birikimini bu mektupta kullanan ve karşılığında mal talep eden Ziyad’a nüktedan bir tavırla řu tevkî‘ gönderdiği görölmektedir.

²⁷⁹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/296.

²⁸⁰ Fâtır Suresi35/2

²⁸¹ *Kur’an-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntař-Muzaffer şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,2009), Fâtır Suresi35/2; *el- İkdu’l- ferîd*, 4/296

²⁸² İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/297; Safvet, *Cemheretu resâili’l- ‘Arab*, 4/370; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî‘âti’l- ‘Arab*, 1/63.

"إِنَّ الْغِنَى وَالْبَلَاغَةَ إِذَا اجْتَمَعَا فِي رَجُلٍ أَبْطَرَاهُ وَأَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ يُشْفِقُ عَلَيْكَ مِنْ ذَلِكَ فَاتَّقِنِ بِالْبَلَاغَةِ"²⁸³

*"Zenginlik ve belâgat aynı adamda toplanırsa onu şımartır. Mü'minlerin Emîri de seni düşündüğü için buna razı olmaz. En iyisi mi sen belâgatle yetin!"*²⁸⁴

Cümlelerin *إِنَّ* ile başlayarak te'kid yapıldığı göze çarpmaktadır.

Yine Halife Mansûr'un nüktedan tavrını, halktan bir adamın mahallesinde bir mescit yapılmasını istediği kıssasına karşılık olarak yazdığını şu tevkî' de bulmak mümkündür.

"إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ كَثْرَةُ الْمَسَاجِدِ فَزِدْ فِي خَطَاكَ تَرَدُّدِ فِي النَّوَابِ"²⁸⁵

"Mescitlerin çoğalması, kıyamet alametlerindedir. Mescit yolunda attığın adımları artır ki mükâfatın daha çok olsun."

Bu tevkî'de, Hz. Peygamber döneminde Ensâr'dan Benû-Seleme adlı bir ailenin evlerinin Mescid-i Nebevî'ye uzak olmasından dolayı hayıflanması üzerine Efendimiz'in cevabına atıf olduğu görülmektedir. Seleme Oğullarına mensup olan Câbir ibn-i Abdillâh (r.a) şöyle anlatmaktadır:

"Evlerimiz Mescid'den uzakta idi. Bunları satıp Mescid'e yakın yerlere gelmeye niyet etmiştik. Rasûlullah Efendimiz (s.a.v.) bizi bundan nehyedip:

"Attığınız her adıma mukabil size bir derece vardır!" buyurdular." (Müslim, Mesâcid, 279) Halifenin kıssanın sahibini, sahip olduğu hadis ve belâgat ilimleri ile ilzam ederek şikâyetin yinelenmesini engellediği açıkça görülmektedir.

Ebû Osman künyesi ile meşhur olan ve Hasan-ı Basrî'nin ilim halkasından ayrılarak, Mu'tezile'nin kurucularından sayılan Amr b. Ubeyd (ö.144/762), Mansûr'la olan dostluğu ile tanınmaktadır. Bu dostlukla beraber zaman zaman halifeyi tenkid ettiği ve hediyelerini kabul

²⁸³ Ebû Sad Mansûr b. el-Hüseyn el-Âbî, *Neşru'd-dur* (Şam-Suriye: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997), 3/90. ;Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/371; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/64.

²⁸⁴ el-Âbî, *Neşru'd-dur*, 3/56.

²⁸⁵ es-Se'âlebî(öl.430/1039), *Haş'ul-ḥaş*, 130; Ali b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî, *el-Beşâir ve 'z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dâru Sâdir, 1988),2/18; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/370; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/65.

etmediği de kaynaklara yansımaktadır. Ayrıca babasının Haccâc'ın emrinde çalışan bir memur olmasından dolayı devlet erkânı ile ilişkileri daima sıcak kalmıştır.²⁸⁶

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un, Amr b. Ubeyd'e hitâben yazdığı şu mektup ile adalet, eşitlik, ilim ehli ile beraber olma gibi faziletleri kendisine hatırlattığı görülmektedir. Mektubun sonuna yazdığı tevkî' nin ise, söylediklerinin tümünü kapsayacak nitelikte icâzî bir metin olduğu açıkça görülmektedir.

"أبا عثمان, اعني باصحابك فانهم اهل العدل وأصحاب الصدق والمأثورين له"

"*Ey Ebû Osman! Senin dostlarını kastederek (diyorum ki); Gerçekten Onlar doğruluk taraftarı ve adalet ehlidir.*" Mektubun tevkî' olarak yazılan kısmı ise şu şekildedir.

"ارفع علم الحق يتبعك اهله"²⁸⁷

"*Hakkın ilmini yücelt ki, onun ehli sana tâbi olsun*"

Arap diliyle indirilmiş olan Kur'an-ı Kerim gerek üslubu, gerekse terkip yani cümlelerinin mükemmelliği sebebiyle Arap edebiyatını etkilemiştir. Bu etkiye; hutbe, makâmat, nesir gibi türlerde rastlamak mümkündür. Elbette tevkî' metinleri de bu etkiden nasibini fazlasıyla almıştır. Müslümanların hayatlarının her alanında bu denli iktibâsa başvurmalarının nedeni; ayetlerin halk arasında çok bilindik olması ve 'icâzıdır.²⁸⁸ İktibâs türü tevkî'lere en güzel örneklerden biri olarak Mansûr'un, bir adamın kendisine verilen erzakın azaltılması üzerine yazdığı şu tevkî'i zikretmek yerinde olacaktır.

"مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ"

"يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا"

هُوَ فَإِنِّي تُوَفَّقُونَ"²⁸⁹

²⁸⁶ Ebu Muhammed et-Tayyib b. Abdullah b. Ahmed Ali el-Hicrânî el-Hadramî eş-Şâfi' (ö.947/1540), *Ḳalâdetu'n-Nehri fi vefiyâti e'yânî'd-dehr*, (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2008), 2/156.

²⁸⁷ Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/382.

²⁸⁸ Kutaiba Farhat, *Arap Dili Edebiyatında Kur'an'dan İktibas* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 1-4.

²⁸⁹ Fâtır 35/2-3.

“Allah’ın insanlar için açtığı rahmeti önleyebilecek yoktur, O’nun önlediğini de ardından salıverecek yoktur. O güçlüdür, hakîmdir. Ey insanlar! Allah’ın size olan nimetini anın! Sizi gökten ve yerden rızıklandıran Allah’tan başka bir yaratan var mıdır? O’ndan başka tanrı yoktur. Nasıl aldatılıp da döndürülürsünüz?”²⁹⁰

Yine Mansûr’a, memurlarından birinin halktan bir kimsenin malından bir kısmını kendine ayırdığı haberi ulaşmıştır. Bunun üzerine aşağıdaki şu tevkî’i yazarak bu işten derhal vazgeçmesini istemiştir.

"إن أثرت العدل صحبته السلامة، فأنصف هذا المتظلم من هذه الظالمة"²⁹¹

“Eğer adaleti tercih edersen sana selamet eşlik eder, zulme uğradığı konu hakkında bu zulme uğrayan kişiye insaflı davran!”

2.3.3. Mehdî-Billâh Dönemi Tevkî’leri (775-785)

Dini ritüellere düşkünlüğü ile tanınan Mehdî’nin, babasından malî açıdan zengin ve refah düzeyi yüksek bir yönetim devraldığı ortadadır. Zındıklar ile mücadele etmek için Dîvânuz-Zenâdika’yı kurduğuna dair bilgilere ulaşılmaktadır. Bizans’a seferlerin sıklaştırıldığı dönemde cihat ve hac gibi ibadetlere önem vermesi, onu halk tarafından sevilen kişi hâline getirmiştir. Ayrıca babasının aksine, cömertliği ile tanınarak halka karşı müsamahakârdır. Elbette bu refah ortamı ve refahın getirdiği birtakım usulsüzlükler tevkî’lere aynı ölçüde yansımaktadır.

Halkın; bazı devlet görevlilerinden yakındığı kıssasına karşılık, adalet timsali olabilecek şu tevkî’, oldukça önemlidir.

"لَوْ كَانَ عِيسَى عَامِلَكُمْ فُودِنَاهُ إِلَى الْحَقِّ كَمَا يُقَادُ الْجَمَلُ الْمَخْشُوشُ"²⁹²

“Memurunuz İsa bile olsaydı; deve nasıl ki burnuna sopa sokularak doğru yola güdülüyorsa, ben de onu öyle hak yoluna doğru güderdim.”

²⁹⁰ Kur’an-ı Kerim Meâli, çev. Hüseyin atay - Yaşar Kutluay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,1972), Fâtır 35/2-3.

²⁹¹ Taberî, *Tarihü Taberî*, 2/338.

²⁹² İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/199; Safvet, *Cemheretu resâili’l-‘Arab*, 4/372; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî’âti’l-‘Arab*, 1/67.

İsa olarak kastettiği kişi kendi öz oğludur. Develerin burnuna sopa sokularak istenilen yöne gütme âdeti, cahiliyeden kalma bir gelenek olup, âsî, hırçın develeri ehlileştirmek ve boyun eğdirmek için yapılan bir işlemdir. Bu tevkî' de bu işleme atıf yapılarak, *teşbih-temsili* sanatı gerçekleşmiştir.

Halifenin Ermenistan valisinin, halkının kendisine olan itaatsizliğinden şikâyet ettiği kıssasına karşılık Araf Suresi'nin 199. Ayetini tevkî' olarak yazdırması, halifenin Arap diline olan hâkimiyetini gözler önüne sermektedir.

"حُذِّ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ"²⁹³

"Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!"²⁹⁴

Horasan valisine yazdırdığı şu tevkî' ise üstü kapalı birçok anlamı içinde barındırmaktadır.

"أَنَا سَاهِرٌ وَأَنْتَ نَائِمٌ"²⁹⁵ "Ben uyanığım sen ise uyuyorsun."

Edebî sanatlar açısından incelediğimizde "انا" "ben" "أنت" "sen" zamirleri ve سَاهِرٌ ve نَائِمٌ kelimeleri arasında *mukâbele* sanatı dikkatimizi çekmektedir.

Mehdî döneminde bir gün, Şair Kays'ın soyundan ve halk arasında küçümsenen Bâhili kabilesinden, Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in (ö.96/715) oğlu Seleme b. Kuteybe halifenin elini öpmek istemiştir. Fakat Mâverâünnehir Fâtîhi, Müslümanlara Horasan, Buhara ve Semerkant gibi merkezlerin kapısını açan Kuteybe'nin oğlu olmasından dolayı öptürmek istemeyerek şu tevkî' yazdırdığı kaynaklarda geçmektedir.

"يَا ابْنَ قُتَيْبَةَ إِنَّا نَصُونُكَ عَنْهَا وَنَصُونُهَا عَنْ غَيْرِكَ"²⁹⁶

²⁹³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/296; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/372; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/67.

²⁹⁴ Araf Suresi 7/199

²⁹⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/297; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/372; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/67.

²⁹⁶ eş-Şe'âlebî(öl.430/1039), *Haş'ul-haş*, 130.; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/74. ; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/68.

“Ey Kuteybe’nin oğlu! Elimi öpmekten seni koruyoruz (uzak tutuyoruz) ve o eli de senin dışındakilerden koruyoruz (uzak tutuyoruz).”

Biat, İslam siyaset kültüründe halifenin toplumsal meşruiyetini sağlaması açısından oldukça önemlidir. İdare eden ile idare edilenler arasında bağlılık göstergesi olarak yapılan karşılıklı bir akittir. Bu akdin fiziksel eyleme dönüşme hali denilebilecek “el öpme” ritüeli, İslam tarihinde itaatın bir göstergesi olarak halife meclislerinde selamlamadan sonra yerini almıştır. Halife Mehdî; İslam tarihinde Maverâünnehir’in kapılarını Müslümanlara açan ve burada sistematik tebliğ faaliyetlerini ilk olarak başlatan Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî’ye olan hürmetini, oğluna elini vermeyerek göstermek istemiştir. Fakat izzet ve iktidarın gereği olarak da Seleme dışında başka bir kimsenin halifenin elinden daha aşağı olduğunu ve öpmeye lâyık olmadığını oldukça edebi bir dille metne yansıtmıştır.

Hicri ikinci yüzyılda Arap edebiyatında, konuşma üslubunu andıran ve “*minberi şiir*” adı verilen bir ekolün varlığından söz etmek mümkündür. Halife Mehdî’nin bu ekolün öncülerinden ve methiyeleri ile meşhur şair Mervân b. Ebû Hafsa (ö.182/798)’ya²⁹⁷ bir tevkî‘ yazdırdığına dair bilgiler günümüze ulaşmıştır. Bu tevkî‘ de, muhatabın dilsel üstünlüğü göz önünde bulundurularak adeta bir sanat yarışına girildiği görülmektedir.

"أَسْرَفْتَ فِي مَدِيحِكَ فَقَصَّرْنَا فِي حَبَائِكَ"²⁹⁸

“Sen bizi övmekte aşırıya kaçtın, fakat biz sana verirken elimizi sıkı tuttuk. (Buna karşı biz de hediyelerimizi azalttık.)”

Emevîler Dönemi’nde, devlet adamlarını öven şiirleri karşılığında pahalı hediyeler ile saraydan gönderilen şairlere Abbâsiler’de adeta tüm kapıların sonuna kadar açıldığı görülmektedir. Şairlerin medhiyeleri ile hatırı sayılır servetler elde ettiği vâkidir. Öyle ki; Hârûnurreşîd zamanında bu methiyeleri değerlendirmek ve ödülün miktarını belirlemek üzere “Dîvânü’ş-Şiir” ismiyle bir kurumsal yapı kurulduğuna dair bilgilere rastlamak mümkündür. Yukarıdaki tevkî‘nin, bir methiye karşılığında ücretini isteyen şaire yazıldığı gayet açıktır. Edebi açıdan bu metni incelediğimizde "قَصَّرْنَا" ve "أَسْرَفْتَ" fiilleri arasında *tibâk* sanatı göze

²⁹⁷ Süleyman Tülücü, “Mervân b. Ebû Hafsa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara:2004), 29/229-230.

²⁹⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/297. ; Safvet, *Cemheratu resâili’l-‘Arab*, 4/372 ; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî‘âti’l-‘Arab*, 69-70.

çarpmaktadır. “Övmekte aşırıya kaçtın” derken “israf ettin” kelimesini kullandığı görülmektedir. İsrafın maddi şeyler için kullanılan bir ifade olmasından ve burada övmek gibi soyut bir kavram için tercih edilmesinden dolayı *istiâre –i mekniyye* sanatının icra edildiği dikkati çekmektedir. Müşebbeh bihi olan “maddi şey” mahzup olmuş, ona işaret eden karîne olarak “israf etme” kelimesi karşımıza çıkmıştır.

Yine Mehdî döneminde borçlu bir adamın kıssasına karşılık şu tevkî'nin yazıldığı kaynaklarda geçmektedir.

299 " خُذْ مِنْ بَيْتِ مَالِ الْمُسْلِمِينَ مَا تَقْضِي بِهِ دَيْنَكَ وَتَقَرَّ بِهِ عَيْنُكَ "

“Müslümanlara ait olan Beytü'l-Mal'dan borcunu ödeyecek kadar al ve gözün aydın olsun!”

Borcunu ödeyebilmesi için hazineden bir miktar para almasına izin verilen adamın, mutluluğunu ifade etmek için "تَقَرَّ بِهِ عَيْنُكَ" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu ifade de gönül rahatlığı ve mutluluğa *kinâye* vardır.

Yine halktan bir kimsenin, ihtiyacının giderilmesini istediğinde halifenin kendisine şu cümleyi tevkî' ettiğine dair bilgilere rastlanmaktadır.

300 " أَتَاكَ الْعَوْتُ " "Sana yardım yetti!"

Bu ifadede dikkati çeken en önemli hususun, az lafız ile çok manalar ifade etmek olan *îcâz-u kasrın* açıkça görülüyor olmasıdır. Muhatabını, hâcetinin en yüce makam tarafından en hızlı bir şekilde yerine getirileceğine dair mutmain edici bir cevap vermektedir.

301 " لَيْتَ إِسْرَاعَنَا إِلَيْكَ يَقُومُ بِإِطَانِنَا عَنْكَ "

“Senin bize kavuşmanı istememiz, senin bize dâhil olma emelinden daha az değerlidir.” Bu tevkî', halifenin sevdiği bir adamın tek hayalinin ona ve ailesine katılmak olduğunu yazdığı kıssaya cevap olarak yazıldığı ortadadır. Bu kimsenin halife tarafından da oldukça değerli biri

299 İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/296.

300 İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/296.

301 İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/296.

olduğu metinden anlaşılmaktadır. Edebî açıdan oldukça kıymetli olan bu tevkî' de "إِسْرَاعَنَا" ve "إِيك" ifadelerinde *mukâbele* sanatının varlığı görülmektedir. Aynı şekilde "عَنكَ" ve "إِيك" kelimelerinde de aynı sanatın varlığı gözlenmektedir.

Abbâsî topraklarında yaşayan bir etnik grubun, memur tarafından zulme uğradıklarından şikâyet etmeleri üzerine şu tüyleri ürperten tevkî' i yazdırdığı görülmektedir.

" قَدْ أَنْصَفَ الْقَارَةَ مَنْ رَامَاهَا " ³⁰²

"Gâra, Mızrağı atana insaflı davrandı adil oldu." Gâra, cahiliye döneminde mızrak atması ile meşhur olmuş bir Arap kabilesidir. Emsâlü'l-Arap denilen Arap atasözlerinden alıntı olan bu tevkî', iktibâs türünün en güzel örneklerindedir. ³⁰³

" وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ " ³⁰⁴

"Ey akıl sahipleri! Sizin için kısısta hayat vardır."

Bir adamın, kan diyetini ödemek üzerine hapse atılması neticesinde, halifeye serzenişte bulunduğu bir kıssa yazdığı kaynaklarda geçmektedir. Halifenin; bu şikâyet neticesinde yukarıdaki tevkî' i yazdırması hükmün ikrarını teyit etmektedir. Kısasın, ümmetin güven ve istikrarının sağlanmasında çok önemli bir rol oynadığı aşikârdır. Aynı zamanda katlinin gerçekleşmesi gerektiğini, kanının mubah olduğunu az lafızla lâkin derin bir mana ile anlatmaktadır. Elbette ayetteki *icâz* ve *'icâz* en önemli iki unsurdur.

Horasan başkâtibine, çarşıdaki fiyatların yükseldiğini haber veren kıssaya karşılık yazılan şu tevkî' de yine *icâz* sanatının en çarpıcı örneklerindedir.

" خُذْهُمْ بِالْعَدْلِ فِي الْمَكِّيَالِ وَالْمِيزَانِ " ³⁰⁵

³⁰² İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/297; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/372; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/67.

³⁰³ Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meydânî en-Nisâbüri Ebu'l-Fadl (ö.518/1124), *Mu'cemu'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1988), 2/100.

³⁰⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/296; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/373; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/69.

³⁰⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/296.

“Ölçü ve mizanda onları adaletli tut!”

Burada adaletin, alınıp satılan bir şeye benzetildiği ve müşebbeh bihi olduğu görülmektedir. Böylece *istiâre-i mekniyyenin* varlığı mülâhaza edilmektedir.

306 " لَكَ أَمَانِي وَمَأْكَدُ إِيمَانِي "

“Sana benden bir emân vardır. Bu emânın sigortası da imanımdır.”

Mehdî döneminde çıkan ayaklanmalardan biri de Yusuf b. İbrahim el-Berem (ö.160/777) isyanıdır. Horasan’da başlattığı ayaklanma diğer bölgelere hızla yayılmıştır. Mehdî’nin politikalarını beğenmeyen Yusuf’un, peygamberlik iddiasında bulunduğu da kaynaklarda geçmektedir. Yusuf’un; Buşenc, Tâlekân, Merverrûz ve Cürçân gibi merkezleri ele geçirmesi üzerine, Mehdî tarafından bir ordunun üzerine gönderildiği bilinmektedir.³⁰⁷ Büyük bir hezimete uğratılan Yusuf’a yukarıdaki tevkî’nin yazıldığı *İkdu’l-ferîd* gibi kaynaklarda geçmektedir.

Bu tevkî’de dikkati çeken en önemli unsur, takdim yolu ile *üslub-u kasrın* gerçekleşmesidir. Sadece *zevk-i selim* kimseler tarafından bilinen bir edebi incelik olmasından dolayı, *zevk-î kasr*³⁰⁸ ismini de almıştır. Bu tarzın tevkî’lerde kullanılması, kâtip ve halifelerin ilmi zenginliğini açığa çıkarmaktadır. "لك" Maksûrun aleyh, "أَمَانِي" maksûr olarak gelmiştir.

Kasrın asıl amacı cümleyi güçlendirerek daha etkili bir hale getirmektir.

Yine Mehdî döneminde bir adamın, şikâyetini bildiren bir yazı yazarak mektubun sonuna "عَبْدُهُ" “kulunuz” kelimesini eklediği rivayetler arasındadır. Halife, bu ifadeyi kullanmakla o adamın dalkavukluk yaptığını, dili ile kalbinin aynı şeyleri söylemediğini ileri sürerek oldukça sinirlendiği metinden anlaşılmaktadır.

³⁰⁶ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/296; Safvet, *Cemheretu resâili’l-‘Arab*, 4/373.

³⁰⁷ Ahmet Güzel, *Abbasî Halifesi Mehdî b. Mansûr* (Konya: Kitap Dünyası, 2012), 212-213.

³⁰⁸ Bulut, *Belâgat*, 141.

"لَا أَعْلَمَنَّ أَحَدًا يَنْسِبُ نَفْسَهُ إِلَى مَخْلُوقٍ مِثْلَهُ عَلَى الْعُنْوَانِ ، فَإِنَّهُ مَلِيقٌ كَأَذْبٍ لَا يَقْبَلُهُ إِلَّا مَفْتُونٌ أَوْ

مَأْفُونٌ"³⁰⁹

“Böyle bir ifadeye kendini nispet eden kimseyi anlayamıyorum. Gerçekten O dalkavuk ve yalancıdır. Bu, deli ya da ahmak kimseler dışında bir kimsenin kabul edebileceği bir durum değildir.”

Mehdî döneminde bir adam, halifeden bir konu hakkında özür beyanında bulunmak istemektedir. Fakat bunu yaparken kıssasında seçtiği üslup, Mehdî'nin hoşuna gitmeyerek, şu tevkî'i mektubun altına yazdırdığına dair bilgiler günümüze ulaşmıştır.

"مَا رَأَيْتُ عُذْرًا أَشْبَهَ بِاسْتِنَافٍ ذَنْبٍ مِنْ هَذَا"³¹⁰

“Hata da ısrarcı olmaya bundan daha fazla benzeyen bir özür görmedim.”

Bu tevkî' de açıkça görüldüğü gibi; müşebbeh “özür”, müşebbeh bihi “hatanın ısrarı”, benzeme edatı da “benzeyen” şeklinde zikredilmektedir. Fakat dördüncü öge olan “vech-i şebeh” yani benzeme yönü ifade edilmemektedir.³¹¹ Verdiğimiz bilgiler ışığında buradaki teşbihin, *teşbih-i mücmel* olduğu kanısına varmaktayız.

2.3.4. Halife Hâdî-ilelhak Dönemi Tevkî'leri (785-786)

Asıl adı Mûsâ olan ve halifelik makamında kısa süre kalan Hâdî (ö.170/786) dönemi, isyanlar ile anılmaktadır. İlk olarak Alioğulları'nın, Medine'de isyan hareketini başlattığı fakat çok kanlı savaşlar ile bu ayaklanmaların bastırıldığı bilinmektedir. Yine Hâdî döneminde, farklı bölgelerde çıkan Hâricî ayaklanmalarının büyük ses getirdiği gözlemlenmektedir. Hilafeti sırasında annesi Hâyzûrân ile rekabet içerisinde olan Mûsâ el-Hâdî'nin, annesi tarafından zehirletilerek öldürüldüğü kaynaklarda geçmektedir. Eğlenceye düşkün, sert mizaçlı, tehdit olarak gördüğü kimseye anında ölüm emri verebilen asabî yapıda bir kimsedir.³¹²

³⁰⁹ Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed ö.1109 el-Esfehanî, *Muḥadârâtü'l-udebâ* (Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayat, 1961), 1/105. ;Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevki'âti'l-'Arab*, 1/70.

³¹⁰ Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/383.

³¹¹ Bulut, *Belâgat*, 199; M. Ali Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat* (İstanbul: Gökkuşbu, 2013), 124.

³¹² Nahide Bozkurt, “Hâdî ilel-Hâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16-17.

Günümüze ulaşan çok az sayıdaki tevkî'leri, dönemin edebiyat anlayışının oldukça üst seviyelere çıktığını ispatlar niteliktedir.

Ebû Müslim'den sonra Abbâsî ihtilalinin öncülerinden Kahtabe b. Şebîb (ö.132/749)'in³¹³ oğlu ve ordu kumandanı olarak görev yapan Hasan b. Kahtabe (ö.181/797)'nin kendisine bir konuda danışması üzerine şu tevkî'i yazdırdığına kaynaklarda rastlamaktayız. Bu tevkî' sünni ilim adamlarına yapılan zulmü de yansıtmaktadır.

"قَدْ أَنْكَرْنَاكَ مِنْذُ لَزِمْتَ أَبَا حَنِيفَةَ، كَفَانَاهُ اللَّهُ"³¹⁴

"Ebû Hanife'ye yaklaştığından beri biz seni görmezden geldik, o konuda bize Allah yeter!"

Hayatının on sekiz yılını Abbasî saltanatı altında geçiren Ebû Hanife'nin, Abbâsî ayaklanmasında ön saflarda yer aldığı ve bu durumdan memnuniyet duyduğu bilinmektedir. Fakat daha sonra, özellikle ehl-i beytten bazı kimselerin katli, halka karşı adaletsiz davranışlar, hilafet merkezinde israf ve sefâhatın artması neticesinde bu olumlu tutumunu terkettiği rivayetlerde geçmektedir. Abbâsî halifelerine karşı açıktan ayaklanma başlatan Ebû Hanife'nin defalarca tutuklanarak hapse atıldığı ve işkenceye maruz kaldığı bilinmektedir. 767'de hapisshanede vefat etmesine rağmen düşünceleri var olmaya devam etmektedir.³¹⁵ Abbâsî hareketinin o iki öncüsünden biri olan Kahtabe b. Şebîb'in oğlu olan Hasan b. Kahtabe babasının yakın dostu olan Ebû Hanife'ye yakınlık göstermiş ve bunun neticesinde hilafet merkezi tarafından sert bir tutumla karşılaşmıştır. Ebû Hanife'nin, Abbâsî döneminin ayaklanmalarından birinin bastırılması ile görevlendirilen Hasan b. Kahtabe'yi isyanın üzerine gitmekten vazgeçirdiği ve Hasan nazarında etkili bir şahıs olduğu görülmektedir.³¹⁶

"قَدْ" edâtı ile te'kid olan cümlemiz, *kalbi'l-haberî* ile gerçekleşen inşâ üslubu ile sona ermiştir. Bu üslup "كَفَانَاهُ اللَّهُ" "Allah bu konuda bize yeter!" cümlesinde açıkça görülmektedir.

³¹³ Fatih Güzel, "Abbâsî İhtilal Kahramanlarından Kahtabe b. Şebîb", *Turkish Studies-Comparative Religious Studies Skopje* 14/1 (2019), 163-175.

³¹⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/297; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/374; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/71.

³¹⁵ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanife" (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/143-145.

³¹⁶ Adem Çaylak- Rabia Nur Kartal, "İslam Siyasi Tarihinde Bilgi (Ulema)-İktidar (Umera) İlişkisi: Ebu Hanife Örneği", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED)* 38 (2019), 154-155.

Halife Hâdî'nin, Afrika bölgesinin yönetimini elinde bulunduran yöneticisi hakkında, bir konuda aşırıya gittiği haberi kendisine ulaşması üzerine şu tevkî' yazdırdığı kaynaklarda geçmektedir.

"يا ابن اللّٰخْنَاءِ اَنَّى تَتَمَرَّسُ"³¹⁷

“Ey ağzı pis kokanın oğlu! Nasıl oldu da fitneyle uğraşan ve önderinin sözünden çıkan kimse oldun.”

Bu tevkî' de, “ihanetten” *kinâye* yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yapılan münâda tamlamasında *tasğîr* açıkça görülmektedir. اَنَّى “nasıl” soru edatı taaccub için gelmiştir ve cümleyi haberi olmaktan çıkarmıştır.

2.3.5. Hârûnürreşîd Dönemi Tevkî'leri (786-809)

Hilafeti kısa süren Hâdî'den sonra 786 yılında Hârûnürreşîd'in bu makama geçtiği bilinmektedir. Bu dönemin en önemli olayı ve ilk icraâtı, kâtibi ve mürebbsi Yahya el-Bermekî'yi baş vezir tayin etmesidir.

Hârûnürreşîd; mütevâzi, ilim ve âlimlere düşkün, dindar bir insandır. Sık sık hac yaparak yanında ulema sınıfını da götürdüğü ulaşılan bilgiler arasındadır. Eğitime oldukça önem verdiği gibi, edebiyata ayrıca düşkündür. O'nun döneminde idari sistem oldukça gelişerek, Dîvânu'r-Resâil en önemli devlet dairesi haline gelmiştir. Abbâsî hanedanının en fazla tanınmış ismi olan Hârûnürreşîd hilafetinde, refah seviyesi en üst düzeye yükselerek, Bağdat dünyanın en güzel şehri haline gelmiştir.³¹⁸

Hârûnürreşîd dönemi tevkî'lerinde, az kelime ile çok manalar ifade etmenin artık üst boyuta ulaştığı görülmektedir. Mana kapalı da olsa, söylenilmek istenilen, muhatabın zihninde anında yer bulmaktadır. Bunun en çarpıcı örneği; komutanlarından Ali b. İsa b. Mâhân'ın (ö.195/810) kendisine tevkî' olarak gönderilen şu ayetten, dönemin en önemli zındıklarından olan Amr b. Muhammed el-Ömrikî (ö.180/796)'nin öldürülme emrini çıkarmasıdır.

³¹⁷ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/298. ;Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/74.;Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/71.

³¹⁸ Nahide Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/258-261.

" بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ " ³¹⁹

"Zalimlerin topunun canı cehenneme!" ³²⁰

Ayet'i-Kerîme îcâz sanatının en etkileyici örneklerindendir. Ayrıca bu ayetten çıkarılan ölüm emri, Arap diline olan hâkimiyetin dışı yansımasıdır.

Yine Hristiyan Rum diyarı melikine yazdığı tevkî', üstü kapalı birçok mana içermektedir.

"أَنَا بِالْأَثَرِ وَعَلَى اللَّهِ الظَّفَرُ" ³²¹

"Ben sizin peşinizdeyim (savaşmayı asla bırakmayacağım) ve zafer Allah'ındır."

Bu tevkî', kâfirin içine saldığı korku ve müminin yüreğine verdiği itminan duygusu açısından oldukça önemlidir. Kâfire, ne olursa olsun zafer kazanana kadar peşini bırakmayacağını, mümine de ecelin Allah tarafından belirlendiğini ve ellerinden geleni yapmaları gerektiğini edebi bir üslupla anlatmaktadır.

Edebi sanatlar açısından incelediğimizde "الأثر" ve "الظفر" kelimeleri arasında *seci* göze çarpmaktadır.

Dönemin Bizans Kralı Nikephoros (ö.811), Harûnürreşîd'in kendisinden önce tahta geçen imparatoriçe İrene ile yaptığı anlaşmayı fes ettiğini ve derhal anlaşma sonucu kendisine ödenen malların geri iade edilmesini istemektedir. Aksi takdirde bu sorunu kılıcın çözeceğini söyleyerek halifeyi tehdit etmektedir. Bu mektubu alan Hârûnürreşîd'in, adeta kan beynine sıçradığı ve karşılık olarak şu tevkî'i yazdırdığı rivayet olunmaktadır.

"الجَوَابُ مَا تَرَاهُ لَا مَا تَقْرَأُ" ³²²

"Cevabımı, haber almana gerek kalmadan bizzat gözlerinle göreceksin!"

³¹⁹ es-Se'âlebî(öl.430/1039), *Haş'ul-ğaş*, 131.

³²⁰ Hûd Suresi 11/44

³²¹ es-Se'âlebî(öl.430/1039), *Haş'ul-ğaş*, 131; Safvet, *Cemheretu resâilil-'Arab*, 4/377; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âtîl-'Arab*, 1/72.

³²² es-Se'âlebî(öl.430/1039), *Haş'ul-ğaş*, 131.

Daha tevkî'nin kralın eline ulaşmadan İslâm ordusunun oraya ulaşacağı mübalağası, açıkça *tehdit* unsuru barındırmaktadır.

Sind³²³valisinin, bölgede milliyetçiliğin zuhur ettiğini ifade eden yazısına karşılık şu tevkî' yazdırması içerdiği hüküm ve mana bakımından ciddi bir öneme sahiptir.

"مَنْ أَظْهَرَ الْعَصَبِيَّةَ فَعَاجِلُهُ بِالْمَنِيَّةِ"³²⁴

"Kim milliyetçilik duygusunu ortaya atarsa, onun sonu ölümdür!"³²⁵

İslâm devleti'nin tesis edildiği ilk günlerden itibaren Hz. Peygamber'in "*İrkçılığa çağıran bizden değildir İrkçilik davası uğruna savaşan ve ölen de bizden değildir.*"³²⁶ diyerek ırkçılığın Müslümanlar için ne kadar büyük bir tehdit olduğunu öngörmektedir. Müslüman bir toplum için milliyetçilik fikrinin helak sebebi olduğunu bilen halife, bu fikri yayanların acilen öldürülmelerine hüküm vermiştir. Dönemin sınırları ve isyan hareketlerinin çokluğu göz önünde bulundurulduğunda tevkî'nin değeri elbette daha fazla artacaktır.

"العَصَبِيَّة" ve "الْمَنِيَّة" kelimeleri arasında *seci* sanatının varlığı açıkça müşahede edilmektedir. *Seci*; Cümle ya da kelime öbeklerinin son harflerinin uyumundan ortaya çıktığını daha önce zikretmiştik. Benzerliğin gerçekleştiği kısma "*fasıla*" ismi verilerek, nesir türüne özel bu fasılalarda kelimeyi sükunlayarak durulması gerekmektedir.³²⁷

Ayrıca "الْمَنِيَّة" kelimesini bıçak tarzı ölümü gerçekleştiren bir şeye benzetmesi ve müşebbeh bihi olan bıçağın vs. düşmesi *istiâre-i mekniyye* yoluyla anlatıma kapı açmıştır.

Abbâsî tarihinin en tanınmış ve beşinci halifesi olan Hârûnürreşîd dönemi tevkî'lerinde, teşbih sanatı ile müphem manaların sıklığı dikkati çekmektedir. tevkî'ler artık çok kısa ve mecaz ağırlıklıdır. Bu da dönem edebiyatının ulaştığı sınırları göz önüne sermektedir.

³²³ Sicistan ve Kirmân arasında kalan Hint diyarı

³²⁴ es-Se'âlebi(öl.430/1039), *Haş'ul-ħaş*, 131; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/375; Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/73.

³²⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 4/298. "كل من دعا الى الجاهلية تعجل الى المنية." "Her kim cahiliye âdetini geri getirirse, ölümden acele etmiş olur."

³²⁶ Abdurraûf el-Münâvî, *Feyzu'l-kadîr şerhu'l câmi 'iş-şagîr* (Beyrut: Dâru Kutubi'l-'İlmiyye, 1994), 5/492.

³²⁷ Ali Cârîm - Mustafa Emîn, *el- Belâğatu'l-vâziha* (Dimeşk: Mektebetu Dâru Taybe, 1999), 299-300.

Anlaşılacağı üzere, Horasan valisine yazdırdığı tevkî'i anlayabilmek için ince bir zekâyâ ve ileri düzeyde edebiyat bilgisine ihtiyaç vardır.

"*Yaranı tedavi et, daha fazla yayılmasın!*"³²⁸ "دَاوِ جُرْحَكَ لَا يَتَّسِعْ"

Valiyi sık sık çıkan isyanlar karşısında uyararak, bu sorunların fazla yayılmasına müsaade etmemesini istemektedir. Yara küçük de olsa, iyileştirilmediği sürece vücudun tamamına yayıldığı gibi bu isyanların bastırılmadığı takdirde tüm Abbâsî topraklarını tehdit edebileceğini yinelemektedir. Edebi üslup olarak, "uyanık olmaktan-teyakkuz" kinâye yapıldığı gözlemlenmektedir.

Hârûn'un başkâtibi Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî (ö. 190/805)'nin hakkındaki şikâyetlerin artması neticesinde bir memuruna gönderdiği şu tevkî', kelimeler ile bir insanın içine nasıl korku salınabileceğinin en etkili örneklerindedir.

"قَدْ كَثُرَ شَاكُوكَ وَقَلَّ شَاكِرُوكَ فِيمَا اِعْتَدَلْتَ وَالْاِغْتَزَلْتُ"³²⁹

"*Şikâyetçilerin çoğaldı teşekkür edenlerin ise azaldı. Eğer kendine bir an önce çekidüzen vermezsen, görevden alınırsın!*"

Bu tevkî'i dikkatle incelediğimizde "قَدْ كَثُرَ شَاكُوكَ" ve "قَلَّ شَاكِرُوكَ" ifadelerinde "birbirine karşıt olmayanları zikrettikten sonra aynı sıraya göre bunların karşıtlarını zikrederek"³³⁰ mukâbele sanatının icra edildiğini görmekteyiz. "شَاكُوكَ" ve "شَاكِرُوكَ" kelimeleri arasında (teşekkür edenler-şikâyet edenler) ve "قَلَّ" ve "كَثُرَ" kelimeleri arasında (azaldı-çoğaldı) zıtlık olmasından dolayı mukâbele sanatı gerçekleşmiştir. "شَاكُوكَ" ve "شَاكِرُوكَ" kelimelerinde arasında da cinâs-ı nâkıs olduğu görülmektedir. Ayrıca اِعْتَدَلْتُ ve اِعْتَزَلْتُ fiilleri arasında da

³²⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/296.;Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/374.;Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/74.

³²⁹ es-Şe'âlebî(öl.430/1039), *Haş'ul-ħaş*, 130.

³³⁰ Bulut, *Belâgat*, 262.

cinâs-ı nâkıs olduğu dikkatle incelendiğinde görülmektedir. Te'kid edatı **إِمَّا** ile her iki cmlde güçlendirilmiştir.

Mısır Valisine gönderdiği şu tevkî'i de *telmih* sanatının en güzel örneklerinden sayılmaktadır.

"إِخْذِرْ خِزَانَتِي أَنْ تُخْرَبَ وَخِزَانَةَ أَخِي يُوسُفَ فَيَأْتِيكَ مِنِّي مَا لَا قِبَلَ لَكَ بِهِ وَمِنَ اللَّهِ أَكْثَرَ مِنْهُ" ³³¹

"Benim ve kardeşim Yusuf'un hazinesini harap olmaktan koru! (Aksi olduğu takdirde) Sana; benim tarafımdan dayanamayacağı bir ceza, Allah'tan ise daha fazlası gelecektir."

"Kardeşim Yusuf'un hazinesi" diyerek kastettiği, Hz. Yusuf'un Mısır'daki hazine dairesine olan başkanlığı kastedilmektedir. Her iki taraf açısından da bilinen bu olaya işaret edilmesi *telmih* sanatını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, "Yusuf'un hazinesi" ifadesi, Mısır'a *kinâye* olarak da söylenmiştir.

Bermekî ailesinden Yahya b. Halid'in, Halife Harûnurreşîd döneminde sorgulanmadan hapse atılması ve oğullarının katli oldukça vahim bir hâdisedir. Bu olay neticesinde Bermekî, serzenişte bulunduğu bir mektup yazarak halifeye iletmektedir. Bu mektuba cevaben yazılan aşağıdaki tevkî'i, îcâz ve taşıdığı anlam bakımından oldukça önemlidir.

"أَنْبَتَتْهُمُ الطَّاعَةُ وَحَصَدَتْهُمُ الْمَعْصِيَةُ" ³³²

"Onları (Bermekî ailesini) boyun eğme ve itâat etti. Fakat başkaldırma ve isyan, vaktinden önce hasat etti."

Bu tevkî'i, istiâre sanatının en güzel örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bermekî ailesi bir tohuma benzetilerek, bu tohumun itaatle ekildiğini fakat daha sonra isyan ile vaktinden önce topraktan çekip alındığını anlatmaktadır. Müşebbeh bih'in her iki tabirde de

³³¹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/296.;Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/376.;Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/76.

³³² İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/297. ;Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/374. ;Derûbî - Cerrâr, *Cemheratu tevkî'âtil-'Arab*, 1/82.

ifade edilmemesinden dolayı, *istiâre-i mekniyye* gerçekleştiği gayet açıktır. "أَنْبَتَهُم الطَّاعَةَ"

ve "حَصَدْتَهُمُ الْمُعْصِيَةَ" cümleleri arasında *mukâbele* sanatının varlığı görülmektedir.

Halifenin, İran topraklarında görevli valisine gönderilmek üzere yazdırdığı tevkî' de, teşbih sanatının letâfet unsurları açıkça görülmektedir.

"كُنْ مَنِّي عَلَى مِثْلِ لَيْلَةِ الْبَيَاتِ"³³³

“Benimle olan ilişkilerinde baskın gecesi gibi ol!”

Halife; nasıl ki düşman tarafından aniden gerçekleştirilen baskın gecesinde uyanık ve ihtiyat halinde olunuyorsa, valisinin aynı şekilde olmasını istemektedir. Yani her zaman davranışlarının halife tarafından denetleneceğini ve yönetme işini bu esasa göre icra etmesini teşbih sanatının en güzel suretiyle ifade etmektedir. “Sen” müşebbeh, “baskın gecesi” müşebbeh bihi, “gibi” benzetme edatı olup, benzeme yönü açıkça zikredilmemiştir. Bu durumda oluşan teşbihe, *teşbih-i mücmel*³³⁴ adı verilmektedir.

Teşbih sanatının unsurlarından olan müşebbeh ve müşebbeh bihi; hissi ve akli, her ikisi akli ya da her ikisinin hissi olduğu metinler ile karşılaşmak mümkündür. Bu tevkî' de "كن مني" ifadesindeki gizli özne "أنت" müşebbeh hissi, "ليلة البيات" müşebbeh bihi hissi olarak gelmiştir.

Yine aynı dönemde Horasan Valisine gönderilen tevkî', katı ve sert tutumun yöneticiler için vazgeçilmez olduğunu dile getirmektedir.

"إِنَّ الْمُلُوكَ يَأْتُرُ عَنْهُمْ الْحَزْمُ"³³⁵

“Melikler, kararlı ve sert tutumlarıyla ön plana çıkar.”

³³³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/297.; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/375.; Derûbi - Cerrâr, *Cemheretu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/73.

³³⁴ Cârîm - Emîn, *el-Belâğatu'l-vâziha*, 32.

³³⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/297; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/375; Derûbi - Cerrâr, *Cemheretu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/74.

Hârûnürreşîd ünlü Abbâsî kumandanlarından Huzeyme b. Hâzim (ö. 203/819)'i 801'de İrmîniyye valisi olarak tayin etmiştir. Huzeyme, yüreklere korku salan ordusu ile İrmîniyye'ye girdiğinde, şiddetli bir çarpışma ile bölgeye hâkim olduğunu ifade eden bir mektup yazarak halifeye gönderdiği görülmektedir. Bunun üzerine halife cevap olarak şu tevkî' yazdırdığına dair bilgiler günümüze ulaşmaktadır.³³⁶

"لا أُمَّ لَكَ! تَقْتُلُ بِالذَّنْبِ مَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ"³³⁷

"Annesi ölesice! Günahsız kimseyi günah işleyerek öldürüyorsun."

"بِالذَّنْبِ" ve "ذَنْبَ لَا" ifadelerinde "tubâk selbî" nin varlığı göze çarpmaktadır. Dikkatle bakıldığında aynı kelimenin olumlu ve olumsuz halinin aynı tabirde geçtiği ve iki zıttın birleştiği görülmektedir.³³⁸ "لا أُمَّ لَكَ" "Annesi ölesice ya da annen olmasın!" şeklinde çevirisini yapabileceğimiz bu ifade, inşâ bir tabirdir. Kızgınlık ve öfke bildiren "gadap"dan kinâyedir.

Tevkî'lerde dönemin siyasi yapısı, isyanlar ve devlet idarecileri hakkında bilgiler bulunduğu gibi şahsi durumunu ifade eden mektuplara cevap niteliğinde yazılan genel ifadeler de bulunmaktadır.

Örneğin bir hapis hükümlüsünün, suçsuzluğunu anlatan mektubuna karşılık halifenin şu tevkî' yazdırdığı görülmektedir.

"من جَاءَ إِلَى اللَّهِ نَجًا"³³⁹ "Kim Allah'a sığınırsa kurtuluşa erer."

"جَاءَ" ve "نَجًا" kelimelerindeki cinâs-nâkis sanatının varlığı açıkça görülmektedir.

Adalet ve medeniyetin yaygınlaştığı ve halkın huzura kavuştuğu döneminde halkından zulme uğradığını söyleyen bir kişiye yazdırdığı tevkî'de de Harûnürreşîd'in derin edebiyat anlayışını ortaya çıkarmaktadır.

³³⁶ İbn Abdurabbih, el-İkdu'l-ferîd, 4/297.

³³⁷ İbn Abdurabbih, el-İkdu'l-ferîd, 4/297; Safvet, Cemheretu resâili'l-'Arab, 4/375; Derûbî - Cerrâr, Cemheretu tevki'âti'l-'Arab, 1/74.

³³⁸ Cârîm - Emîn, el-Belâğatu'l-vâzîha, 308.

³³⁹ İbn Abdurabbih, el-İkdu'l-ferîd, 4/297.; Safvet, Cemheretu resâili'l-'Arab, 4/375.; Derûbî - Cerrâr, Cemheretu tevki'âti'l-'Arab, 1/82.

"لا يجاوز بك العدل ولا يقصُرُ بِكَ دُونَ الْإِنصَافِ"³⁴⁰

“Adaletin sınırı aşmasın, insafsızca da azalmasın.”

Bir yönetici için adaleti dengeli bir şekilde fertlere dağıtmanın önemine değinen bu tevkî’de, *istâre-i mekniyyenin* varlığı dikkati çekmektedir. Adalet duvar misali bir sınıra benzetilerek, müşebbeh bihi düşürülmüştür. Mahzufa işaret eden *لا يجاوز* cümlesinin istiâre-i mekniyyeye kapı açtığı görülmektedir.

Hiç şüphesiz Emevî döneminde olduğu gibi Abbâsîler’de de gündemi en fazla meşgul eden ve buna paralel olarak tevkî’lerin ana başlıklarından biri olan konu isyanlardır. Hâricîler ayaklanması, Harûnürreşîd isyanlarının en önemlisi olmasıyla birlikte, Horasan isyanları da bu dönemde başı çekmektedir. Buna, veziri ve hocası Yahya el-Bermekî’nin şiddetli itirazlarına rağmen Horasan valisi olarak tayin ettiği ve on yıl boyunca halka zulmeden Ali b. İsa b. Mâhân (ö. 195/811)’ın sebep olduğu rivayet olunmaktadır. Vali, her seferinde kendisini teftişe gelen halifeyi kandırmayı başardığı kaynaklara yansımaktadır. Mâhân’ın sert siyaseti ve koyduğu ağır vergileri nedeniyle halk çok zor günler geçirmektedir. Elbette bu durumun dönem tevkî’lerine fazlasıyla yansıdığı müşahede edilmektedir.³⁴¹

Dönemin Horasan valisine gönderdiği şu tevkî’i, bu sert duruşun bazı durumlarda saraya da hâkim olduğunu gösterir niteliktedir.

"كُلٌّ مَنْ رَفَعَ رَأْسَهُ فَأَزَلَّهُ عَنْ بَدَنِهِ"³⁴²

“Her kim başını kaldırırsa, onu bedeninden ayır!”

Lafız olarak ürkütücü olan bu metin, edebi açıdan birçok zenginliği içinde barındırmaktadır. Öncelikle “baş” kelimesi kullanılarak bütün beden kastedilmiş olması,

³⁴⁰ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/297.

³⁴¹ Nahide Bozkurt, “İbn Mâhân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/164-165.

³⁴² İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/298.;Safvet, *Cemheretu resâili’l-‘Arab*, 4/375.;Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevkî’âti’l-‘Arab*, 1/74.

mecâz-ı mürsel cüz'iyet alakasının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yani parça zikredilerek bütün ifade edilmek istenmiştir. Ayrıca *أَزَلَهُ عَنِ بَدَنِهِ* “onu bedeninden ayır” tabiri ölümden *kinâyedir*.

Ehvâz; Abbâsîler döneminde Kârûn nehrinin kenarında kurulan, neredeyse tüm Asya'nın şeker ihtiyacını karşılayan ve şeker ticareti ile meşhur olan önemli bir merkezdir. Hârûnurreşîd, Ehvâz şehrinin valisinden hayıflanan sevdiği bir dostunun ruk'asına cevaben şu satırları yazdırmıştır.

"قَدْ وَلَّيْنَاكَ مَوْضِعَهُ فَتَنَكَّبْ سِيرَتَهُ"³⁴³

“O'nun yerine seni atadık. Sakın onun yolundan gitmeyesin!”

مَوْضِعَهُ ve *سِيرَتَهُ* kelimeleri arasında *cinâs* sanatı açıkça görülmektedir.

Hârûnurreşîd tarafından Medine'ye vali tayin edilen, dönemin önemli hadis ve ensab âlimlerinden Zübeyr b. Bekkâr'ın halifeye gönderdiği mektubuna karşılık halife, şu tevkî' yazdırmıştır. Bu mektubun içeriğine bakıldığında bir sırrı kendisine bildirdiği ve karşılığında da bir miktar ödüle ulaştığı anlaşılmaktadır.

"جَزَى اللَّهُ الْفَضْلَ خَيْرَ الْجَزَاءِ فِي إِخْتِيَارِهِ إِيَّاكَ وَقَدْ أَثَابَكَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ مِائَةَ أَلْفٍ بِحُسْنِ نِيَّتِكَ"³⁴⁴

“Allah Fazl'a³⁴⁵ seni seçmesi ile en hayırlığı karşılığı verdi. Mü'minlerin emîri de senin güzel niyetin karşılığında yüz bin dinar ücretle seni ödüllendirdi.”

Dönemin Haraç Dîvânı görevlisi Mahfûz'a, aşağıdaki tevki ile yaptığı işi hakkıyla yaptığını ve değişmemesi gerektiğini öğütlemektedir.

"إِجْعَلْ خَرَجَ مِصْرَ خَرَجًا وَاحِدًا وَأَنْتَ أَنْتَ"³⁴⁶

³⁴³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/298.; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/375.; Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevki'âti'l-'Arab*, 1/74.

³⁴⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/298.

³⁴⁵ Burada Fazl olarak kastedilen, uzun süre halifenin vezirliğini yapan Sehl kardeşlerden Fazl b. Sehl'dir.

³⁴⁶ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/297-298; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/376; Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevki'âti'l-'Arab*, 1/76.

“Mısır’ın haracını tek bir kasa da topla! Ve sakın değişme, ne yapıyorsan onu yapmaya devam et!”

Medine valisine yazdırdığı şu tevkî‘ ise Hârûnürreşîd’in en beliğ tevkî‘lerinden biri sayılmaktadır. Vali, Medine’de halifenin aleyhinde bazı karışıklıkların çıktığını ve isyan hareketlerinin başladığını haber veren bir mektup yazmıştır. Metnin belâgat unsurlarının yoğunluğundan ve anlam içeriğinin gücünden aslında bu şikâyetlerin ilk defa olmadığı anlaşılmaktadır.

"ضَعُ رِجَالِيكَ عَلَى رِقَابِ أَهْلِ هَذَا الْبَطْنِ فَأَتَمَّ قَدْ أَطَالُوا لَيْلِي بِا لِسُّهَادِ وَنَفَّوْا عَنِّي لَذِيذَ الرُّقَادِ"

“Bu kabileden İsyân hareketini gerçekleştirenlerin boyunlarına iki bacağıyla bas! Zira onlar; gecemi uykusuzlukla uzatıp, gözümü tatlı uykunun lezzetinden alıkoyuyorlar.”

“Batın” yani “karın” kelimesi ile kastedilenin aynı soydan gelen fertlerin oluşturduğu topluluk olduğu manadan anlaşılmaktadır. Batın kelimesi kabileden *kinâyedir*. Edebi açıdan oldukça zengin olan bu tevkî‘ de, boyun kelimesinin kullanılması ile tüm bedenin ifade edildiği ve *mecaz-ı mürsel alâka cüz’iyye* gerçekleştiği görülmektedir. Yine " ضَعُ رِجَالِيكَ عَلَى رِقَابِ أَهْلِ "

"هذا البطن" "Boyunlarına iki bacağıyla bas" tabiri ise ölümden *kinâyedir*. لِسُّهَادِ ve الرُّقَادِ kelimelerinde *tibâk icâbi* sanatı icra edilmektedir. Ayrıca "لَذِيذَ الرُّقَادِ" "tatlı uykunun lezzetinden" ifadesinde uyku, lezzetli bir maddeye benzetilerek *istiâre-i mekniyye* yapıldığı görülmektedir.

İbn Abdurabbih’in *İkdu’l-ferîd*’inde, Hârûnürreşîd’in tevkî‘lerinde, es-Sindî b. Şâhek’e yazılan bir tevkî‘den bahsetmektedir. Bu şahsın, 903-971 tarihleri arasında yaşayan ve hayvan hastalıklarında uzmanlaşan, ayrıca şair ve edip olan “Küşâcim” lakabıyla tanınan Mahmud b. el- Hüseyin b. es-Sindî b. Şâhek’in dedesi olup olmadığı yönünde şüpheler var olsa da kendisine yazılan tevkî‘i burada zikretmek kayda değerdir.³⁴⁷

³⁴⁷ Mehmet Sami Benli, “Küşâcim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/579.

"خِفِ اللَّهَ وَإِمَامَكَ, فَهُمَا نَجَاتُكَ"³⁴⁸

“Allah’tan ve imamından kork! Zirâ O ikisi senin kurtarıcıdır.”

Bu tevkî’de halife, bir kimsenin dünya ve ahiret hayatının kurtuluşu için önce Allah’tan daha sonra imamı ve yöneticisi olan halifeden korkması gerektiğini söylemektedir. Üstü kapalı bir şekilde tehdit manası da içeren bu metin îcâz sanatının en güzel örneklerinden biridir. Edebi açıdan bakıldığında “*imamın*” ifadesinin halifeden *kinâye* olarak kullanıldığı gözlenmektedir. *إِمَامَكَ* ve *نَجَاتُكَ* lafızlarında *cinâs* sanatının varlığı dikkati çekmektedir.

Dönemin Bizans Hükümdarı, Hârûnürreşîd’e “*Ordumdaki tüm kahraman ve ülkemdeki tüm kutsal haçlar ile sana doğru geliyorum.*” şeklinde bir mektup göndermiştir. Hükümdarın tehdit mektubuna karşılık şu ayeti tevkî’ olarak yazdırmıştır.³⁴⁹

"وَسَيَعْلَمُ الْكَافِرُ³⁵⁰ لِمَنْ عَقِبَى الدَّارِ"

“*İnkâr eden dünya hayatından kimin kazançlı çıkacağını yakında anlayacaktır!*”³⁵¹

Yahyâ b. Hâlid Abbâsi tarihinin en önemli bürokrasi adamlarındandır. On yedi yıl Hâtem ve Resâil dîvânı’na başkanlık ederek baş vezir unvanıyla Hârûnürreşîd’e hizmet ettiği bilinmektedir. Vezirlik yaptığı bu dönem Abbâsiler’in en parlak dönemi olarak kabul edilmektedir. Fakat Halifenin ve Bermekî ailesinin 802 yılında hac yaptığı sırada Hârûnürreşîd’in, hiç sebep öne sürmeden Yahyâ ve oğullarını tutuklatması, bu ailenin sonunu getirmiştir.³⁵² Hapse giren Yahyâ’nın, ölümü iliklerinde hissederek, halifeye şöyle bir mektup yazdığına dair bilgiler günümüze yansımaktadır.

"قد تقدّم الخصم الى موقف الفصل وانت بالاثر والله الحكم العدل وستقدّم وانت ستعلم"

³⁴⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/297; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/376; Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevki'âti'l-'Arab*, 1/75.

³⁴⁹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/298.

³⁵⁰ Bu tevkî’de, "الكافر" kelimesi müfred olarak kullanılmakla beraber ayette ise "الكناف" şeklinde cemi yani çoğul olarak gelmiştir. Bu değişikliğin nedeni Verş rivâyetine göre böyle okunması ve İbn Abdurabbih’in bu rivâyeti tercih etmesidir.

³⁵¹ Ra’d Suresi 13/42

³⁵² Saim Yılmaz, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/251-253

“Hasım ahirete kavuştu. Sen de benim izimde (arkamda) gelmektesin. Allah hükmünde adildir. Yakından göreceksin ve bileceksin!”

Harûnürreşîd, sitem dolu bu mektuba cevap olarak şu tevkî‘ yazdırmıştır.

"الحُكْمُ الَّذِي رَضِيْتُهُ فِي الْآخِرَةِ لَكَ هُوَ أَعْدَى الْحَصْمِ فِي الدُّنْيَا عَلَيْكَ وَهُوَ مَنْ لَا يُرَدُّ حُكْمَهُ وَلَا

يُصْرَفُ قِضَاؤُهُ"³⁵³

“Dünyada en düşman hasmım olarak hüküm verdiğim kişinin hakkında, ahirette de verilen hükmüne razıyım. O hüküm ki; kesinlikle geri dönülmez ve mutlaka gerçekleşir.”

2.3.6. Halife Emîn Dönemi Tevkî‘leri (809-813)

Kısa süren hilâfeti nedeniyle Emîn (ö. 198/813)’in günümüze ulaşan tevkî‘leri oldukça az sayıdadır. Bunlardan belâgat açısından en kıymetlisi, devlet bürokrasisinde kâtip olarak üst makamlara ulaşan Hâkânî ailesinden Yahyâ b. Hâkân et-Türkî (ö. 263/877)’ye yazdığı tevkî‘dir. Halife’nin; Yahyâ’nın evinde gördüğü cariyesinin güzelliği karşısında adeta dili tutularak, gönlüne bu cariyenin aşkı düştüğü anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Yahyâ b. Hâkân’a yazdığı metin oldukça manidardır. Sayfanın orta kısmına;

"عَشِقْتُ ظَبِيًا رَقِيقًا فِي / دَارِ بَيْتِي بْنِ خَاقَاً
"Yahyâ b. Hakâ'nın evinde köle bir ceylana âşık oldum."

Bu beyti yazdıktan sonra sayfanın alt kısmına;

أَرَدْتُ خَاقَانًا وَخَاقَانَ مَوْلَى لِي إِنْ شِئْتُ أَتَيْتُ نُونَهُ وَإِنْ شِئْتُ أَسْقَطُهُ"³⁵⁴

“Hâkâna olmasını istedim ve Hâkânı benim kölemdir. Eğer istersem nu’nunu düşürürüm istersem de koyarım.”

Dikkatle incelendiğinde beyitte “Hâkân” kelimesinin sonundaki “nun” harfini kasten düşürdüğü görülmektedir. Bu davranışı ile farklı bir meydan okuma yoluna gitmiştir. Nasıl ki;

³⁵³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/299.

³⁵⁴ Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevkî‘âti'l-'Arab*, 1/86.

kendisinin de halifenin kölesi olduğunu ve istediği gibi hem isminde hem de cisminde tasarruf etme hakkına sahipse, aynı hakla cariyesinin de kendisine ait olduğunu ifade etmektedir. Oldukça manidar olan bu tevkî‘, edebiyatı kullanarak güç çekişmesinin arenası olan bu türün en güzel örnekleri arasında yerini almaktadır.

2.3.7. Me‘mûn Dönemi Tevkî‘leri 813-833

813’de hilafet makamına geçen Me‘mûn (ö. 218/833) Dönemi, Arap ve Fars asıllı grupların iktidar mücadelesine sahne olmuştur. Fars kültürünün etkisi altında kalan Me‘mûn, halife unvanının yanında ilk defa “İmam” unvanını da kullanmıştır. İslam Tarihinde kelâm ve felsefe ilminin gelişmesinde öncü olan Me‘mûn, ilme ve edebiyata oldukça önem vermiş, ilim meclisleri kurulmasını emrederek bu meclislere kendisi de baş müzakereci olarak iştirak etmiştir.³⁵⁵

Mu‘tezile’nin Basra ekolü kelimcilerinden ve Hişamiyye olarak adlandırılan hareketin sahibi Hişâm b. Amr’ın oğlu Ali b. Hişâm’dan şikâyetçi olan bir kimseye gönderilen tevkî‘ şu şekildedir.³⁵⁶

"مِنْ عَلَامَةِ الشَّرِيفِ أَنْ يَظْلَمَ مَنْ فَوْقَهُ وَيُظْلَمَهُ مَنْ دُونَهُ فَأَيُّ الرَّجُلَيْنِ أَنْتَ؟"³⁵⁷

“Bir kimsenin şerefini gösteren en önemli işaretlerden biri, kendinden güçlü olana baskı kurması ve kafa tutmasıdır. Yine bu alametlerden biri de kendinden aşağıdaki kimseler tarafından zulme uğramasıdır. Sen bu ikisinden hangisisin?”

Abbâsî döneminin önemli müvekkî‘lerinden Fazl b. Sehl’e ait olduğu rivayet edilen "الكريم يظلم من فوقه و اللئيم يظلم من دونه" *“Cömert kimse, kendinden üstekine kafa tutar, alçak ve şerefsiz kimse ise kendinden altına zulmeder.”*³⁵⁸sözü yukarıdaki tevkî‘i açıklamaktadır. Bir kimsenin; yöneticinin mevkiine itibar etmeden zulme karşı hak namına

³⁵⁵ Nahide Bozkurt, “Me‘mûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/101-104.

³⁵⁶ Cihat Tunç, “Hişâm b. Amr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/151-152.

³⁵⁷ İbrahim b. Muhammed öl. 320/932 el-Beyhâkî, *el-Mehâsinu ve’l-musâviu*, thk. Muhammed Süveyd (Beyrut: Dâru İhyâi’l-‘Ulum, 1988), 559; İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferid*, 4/299; Safvet, Cemheretu resâilî’l-‘Arab, 4/378; Derûbî - Cerrâr, Cemheretu tevkî‘âti’l-‘Arab, 1/88.

³⁵⁸ Behâüddîn Muhammed b. el-Hüseyn ö.1620 el-‘Âmilî, *el-Keşkul li-hâtimeti’l-udebâi ve ke‘abeti’l-zarafâi*, thk. Tahîr Ahmed ez-Zâvî (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Garbiyye, ts.), 1/398.

kalkışması, onun şerefini ve övülen hasletlerini ispatlar niteliktedir. Fakat kendinden zayıf ve siyasi olarak bir gücü olmayan kimseye de zulmetmek alçaklık ve adildir.

Edebi sanatlar olarak *فَوْقَهُ* ve *دُونَهُ* kelimeleri arasında *tibâk icâbinin*³⁵⁹ varlığı gözlenmektedir.

Ve yine Hişâm'a yazdırdığı tevki' içerdiği mana bakımından oldukça etkileyicidir.

"لَا أُدْنِيكَ وَلَكَ بِيَّيْ خَصْمٌ" ³⁶⁰

"Kapımda böyle bir düşman varken seni aşagılamam!"

Kuzey Afrika'da yer alan ve Rüstemi hanedanından gelen şikâyetler üzerine yazdırdığı tevki'nde dünya nimetleri ve saltanatın sarhoşluğu ile halkının sıkıntılarını görmezden gelmenin insanlığa sığmadığını şu veciz sözlerle anlatmaktadır. *طاو* ve *خاو* kelimelerindeki fonetik uyum adeta tevki' i şiirsel bir boyuta taşımaktadır.

"لَيْسَ مِنَ الْمُرُوءَةِ أَنْ تَكُونَ ابْنُتُكَ مِنْ ذَهَبٍ وَفِصَّةٍ وَغَرِيمُكَ خَاوٍ وَجَارِكَ طَاوٍ" ³⁶¹

"Komşun aç ve borçlunun cebi boşken, altın ve gümüş kaplarının olması yiğitlik değildir."

Halife Me'mûn'a yakınlığı ile tanınan Amr b. Mes'ade (ö.217/832) döneminin kâtipleri arasında "*Ebleğu'n-nas*" olarak anılmaktadır. Muâsırları tarafından sevilen, fazilet ve izzet sahibi bir kimse olmasına rağmen kendisinden şikâyetçi olduğunu anlatan bir ruk'anın halifeye ulaştığı bilgisine rastlanmaktadır. Halifenin ise cevaben şu metni tevki' ettiği kaynaklara yansımaktadır.³⁶²

³⁵⁹ Bkz. İnam Fevval Mekkavi, *el-Mu'cemu'l-Mufazzal fi 'ulumu'l-belâgati* (Beyrut: Dâru'l -Kutubi'l- 'İlmiyye, 1996), 257.

³⁶⁰ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/299.

³⁶¹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/299.

³⁶² Ali Cemil, *el-Edeb fi zılli'l- hılâfeti'l- Abbâsiyye*, (Mağrib: Dâru'l-Beydâi Matbaatu'n-Necâhi'l-Cedîde, 1981.), 334-335.

"يا عمرو عَمِّرْ نِعْمَتِكَ بِالْعَدْلِ فَانِ الْجَوْرَ يَهْدِمُهَا"³⁶³

“Ey Amr! Sana verilen bu nimeti adaletle imar et. Zirâ baskı ve adaletsizlik o nimeti tahrip eder.”

Halifenin, Ebû Abbâd hakkında artan şikâyetler üzerine yazdırdığı tevki‘ kâtiplere yapılan uyarılar dâhilinde oldukça tesirlidir. Ebû Abbâd, Me’mûn’un en yakın kâtibidir. Fakat bir müddet sonra hakkındaki şikâyetler hızla artmaya başlamıştır. Bir gün halifenin bulunduğu mecliste gelen şikâyet üzerine halifenin ayağa kalkarak, bu tevki‘i önce lisanen sonra yazdırarak kâtibine verdiği bilgisine ulaşılmaktadır.

"لَيْسَ بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ قَرَابَةٌ"³⁶⁴ "Hak ve batıl arasında bir yakınlık yoktur."

Bu metinde “hak ve batıl” kelimeleri arasındaki zıtlıktan dolayı *tubâk* gözlenmektedir.

Me’mûn, kardeşi Ebû İsa’dan halkın şikâyetçi olması üzerine ahiret günü geldiğinde dünyada bağlı olunan nesebin bir kıymeti olmadığını anlatan ayetten alıntı şu tevki‘ ile cevap vermiştir.

"فَإِذَا نَفَخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ"

“Sûra üflendiğinde ne aralarında akrabalık bağları kalabilecek ne de birbirlerine soru sorabilecekler!”³⁶⁵

Me’mûn’un en önemli ordu kumandanı Muhammed b. Hamîd et-Tavsî (ö.214/830) hakkında gelen bir şikâyet mektubuna karşılık, komutanına gönderilmek üzere şu satırları tevki‘ olarak yazdırdığı bilinmektedir.

"يا أبا غانم! لا تغتر بموضعك من إمامك فإنَّ أخسَّ عبده في الحقِّ سيَّانٌ"³⁶⁶

³⁶³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/299.

³⁶⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/299; Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/378; Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevki'âti'l-'Arab*, 1/89.

³⁶⁵ Mu'minûn 23/101

³⁶⁶ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/299.

“Ey ganimetlerin babası! İmamının yanındaki yerini sarsma! Hakikat karşısında onun kölesi de aynıdır.”³⁶⁷

Yine Tavsî ailesinden Muhammed b. el-Fadl et-Tavsî'nin muamelelerinden halkın şikâyetçi olması üzerine yazdırdığı tevkî'i taşıdığı anlam bakımından oldukça değerlidir.

قَدْ اِحْتَمَلْنَا بَدَاءَكَ وَشَكَاسَةَ خُلُقِكَ فَاَمَّا ظُلْمُكَ لِلرَّعِيَّةِ فَاِنَّا لَا نَحْتَمِلُهُ³⁶⁸

“Geçimsiz ahlakına ve ağzının bozukluğuna sabrettik. Fakat halka olan zulmüne kesinlikle tahammül edemeyiz!”

Me'mûn'un; hilâfete geçtiğinde şîi etkisinde kalarak asker üniformasını ve bayrağı değiştirdiğine dair bilgiler günümüze ulaşmaktadır. Abbâsîlerde hâkim olan siyahın yerini, bir şîi rengi olan yeşil aldığı görülmektedir. Bu durumu kabullenemeyen Bağdat Abbâsîleri, üvey kardeşinin Harûnürreşîd zamanında Şam valiliği yaptığı İbrahim b. el-Mehdî (ö.224/839)'ye biat ederek isyan çıkartmışlardır. Daha sonra, Medâin'de karargâh kuran İbrahim'in Me'mûn'un komutanı Hasan b. Sehl tarafından bozguna uğratıldığı tarih kaynaklarına yansımaktadır.³⁶⁹İbrahim bu bozgunun ardından, halifeye şu mektubu yazarak af dilemektedir.

“Eğer affedersen bu senin fazlından, yok eğer intikam alırsan da hakkındır.”³⁷⁰ Bunun üzerine Me'mûn, aynı mektubun altına şu tevkî' yazdırarak kendisine karşı affedici olacağının ilk emâresini göstermektedir.

الْقُدْرَةُ تُذْهَبُ الْحَفِیْظَةَ وَالنَّدَمُ جُزْءٌ مِنَ التَّوْبَةِ وَيَبْنِيهَا عَفْوُ اللَّهِ³⁷¹

“Kudret, kin ve hasedi yok eder. Pişmanlık, tövbeden bir parçadır ve ikisi arasında Allah'ın affediciliği vardır.”

³⁶⁷ Hüza' el-'idu eş-Şemrî, “Min vucûhu'l-'Arab: Humeyd b. Abdülhâmid et-Tâî”, *Mecelletu Fayşal* 266 (1998), 44.

³⁶⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 4/299.

³⁶⁹ İbrahim Sarıçam, “İbrâhim b. Mehdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/320-321.

³⁷⁰ Muhammed b. Muhammed Semâk el-'Âmilî el-Endulusî el-Gırnâtî (ö.h 8yy), *Ravneku't-tahbîr ft siyâseti ve't-tedbîr*, thk. Süleyman el-Kurşî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2002), 161.

³⁷¹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 4/299.

Me'mûn'un sevdiği zatlardan Humeyd et-Tûsî halktan birisinin hakkını gasp etmektedir. Bunun üzerine adamın Humeyd'i, bir dilekçe ile halifeye şikâyet ederek hakkını almasını istemesine dair bilgilere ulaşılmaktadır. Me'mûn, şu tevkî' ile ona olan muhabbetinin kendisini kurtaramayacağını ve ayağını denk alması gerektiğini ifade etmektedir.

"لَا تَتَكَلَّمْ عَلَيَّ حُسْنٍ ظَنِّي بِكَ فَإِنَّكَ وَأَحَدَ رَعِيَّتِي عِنْدِي فِي الْحَقِّ سَوَاءٌ"

*"Sakin sana olan iyi niyetime güvenme! Zira hak konusunda sen ve raiyyetimden herhangi biri eşittir."*³⁷²

Abbâsî Dönemi tevkî'lerinde şikâyetlerden sonra ikinci sırayı alan konu talep ve isteklerdir. Bu taleplerin genellikle maddi olduğu ve uygun görülmediği takdirde ret edildiği tevkî'lere yansımaktadır. Hatta bu talebi-red cinsinden olanların edebi olarak daha fazla kıymet taşıdığı göze çarpmaktadır.³⁷³ Örneğin; Me'mûn'un azat ettiği kölesinin kendisinden bir elbise istemesi üzerine yazdırdığı tevkî', onun nüktedan tavrının edebi kişiliği ile buluşmasını ortaya dökmektedir.

"لَوْ أَرَدْتُ الْكِسْوَةَ لَلَزِمْتُ الْخِدْمَةَ وَلَكِنَّكَ أَثَرْتَ الرُّقَادَ فَحَظُّكَ الرَّوْيَا"³⁷⁴

"Şayet elbise istediysen hizmet etmen gerekirdi. Fakat sen yan gelip yatmayı tercih ettin. Şimdi artık sana düşen anca rüyanda görmektir."

Yine Me'mûn'un kulağına bir valisinin halka baskı ve zulümde bulunduğu bilgisi geldiği rivayet edilmektedir. Buna oldukça öfkelenen Me'mûn'un biraz tehdit biraz da uyarı mahiyetindeki şu tevkî' kendisine gönderdiği bilinmektedir

"أَنْصِفْ مَنْ وُلِّيتَ أَمْرَهُ وَإِلَّا أَنْصَفَهُ مَنْ وُلِّيَ أَمْرَكَ!"³⁷⁵

"Derhal emrindekilere karşı adaleti sağla! Yoksa emrinde olduğun adaleti sağlayacaktır."

³⁷² es-Se'âlebi(öl.430/1039)., *Haş'ul-ğaş*, 131.

³⁷³ Çakır, "Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebi Türlerinden 'Tevkiât'", 497-513.

³⁷⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/300.

³⁷⁵ Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Rabî'u'l-ibrâr fî nususu'l-ahbâr* (Beyrut: Müessesetu'l-Alemî lil-Metbûât, 1992), 3/303.

Tevkî'lerin bazen ayet ve hadislerden iktibas edildiğini daha önce ifade etmiştik. Bu yöntemle oluşturulan metinler incelendiğinde bu alıntıların, ayetin ya da hadisin tamamını ya da bir kısmını kapsadığı görülmektedir. Me'mûn'un; Cenab-ı Hakk'ın, Âl-i İmrân Suresi 55. Ayet'de Hz. İsa'ya hitaben söylediği sözlerin bir kısmını alarak, Nasr b. Seyyar'a (ö.131/748) yazdığı tevki' bu şekilde yapılan iktibaslara örnek teşkil etmektedir.

"يا أبا رافع! إني متوفيتك ورافعتك إني ومطهرتك من اللذين كفروا"

"*Ya Ebâ Rafi'! Ben seni öldüreceğim ve katıma yükselteceğim ve seni kâfirlerden arındıracağım.*"³⁷⁶

Halife Me'mûn'un bu ayeti kullanma amacı, Allah'ın kendisine nispet ettiği birtakım eylemleri kendisine nispet etmek değildir. Elbette ki hayatı sonlandıran, katına yükselten ve kâfirlerden arındıran yüce Yaratıcı'dır. Âlimler bu tür iktibasları sıcak karşılamamaktadır. Fakat burada halife, Nasr b. Seyyâr'ın elde edeceği konumu anlatmak istemiştir. Ayrıca "يا أبا"

"رافع" "Ey Ebâ Râfi!" nidâsı ile "رافعتك" "Seni yükselteceğim..." tabirlerini incelediğimizde; kullanıldığı cümleye lafzî güzellik katan aynı bağlamda birbirine benzeyen iki lafzın kullanıldığı görülmektedir. Kazvî'nin ifadesiyle "Sohbetinde tahkiki veya takdiri olarak geçtiği için, bir şeyi gayrın lafzıyla zikretmek"³⁷⁷ olan müşâkele sanatı icrâ edilmiştir.

Halife Me'mûn, Mu'tasım-Billah, Vâsîk-Billah ve Mütevekkil-Alellah dönemlerinde kâtiplik yapan İbrahim b. Abbâs es-Sûlî; Fazl b. Sehl ve Süleyman b. Vehb gibi önemli devlet adamları tarafından fesâhat ve belâgatı övülen bir kimsedir. Halife ve vezirlere yazdığı methiye ve mersiyeleri ile meşhur olan İbrahim, uzun yıllar Resâil-Dîvânı kâtipliği yapmıştır. Kendisine bağlı bulunan bazı kâtiplerin övüldüğü, bazı kâtiplerin de yerildiği bir mektuba karşılık yazdığı şu tevki' mukâbele sanatının en çarpıcı örneklerinden olmaya adaydır.

"إِذَا كَانَ لِلْمُحْسِنِ مِنَ الْجَزَاءِ مَا يُقْنِعُهُ وَلِلْمُسِيءِ مِنَ النَّكَالِ مَا يَقْمَعُهُ , بَدَلَ الْمُحْسِنِ الْوَاجِبَ عَنِ

رَغْبَةٍ وَانْقَادَ الْمُسِيءِ لِلْحَقِّ رَهْبَةً"³⁷⁸

³⁷⁶ Hasan Muhammed, "et-Takdîm ve 't-te'hîr fî fenni't-tevkî'âti'l edebiyye", 429.

³⁷⁷ Kazvîni, *el-İdâh fî 'ulûmu'l-belâğa*, 1/327.

³⁷⁸ Muhammed Ali Kurd, *Umerâu'l-beyân* (Kahire: Dâru's- Şekâfeti'l-İlmiyye, 1954), 270.

“İyi ahlak sahibi kimse az mükâfat ile ikna edilebilir. Fakat günahkâr ve kötü kimse ise, baskı ve zorlama ile kontrol altına alınabilir. O halde iyi ahlak sahibi görevini isteyerek gönülden yerine getirirken, kötü kimse ise; baskı ve tehditle hakka yönelerek boyun eğer.”

مُحْسِن (iyi ahlak sahibi) ve مُسِيء (kötü kimse), الجزاء (mükâfat) ve النكال (baskı ve tehdit ile verilen ceza), رغبة (istek) ve رهبة (korku ve tehdit) kelimeleri arasında oluşan birden fazla zıtlık, muhassinât-ı bed'îyye cinsinden olan mukâbele sanatının oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Ayrıca يُقْنَعُهُ ve يَقْمَعُهُ kelimeleri arasındaki cinâs nâkıs dikkati çekmektedir.

Yine aynı tevki' de; من الجزاء ما يقنعه / من النكال ما يقمعه ve رغبة / رهبة kelimeleri dikkatle incelendiğinde bu kelimeler arasında ses ve harf uyumu yakalanarak, cinâs nakıs olduğu ve nazma benzer bir yapı elde edildiği görülmektedir.³⁷⁹

Me'mûn döneminin en önemli kâtibi Amr b. Mes'ade, belâgat ilminde yüksek seviyelere ulaşmış, şair ve fazilet ehli bir kimsedir. Ca'fer el- Bermekî kendisinden “*insanların belagatta en üstün olanı*”³⁸⁰ diyerek bahsetmektedir. Amr'ın, Me'mûn'un iki hizmetlisinin maaşlarını az bularak artırılmasını talep ettikleri kıssaya karşılık yazdığı tevki' nin, manasına bakıldığında etkisinin ne kadar çok olduğu mülâhaza edilmektedir.

“قَلِيلٌ دَائِمٌ خَيْرٌ مِنْ كَثِيرٍ مُنْقَطِعٌ”³⁸¹ “Devamlı olan az”

Mesel tadında olan bu tevki' incelediğimizde az-çok, devamlı-kesik kelimeleri arasındaki zıtlık göze çarpmaktadır. Birden fazla olan bu zıtlıkların aynı tabirde sıralanması, mukâbele sanatının icrasına kapı açmıştır.

Halife Me'mûn döneminde halktan bir kimsenin, sarhoşken yaptığı bir hatadan dolayı özür kıssası yazdığına dair birtakım bilgilere ulaşılmaktadır. Bunun üzerine Me'mûn'un kâtibine yazdırdığı tevki' taşıdığı edebi özellikler ve mana açısından oldukça değerlidir.

³⁷⁹ Ali, “et-Tevki'ât fi'l-'Asri'l-Abbâsî belâğatu'l-ihbârî ve'l-icâz”, 139.

³⁸⁰ Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah ö.1228 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 2/232.

³⁸¹ İbn Hâllikân, *Vefayâtu'l-e'yân ve enbâu-ebnâi'z-zemân*, 3/476; Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevki'âti'l-'Arab*, 2/323.

"يا أبا محمد النبيُّ بساطٌ يُطوى بما كانَ عليه ولا يُنشرُ ويُنسى ما كان منه ولا يُذكر" ³⁸²

"Ey Ebû Muhammed! Şarap, altındaki herşeyi örten bir örtü gibidir. Diri tutmaz, bu halin şaraptan olduğunu unutturur ve hatırlatmaz."

Bu tevkî' de şarap, herşeyi kapatan bir örtüye benzetilerek *teşbih-i belîğ* sanatı gerçekleştirilmiştir. Teşbih-i belîğ; "sadece müşebbeh ve müşebbehün bihin zikredildiği, benzeme yönü ve edatın zikredilmediği teşbihtir." ³⁸³

Halife Me'mûn, sınırları oldukça genişleyen İslâm Devleti'ni yönetebilmenin valileri kontrol altına almaktan geçtiğini bilmektedir. Valilerine gönderdiği şu tevkî' onun bu kanaatini açıkça yansıtmaktadır.

"طالغ كل ناحية من نواحيك وقاصية من أقاصيك بما فيها استصلاحها" ³⁸⁴

"Yönettiğin bölgelerinin en ücra köşe bucağına ve en uzakta olan yerlerinin en kenar yerine kadar düzeltilmesi gerekenler hususunda muttali ol!"

Bu tevkî' de, kulağa tınısı hoş gelen kelime öbeklerinin peşi sıra geldiği görülmektedir. İki fıkra da yer alan lafızların kafiye, vezin ve harf sayısı bakımından birbirine uygun olmasından doğan 'murassa' seci' sanatının varlığı dikkati çekmektedir. ³⁸⁵

Me'mûn'un vezirlerinden Ahmed b. Yusûf b. el-Kâsım el-'Aclî (ö.213/828)'nin şu tevkî', dönemin edebi zevkinin devlet kurumlarına yansımaya işaret eden en nadide örneklerden biri olarak sunulabileceği düşüncesindeyiz.

"ما عند هذا فائدة و لا عائدة ولا له عقل أصيل ولا فعل جميل" ³⁸⁶

"Bunda ne bir fayda ne soylu bir akıl ne de güzel bir eylem yoktur."

³⁸² Ebû İshak İbrahim b. el-Kâsım (ö.425/1033) el-Ğayravânî, *Ğuţbu's-surûr fî evşâfi'l-ğumûr* (Dimeşk: Mecme'u'l-Lügati'l-'Arabiyye, 1990), 313; Ahmed b. Ali Ebû Bekr ö.463/1071 el-Ğaţibe'l-Bağdâdî, *Târîhu-Bağdat* (Beyrut: Dâru Kutubi'l-'İlmiyye, 1990), 6/210; Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevkî'âti'l-'Arab*, 1/92.

³⁸³ Bulut, *Belâgat*, 194.

³⁸⁴ Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/389

³⁸⁵ Cârîm vd., *el- Belâgatu'l-vâziha*, 273.

³⁸⁶ Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/396; Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevkî'âti'l-'Arab*, 2/322.

2.3.8. Halife Mu'temid-Alellah Ahmed b. Ca'fer (ö.279/892) ve Mu'tazid-Billah (ö.289/902) Dönemi Tevkî'leri (870-902)

Mu'temid hilafete geçtiğinde (870) Abbasî topraklarında Türk rüzgârı estiği ve halifelerin yönetimdeki etkinliğinin yok denecek kadar azaldığı görülmektedir. Bermekîlerden itibaren başlayan vezirlerin sultanı bu dönemde de etkinliğini devam ettirmektedir. Öyle ki; Devlet meselelerinde vezirlerin, neredeyse nihai karar merkezi olduğu görülmektedir.

Eğlence ve av partilerine düşkünlüğü ile bilinen Mu'temid'in, yönetimi kardeşinin eline bıraktığı kaynaklara yansımaktadır. Hilâfet merkezinin Sâmerrâ olduğu bu dönemde, müstakil devletlerin kurulması ile sonuçlanan birçok ayaklanma ve isyana rastlamak mümkündür.³⁸⁷ Dönemin en önemli veziri Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb, “*Ekâbîri- Küttâb*” arasında sayılan ve daha sonra vezirliği ile ünlenen el-Kâsım b. Ubeydullah'ın babasıdır.³⁸⁸

Ubeydullah b. Süleyman'a ait tevkî'ler incelendiğinde, kelimeler arasında fonetik uyumu yakalamaya çalıştığı dikkati çekmektedir. İnce bir zekâ ve edebi bilgi birikimi gerektiren bu özelliğin varlığı Ubeydullah'ı “*enler*” listesine dâhil etmiştir. Onun, hakkındaki şikâyetlerin arttığı bir memuruna yazdığı tehdit dolu şu satırlar, yukarıdaki söylemimize kaynaklık eder niteliktedir.

"أَنَا قَادِرٌ عَلَى إِخْرَاجِ هَذِهِ النَّعْرَةِ مِنْ رَأْسِهِ، وَالْوَعْرَةَ مِنْ صَدْرِهِ، وَالنَّخْوَةَ مِنْ نَفْسِهِ"

“*Ben O'nun başından kibri, göğsünden kini, nefsinden de gururu çekip çıkartmaya kâdirim!*”³⁸⁹

Bu tevkî' de *seci* sanatının kelime sonlarına sağladığı ahenk ve uyum dikkati çekmektedir. *نَفْسِهِ / صَدْرِهِ / رَأْسِهِ* kelimelerinde bu uyum açıkça görülmektedir. Ayrıca *النَّعْرَةَ* ve *النَّخْوَةَ* kelimeleri arasında *cinâs nakıs* sanatı icrâ edilmektedir. Yine dikkatle incelediğimizde kin, kibir ve gurur insanın içine kaçmış yılan benzeri bir mâhluka benzetilerek,

³⁸⁷Ali Aktan, “Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/387-388.

³⁸⁸İbn Hâlikân, *Vefayâtu'l-e'yân ve enbâu-ebnâi'z-zemân*, 3/122

³⁸⁹eş-Şe'âlebî(öl.430/1039), *Haş'ul-ħaş*, 136.

“çekip çıkartmak” fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Baş, göğüs ve nefis, yılan benzeri mâhlukun girdiği yere benzetilerek müşebbeh bihinin mahzuf edildiği dikkati çekmektedir. Böylece, *istiâre-i mekniyye* yoluyla anlatım yolunun tercih edildiğini söyleyebiliriz.

Yine Mu'temid döneminde yanan bir kısra sarayından iki bin rıtl³⁹⁰ gümüş çıkartıldığını ifade eden kıssaya karşılık aşağıdaki tevkî'nin yazıldığı görülmektedir.

"حِرْصُكَ عَلَى تَقْفِيَةِ آثَارِ الْأَوَائِلِ يَدُلُّ عَلَى لُؤْمِ أَصْلِكَ, فَبُعْدًا وَسَحْقًا لَكَ"

“Geçmiş kavimlerin bıraktıklarını elde etmeye olan hırsın, senin aslının alçaklığına işaret ediyor. Uzak ol! Cehenneme kadar yolun var!”³⁹¹

Bu tevkî'de **اصْلِكَ** ve **لك** gibi kelime sonlarındaki uyum *seci* sanatının gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca “Uzak ol! Cehenneme kadar yolun var” tabiri beddua manası taşıyan inşâî bir ifadedir.

Yine halifenin, ödüllendirilmek üzere vaad ettiği bir kimseye yazdırdığı tevkî' adeta teminat mesabesindedir.

"الشَّرْطُ أَمَلُّكَ وَالْوَعْدُ كَأَخِذٍ بِالْيَدِ وَالْوَفَاءُ مِنْ سَجَايَا الْكِرَامِ"³⁹²

“Şart benim kontrolüm altında vaad de, eli sıkmaq gibidir. Vefa ise övülen ahlâkî özelliklerdendir.”

الوَعْدُ كَأَخِذٍ بِالْيَدِ “vaat eli sıkmaq gibidir” cümlesinde; “vaad” müşebbeh, “eli sıkmaq” müşebbeh bihi ve **ك** harfî benzetme edatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Teşbihin tüm öğelerini bünyesinde toplayan bu kelam, *teşbih-i mücmel* sanatının en güzel örneklerindedir.

³⁹⁰ 408 gramlık Bağdat rıtlı Abbâsî Devleti'nin etkisiyle bütün İslâm coğrafyasında standart şer'î ağırlık ölçüsü olarak benimsendi.

³⁹¹ es-Se'âlebî(ö.430/1039), *Haş'ul-ħaş*, 136.

³⁹² es-Se'âlebî(ö.430/1039), *Haş'ul-ħaş*, 137.

Ubeydullah'ın takdirini kazanan, Buhara asıllı bir Türk'ün oğlu ve aynı zamanda Filistin, Şam, Mısır topraklarının denetimi eline verilen Ahmet b. Tolun'a (ö.270/884)³⁹³ yazdığı tevki' ise; mesel tadında bir öğüde örneklik teşkil etmektedir.

"إِتَّقِ اللَّهَ فِي الْإِرْصَادِ فَإِنَّ اللَّهَ فِي الْمِرْصَادِ"³⁹⁴

"Her an Allah'ın gözetlemesinden kork! Muhakkak ki Allah pusudadır."

.الْمِرْصَادِ ve الْإِرْصَادِ kelimelerindeki *cinâs nâkıs* tabire akıcı bir üslup kazandırarak, kulağa ahenkle nüfuz etmesini sağlamaktadır.

Abbâsî tarihi içinde verebileceğimiz ve günümüze ulaşan diğer bir tevki'de Halife Nâsır-lidînillah (ö. 622/1225) dönemine aittir. Abbâsî hilafetini yeniden tesis etmek ve dünyevi-uhrevi tek merkez haline getirmek isteyen Nâsır'ın, bu uğurda müslim-gayri müslim tüm devlet ve topluluklar ile barış yaptığı bilinmektedir. Döneminde tasavvufî faaliyetler yaygınlaşarak devlet tarafından resmen izin verildiği görülmektedir.³⁹⁵ Hilafet merkezinde yetiştirilen bir saray görevlisi "مُهَدَّبُ الدَّوْلَةِ" "devletin terbiye ettiği" manasına gelen lakabını yüklü meblağlar ödeyerek "مُهَدَّبُ الدَّوْلَةِ" "devleti terbiye eden" olarak değiştirmek istemektedir. Bunun üzerine Nâsır'ın şu manidar tevki' kendisine gönderdiği kaynaklara yansımaktadır.

"يُؤْخَذُ مَالُهُ، وَيُصْفَعُ قَدَالُهُ، وَتَبْقَى عَلَى الْفَتْحِ ذَالُهُ" "Malı alınsın, ensesine bir tokat vurulsun ve zâl harfi üzerindeki fetha da aynen dursun!"³⁹⁶

قَدَالُهُ ve ذَالُهُ ve مَالُهُ kelimeleri arasında *seci* sanatının varlığı dikkati çekmektedir. قَدَالُهُ ve ذَالُهُ , مَالُهُ ve ذَالُهُ kelimeleri arasındaki *cinâs nâkıs* metnin şiirsel bir dile dönüşmesine kapı

³⁹³ Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/141-143.

³⁹⁴ es-Şe'âlebi(ö.430/1039)., *Haş'ul-ḥaş*, 137.

³⁹⁵ Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 32/399-402.

³⁹⁶ Çakır, "Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebi Türlerinden 'Tevkiât'", 520.

açmaktadır. Ayrıca, “*Ensesine bir tokat vurulsun!*” ifadesinde küçük düşürülmeye *kinâye* vardır diyebiliriz.

2.4. Abbâsî Döneminin Öne Çıkan Müvekkî'leri

2.4.1. Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî (ö.187/803) veTevkî'leri

Abbâsîler'in önde gelen devlet adamlarından biri olan Ca'fer b. Yahyâ'dan bahsetmeden önce, Abbâsî tarihine büyük etki eden Bermekîler ailesinden söz etmek daha doğru olacaktır.

Bermekîler ailesinin Belh civarında yer alan bir Budist tapınağından geldiği düşünülmektedir. Müslümanlarla irtibat halinde olan bu ailenin ilk Müslüman üyesi Halîd b. Bermekî, Abbâsî ihtilalinde ön saflarda yer almaktadır. Bu hizmetlerine binaen ilk halife Seffâh ile iyi ilişkiler kurduğu görülmektedir. Dîvânu'l-Harac ve Dîvânu'l-Cünd'ün başına getirildiği ve erken Abbâsî döneminde Kâtibu'l-Küttâb unvanıyla kitâbet dairesine başkanlık yapmaya başladığı bilinmektedir. Halifelerin değişmesi ile zaman zaman nüfuzunu korurken, itibarından endişe edilmesi üzerine bazen de para ve hapis cezalarına çarptırıldığı görülmektedir. 781'de bilinmeyen bir sebeple Halîd'in vefat ettiğine dair bilgiler günümüze ulaşmaktadır. Daha sonra oğlu Yahyâ b. Halîd 189/805, uzun süre baş vezirlik makamında kalmayı başarmıştır. Hârûnurreşîd'in hem hocası hem de başkâtibi olarak görev yapan Yahyâ, oğulları Fazl ve Ca'fer ile beraber halkın şikâyetlerini dinleyerek, ortak bir kararı yazılı olarak tevkî' ettiklerine dair bilgilere kaynaklarda rastlanmaktadır. Dîvânu'l-Hâtem idaresinin de Bermekî ailesine verilmesi ile birlikte herkesi kışkandıracak bir itibara sahip oldukları ortadadır. Öyle ki; Hârûnurreşîd, zamanla halifenin önüne geçtiklerini hissederek bu aileyi ortadan kaldırmak istemiştir. Bağdat'ın köşk ve saraylarının sahibi olan Bermekîler'in, şaşaa ve debdebeli hayatları ile halkın nefretine maruz kaldıkları bilinmektedir. Sonuç olarak İran asıllı bu ailenin Araplara karşı bilenmesi, konfor ve refaha olan düşkünlükleri ve itibar sarhoşluğu sonlarını getirmiştir.³⁹⁷

767'de Medine'de dünyaya gelen Ca'fer, Abbâsî sarayında büyümüştür. Hocası dönemin meşhur kadısı Ebû Yusuf'un, iyi yetişmesi için O'na öncülük ettiği bilinmektedir.

³⁹⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 5/517-520).

Çeşitli bölgelerde valilik yapan Ca'fer'in, Bağdat'a dönerek başkentten ölümüne kadar ayrılmadığı görülmektedir. Halifeye yakınlığı nedeniyle Bağdat'ta kalmak isteyen Câ'fer uzun yıllar Dîvânü'r-Resâil'in başkanlığını yapmıştır. Bu görevi esnasında halifenin ferman ve mektuplarını yazarak, halktan gelen şikâyetlere cevap niteliğinde resmî belgeleri tevki' i ettiği kaynaklara yansımaktadır.³⁹⁸

Ca'fer'in, babası ve kardeşleri ile beraber halifenin yanında hac yolculuğuna çıktığı sırada tutuklanarak, 29 Ocak 803'te idam edilmesi oldukça vahim bir olay olarak tarih sahnesinde yerini almaktadır. Bu idam kararına Ca'fer'in, halifenin kız kardeşi Abbâse ile olan gönül ilişkisinin sebep olduğu söylene de altında yatan siyasi hesaplar ön plana çıkmaktadır.

Edebî dil ve Arapçaya olan hâkimiyeti, bu tevki'lerin birer sanat eserine dönüşmesini sağlamaktadır. Bu konuda halifeler ile yarıştığını söyleyen İbn Haldûn, "*Ca'fer el-Bermekî, Hârûnurreşîd zamanında halifenin yanında kıssalara cevap yazardı. Belâgat üslup ve sanatları bakımdan adeta halifeler ile yarıştı. Öyle ki Ca'fer'in tevki'leri belâgat derslerinde ders konusu olarak okutulur ve âlimler tarafından büyük meblağlar ile satın alınırdı*"³⁹⁹ diyerek edebi yönünü ön plana çıkartmaktadır.

Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ* eserinde Ca'fer için, "*Tevki' yazmakta en mahir kimse*" diyerek O'nun bu özelliğini zikretmektedir. Bermekî'nin, diğer dîvânlardaki kâtiplere yazılarını "*إِنْ إِسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَكُونَ كُتُبُكُمْ كَالْتَّوَقِيعَاتِ فَأَفْعَلُوا*" "*Eğer yazılarınızı tevki' tarzında yazabiliyorsanız bunu hemen yapın!*" şeklindeki emri Tevki' Dîvânı'nın diğer dîvânlar arasındaki önemini yinelemektedir.⁴⁰⁰

Ca'fer'in tevki'lerine bakıldığında göze çarpan en önemli hususun, îcâz sanatını mükemmel bir şekilde icra etmesi ve çok kısa cümleler içinde derin manalar gizlemesi olduğu görülmektedir. Ayrı bir ustalık isteyen bu becerisi, O'nun eğitim hayatının mükemmelliğini ve zekâsını ortaya döker cinstendir.

Hapiste yatan bir mahpusun beraat istemesi üzerine;

³⁹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 4.

³⁹⁹ el-Ceşîyârî, *Kitabu'l-vuzera ve'l-kuttâb*, 204; Abdurrahman bin Muhammed ibn Hâldûn, *Muqaddimet'u İbn-i Haldûn* (Dimeşk: Dâru Yu'arrab, 2004), 162.

⁴⁰⁰ Çakır, "Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebi Türlerinden 'Tevkiât'", 493-527; Ebu Osman Amr b. Baḥr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyin* (Kahire: Mektebetu'l Hâncî, 1985), 1/76.

"العدل يُوبِقُهُ، والتوبة تَطْلِقُهُ"⁴⁰¹

“Adalet kişiyi alçaltır rezil eder, tövbe de salıverir.” diyerek, hapis yatmasının adaletin gereği olduğu ve tövbe ederek af dilediği sürece özgürlüğüne kavuşabileceğini en veciz bir şekilde hatırlatmaktadır. Mahpusun hiddetini üzerine çekmediği gibi ona bir ümit ışığı verdiği de gözlenmektedir.

Edebi sanatlar açısından bu ifadeyi incelediğimizde **يُوبِقُهُ** ve **تَطْلِقُهُ** fiillerindeki *seci* sanatının varlığı gözlemlenmektedir.

Yine bir mahpusun dilekçesine şu Ayet-i kerimeyi tevkî‘ olarak yazdırdığına dair bilgilere kaynaklarda rastlanılmaktadır.

"لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ"⁴⁰² "S"⁴⁰³ "ürelî her şeyin bir kaydı vardır."

Manadan da anlaşılacağı üzere, hapis yatan kişiye süresinin kayıtlı olduğu ve bu süre dolmadan dışarı çıkamayacağını Allah keliminden alıntı ile ifade etmektedir.

Kendisinden nasihat isteyen bir kimseye de;

"بعض الصدق قبيح"⁴⁰⁴

“Bazı doğrular çirkindir.” diyerek istenmeyen bazı doğruların da var olduğunu ve her mecliste dile getirilmemesi gerektiğini mesel tadında bir cümle ile anlatmaktadır.

Ca’fer’in bu tevkî‘ ise, dönem bürokrasi zinciri içinde kendi kabile ve dostlarını kayırmakta bir beis görmediğine delil niteliğindedir.

"أَنَّهُ رَغِبَ إِلَى شَعْبِكَ فَارْتَعَبَ فِي إِصْطِنَاعِهِ"⁴⁰⁵

⁴⁰¹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/302.

⁴⁰² İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/302.

⁴⁰³ Ra'd 13/38

⁴⁰⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/302.

⁴⁰⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/302.

“Gerçekten O senin iki vadin arasında akan Nil’in çıktığı yeri diledi. Böylece sen de O’nu görevlendirme de istekli davran!”

Bermekî’nin Mısır’daki memuruna yazdığı bu tevkî’den, kabilesinden bir ferdin Mısır’da önemli makamlara getirilmesini emrettiği anlaşılmaktadır. *Şiib* شيب kelimesi ile iki vadi arasında akan Nil nehrini kastetmektedir. Yani *şiib* kelimesi Mısır’a *kinâye* olarak getirilmiştir.

Halktan bir grubun kendisine gönderdiği kıssaya cevap olarak, halifenin elinin her zaman üzerlerinde olduğunu anlatan şu cümleleri tevkî’ olarak göndermesi, itminan duygusunu kalplere taşıdığı gibi aynı zamanda bir miktar baskı ve otoriteyi de içinde barındırmaktadır.

“Halifenin gözü sizi gözetir himaye altına alır ve ⁴⁰⁶عَيْنُ الْخَلِيفَةِ تَكَلُّوْكُمْ وَنَظْرُهُ يَعْمُكُمْ”
bakışı hepinizi kapsar.”

Bu metinde dikkati çeken en önemli husus, “Halifenin gözü” ifadesinde bedenın tamamından bir parça telaffuz edilerek bedenın tümünün kastedilmesidir. Yani *mecâz mürsel cüziyye* sanatı istihdam olunmuştur.

Bekârlıktan hayıflanan bir gencin kıssasına, “kalkan” benzetmesi yaparak yazdığı tevkî’, adeta veciz bir nasihat şeklindedir. Bu tevkî’i Efendimiz (s.a.v.)’in, “Ey Gençler! Sizden evlenmeye gücü yeten evlensin. Çünkü evlenmek gözü haramdan daha çok korur ve ferci de daha fazla muhafaza eder. Gücü yetmeyen de oruç tutsun! Çünkü oruç onun için kalkandır.” hadisine atfen yazılmıştır.

⁴⁰⁷“الصَّوْمُ لَكَ وَجَاءٌ”⁴⁰⁸ “Oruç senin için kalkandır.”⁴⁰⁸

Ca’fer’in düzenli bağışta bulunduğu bir kimsenin, bu bağışın kesilmesinden dolayı sitem dolu bir dilekçe gönderdiği bilgisi günümüze ulaşmaktadır.⁴⁰⁹ Bu dilekçeye cevap olarak yazdığı tevkî’ ise teşbih sanatının en etkileyici örneklerindedir.

⁴⁰⁶ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferid*, 4/302.

⁴⁰⁷ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferid*, 4/302; Safvet, *Cemheretu resâili’l-‘Arab*, 4/385; Derûbi - Cerrâr, *Cemheretu tevkî’âti’l-‘Arab*, 2/292.

⁴⁰⁸ Muhammed b. Yezid Ebû Abdullah el-Kazvinî (ö.887), *Sunen-u İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1983), 1/492.

⁴⁰⁹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferid*, 4/303.

"دَعِ الصَّرْعَ يَدِيرُ لِعَيْرِكَ كَمَا دَرَّ لَكَ!"⁴¹⁰

“Senin için bol bol akan memeyi artık bırak da başkası emsin!”

Mana bakımından oldukça etkileyici olan bu tevkî’de دَعِ ve دَرَّ ifadelerinde *cinas nâkis* karşımıza çıkmaktadır. “Senin için akan bu meme” tabirinde de bağışa *kinâye* yapıldığı gözlemlenmektedir.

Ca’fer bazı merkezlerin valiliğini yapıyor olsa da Bağdat’tan ayrılmak istememektedir. Bu görevini memurları vasıtasıyla yerine getirdiği aşikârdır. Bu memurların tutum ve davranışlarından halkın şikâyetçi olacağı durumların doğduğu bilinmektedir. Böyle bir kıssaya Ca’fer’in, şu şekilde bir tevkî’ yazdığı anlaşılmaktadır.

"إِنَّا لَمِثْلُهُ حَتَّى نُنْصِفَكَ"⁴¹¹ “Sana adaleti getirene kadar biz de senin gibi mazlumuz!”

Tevkî’ de mana olarak; şikâyetçi olan kimseye kendisinin de bu durumdan rahatsız olduğu ve memuru tarafından zulüm gerçekleştiği için dolaylı olarak kendisinin de zulme uğradığı edebi bir üslupla ifade edilmektedir. Ayrıca bu ifade başındaki ت te’kidiyye ve haberine gelen ل lam te’kidiyye ile iki güçlendirme edatı yan yana gelerek te’kid inkârî gerçekleşmiştir.

Abbâsî tarihine damga vuran Fazl b. Rebi’ (ö.208/823)’den gelen mektup, Ca’fer’i ziyadesi ile hüznlendirmiştir. Fazl b. Rebi’, babası gibi kitâbet sanatında meşhur olmuş önemli bir devlet adamıdır. Bürokratik faaliyetlerde bulunduğu sürece Arap otoritesinin devlet içinde yerleşmesini sağladığı bilinmektedir. Bermekî ailesi bertaraf edilince kısıtlı bir güçle Ca’fer’in görevi kendisine verildiği görülmektedir.⁴¹² Ca’fer, bu mektuba karşılık aşağıdaki tevkî’ yazarak bu söz atışmasının sonunu kan belirleyeceğine işaret etmektedir. Nitekim sonunda kanı akıtılan kimse kendisi olmuştur.

"كَثْرَةُ الْمَلَأَحَةِ الْأَوْدَاءِ رُبَّمَا أَرَأَيْتَ الدِّمَاءَ"⁴¹³

⁴¹⁰ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferid*, 4/303.

⁴¹¹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferid*, 4/303.

⁴¹² Abdülkerim Özeydin, “Fazl b. Rebi’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/274-275.

⁴¹³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferid*, 4/303.

“Bu karşılıklı kaba sözler söyleyerek atışmanın sonu belki de kan akıtarak son bulacak.”

Komutanlarından Mansûr b. Ziyâd’a, ⁴¹⁴ "لَمْ نَزْرَعَكَ لِنَحْصِدِكَ" “Seni ekmedik ama biçeceğiz!” şeklinde bir tevkî‘ yazarak O’na olan öfkesini veciz ve etkileyici bir biçimde dile getirmektedir.

Yine memurlarından birine yazdığı tevkî‘;

“Bize ulaşmaya bir yol bul ki; yanımızdaki değerini ⁴¹⁵ "إِجْعَلْ وَسِيْلَتَكَ إِلَيْنَا مَا يَزِيدُنَا عِنْدَنَا" artsın” şeklinde kaynaklarda yer almaktadır.

“Seni bağrına basan kimseden uzaklaşma!” ⁴¹⁶ "لَا تَبْعُدْ مَنْ ضَمَّكَ”

Bir hizmetlisine yazdığı bu tevkî‘ de ise, daima kendisine karşı hayır ve hasenatta bulunduğu efendisinden uzak durmaması gerektiğini edebi bir dil ile anlatmaktadır.

Bir kimsenin, Ca’fer el-Bermekî’ye isteklerini sıraladığı bir kıssa yazdığı ve cevap gelmeyince bunu birkaç defa tekrarladığı rivayetlerde karşımıza çıkmaktadır. Bunun üzerine Ca’fer isteklerinin makul olmadığını ve bu nedenle cevap yazmadığını ima eden şu tevkî‘ gönderdiğine dair bilgilere ulaşılmaktadır.

"تَرْكُ الْجَوَابِ جَوَابٌ" “Cevabı yazmamak da bir cevaptır!(Akıllı olan anlar!)”⁴¹⁷

Yine Câ’fer b. Yahyâ el-Bermekî’nin vezirlik yaptığı dönemde bir asker babası kendisine gelerek, oğlunun uzun zamandır ailesinden uzak kaldığından şikâyet etmektedir. Ca’fer; cevap olarak *telmih* sanatına güzel bir örnek olan şu tevkî‘ kendisine yazarak, her iki muhatabın zihninde yer eden bir hadiseye işaret etmektedir.

⁴¹⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/303.

⁴¹⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/303.

⁴¹⁶ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 4/303.

⁴¹⁷ İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed b. Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetu’l-muskite*, thk. Mey Ahmed Yusuf (Kahire: ‘Ayn li’-d-Dirâsât ve’l-Buhûsi’l-İnsâniyye ve’l-İctimâiyye, 1996), 105.

"غَيْبَةُ يُوسُفَ كَانَتْ أَطْوَلَ" ⁴¹⁸ "Hz. Yusuf'un yokluğu daha uzundu!"

Hz. Yusuf Peygamber'in başına gelen bazı hadiseler nedeni ile babası Hz. Yakub'dan uzak kalmasına gönderme yapan kâtip, sabırlı olması gerektiğini işaret etmektedir. Ayrıca tevkî'; nasıl Hz. Yusuf babasına döndüyse, oğlunun da kendisine döneceğini müjdelere niteliktedir.

Kaynaklarda, Ca'fer b. Yahyâ el- Bermekî'ye ulaşan bir mektuptan bahsedilmektedir. Bermekî'nin, hat sanatının tüm inceliklerinin sergilendiği bu mektubun tâbir ve dilsel özellikler bakımından değersiz olduğunu ifade etmek için şu tevkî' yazarak kendisine geri gönderdiği vâkidir.

"الْحَطُّ جِسْمٌ وَرُوحُهُ الْبَلَاغَةُ , وَلَا خَيْرَ فِي جِسْمٍ لَا رُوحَ فِيهِ" ⁴¹⁹

"Hat, beden gibidir. Onun ruhu da belâgattir. İçinde ruh olmayan bedende hayır yoktur."

Teşbih sanatının icra edildiği bu tevkî' de müşebbeh "الخط" "yazı", müşebbeh bihi ise "الجِسْم" "beden" dir. Dikkatle incelendiğinde her iki tarafında hissî yani beş duyu organından biri ile hissedilebilen olduğu anlaşılacaktır.

Yine Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî, kendisine ulaşan bir yazının şekilsel ve hat özelliklerini beğenmemektedir. Görünüş olarak çirkin bulduğunu ve derhal yazısının güzelleştirmesi gerektiğini şu tevkî' de ifade etmektedir.

"الْحَطُّ حَيْطُ الْحِكْمَةِ, يُنْظَمُ فِيهَا مَنْثُورُهَا وَيُفْصَلُ فِيهَا شُدُورُهَا" ⁴²⁰

"Hat, hikmetin ipidir. O ip ile hikmetin dağınık parçaları bir düzene sokuluyor ya da yine o hikmeti parçaları etrafa saçılıyor."

⁴¹⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/219. ;Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/385. ;Derûbî - Cerrâr, *Cemheretu tevkî'âti'l-'Arab*, 2/296.

⁴¹⁹ es-Seâlebî, *Tuhfetu'l-vuzerâ*, 98.

⁴²⁰ Safvet, *Cemheretu resâili'l-'Arab*, 4/383.

Adeta teşbih sanatının tüm ihtişamı ile sergilendiği bu metin, belâgat açısından büyük bir öneme sahiptir.

Yahyâ el-Bermekî'nin kâtiplerinden; Amr b. Mes'ade, Damrâ el-Hârûrî'ye bir tevkî' yazdığı sırada elinden çekerek arkasına yazdığı tevkî', tüm zamanlarda belâgat ashabına yol gösterici hükmündedir.

"إِذَا كَانَ الْإِكْتَارُ أَبْلَغَ كَانَ الْإِيْجَازُ تَفْصِيْرًا, وَإِذَا كَانَ الْإِيْجَازُ كَافِيَا الْإِكْتَارُ عَيًّا"⁴²¹

"Sözü çoğaltmanın beliğ olduğu yerde îcâz, sözü noksan söylemektir. İcâzın yeterli olduğu yerde de sözü gereksiz çoğaltmak, bu işe güç yetirememektir."

2.4.2. Fazl bin Sehl (ö.202/818) ve Tevkî'leri

Fazl b. Sehl 771 yılında Serahs'ta dünyaya gelmiştir. Babası Sehl mecûsî bir aileye mensup olup, Hârûnurreşîd döneminde Müslüman olduğu söylenmektedir. Sehl'in Müslüman olduktan sonra Bermekî ailesi ile yakın ilişkiler kurduğu bilinmektedir. Sadakatının meyvesi olarak oğlu Fazl'ı, Yahyâ el-Bermekî'nin hizmetine vermeyi başarmıştır. Yahyâ, Fazl'ın Farsçadan Arapçaya yaptığı tercümelemleri görünce O'nun keskin zekâsına hayran kaldığı kaynaklara yansımaktadır. Bu dil becerisi onu Resâil ve Tevkî' dîvânlarında üst makamlara taşımıştır.⁴²²

Fazl b. Sehl'in Abbâsî devlet yönetiminde İran kültürünün baskın olabilmesi için elinden geleni yaptığı bilinmektedir. Kardeşi Hasan b. Sehl de bu konuda onunla hemfikir olup, halife Me'mûn'un iktidar mücadelesinde ön saflarda oldukları bilgisine ulaşılmaktadır. Abbâsî topraklarının büyük bir bölümünde halifeliği tanınan Memûn, başarılarından ve özel gayretinden dolayı Fazl'a "Zü'r-Riyâseteyn" unvanı vererek baş vezir tayin etmiştir. Böylece tüm eyaletlerde şiddetli bir İran rüzgârı esmeye başladığı aşikârdır. Öyle ki, devlet kademelerine ya Fars asıllılar ya da İran düşüncesini benimsemiş Araplar, bizzat Fazl tarafından

⁴²¹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/196; et-Tevhîdî, *el-Beşâir ve 'z-zehâir*, 4/185; Safvet, *Cemheretü resâilil-'Arab*, 4/386; İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/305.

⁴²² Mesut Can, "Me'mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl b. Sehl'in Rolü", *İstem* 28 (2016), 331-348.

yerleştirilmektedir. 818’de Fazl b. Sehl’in halife ile yaşadığı bir uyuşmazlık nedeniyle hamamda öldürüldüğüne dair birtakım bilgiler günümüze ulaşmaktadır.⁴²³

Fazl b. Sehl’in tevkî’leri incelendiğinde, oldukça kısa olması ve fonetik ses uyumu dikkati çekmektedir. Her sırrını paylaştığı kendi hâcibine yazdığı tevkî’ bu söylemin en güzel örneğini teşkil etmektedir.

! ”Yavaş davran ki işlerin kolaylaşsın“⁴²⁴ "تَمَهَّلْ وَتَسَهَّلْ"

Tâhirîler hanedanının temellerini atan Tâhir b. Hüseyin (ö.207/822), Me’mûn’un veziri Fazl tarafından sevilmeyen biridir. Halifenin yanında itibarı azalmaya başlayan Fazl, Tâhir’in yükselişinden endişe ederek, şu tevkî’ yazdığı görülmektedir.

.”Boyun eğmende fayda vardır“⁴²⁵ "خَيْرٌ مَا اتَّضَعْتُ"

Ve yine Tahir’e gönderdiği bir tevkî’ de;

”Yücelttiğin şeyde de şer vardır“⁴²⁶ "لِشَرِّ مَا سَمَوْتَ"

Me’mûn döneminin ilk yıllarında devlet içinde büyük bir nüfuz kazanan Fazl, kardeşi Hasan b. Sehl’i Irak, Fars, Ahvâz ve Hicâz’ın idareciliğine getirdiği bilinmektedir. Araplar tarafından sevilmeyen Hasan, isyan ve karışıklıklarla uğraşmak durumunda kalmıştır. Fazl’ın, fasih konuşması ve edebi kişiliği ile meşhur olan kardeşi Hasan’a yazdığı tevkî’de, halife tarafından değer kazandığını O’na edebi bir dille anlatmaktadır.

"أحمد الله يا أخي! فما يُبَيِّتُ خليفة الله إلا على ذكرك"⁴²⁷

“Allah’a hamdolsun ey kardeşim! Halife seni zikretmeden yatağına girmiyor (gecelemiyor).

⁴²³ Hakkı Dursun Yıldız, “Fazl b. Sehl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/275-276.

⁴²⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/304.

⁴²⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/304.

⁴²⁶ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/304.

⁴²⁷ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/304.

Yine Fazl'ın Beytü'l-Mal denetçisine yazdığı tevkî'i edebi açıdan incelendiğinde oldukça etkili olduğu görülecektir.

"يُدْرَأُ عَنْهُ الْحَدَّ إِنْ كَانَ لَهُ فِيهِ سَهْمٌ"⁴²⁸

“Şayet o şeyde onun bir payı varsa onun üzerinden had kaldırılır. Ceza düşer.”

Ayrıca *Has el-has*'ın müellifi Seâlîbî'nin, Fazl b. Sehl'in en güzel tevkî'lerinden biri diyerek kitabına aldığı metni burada da zikretmekte fayda vardır.

"الأُمُورُ بِتَمَامِهَا، وَالْأَعْمَالُ بِخَوَاتِمِهَا، وَالصَّنَائِعُ بِاسْتِدَامَتِهَا" *“İşler tamamlanmasıyla, ameller sonucuyla, hünerler devamlılığı ile önem kazanır.”*⁴²⁹

Halkın güvenliğinden sorumlu şurta teşkilatı başkanına yazdığı tevkî'

"تَرْفُقْ تُوَفَّقْ"⁴³⁰ *“tırulasın” Nazik davran ki, başarıya ulaş*

Fazl'ın bir şikâyet mektubuna karşılık yazdığı şu tevkî' adeta değerli bir öğüt mesabesinde dir.

"طِبْ نَفْسًا فَإِنَّ اللَّهَ مَعَ الْمَظْلُومِ"⁴³¹

“Sen iyi olarak kal! Muhakkak ki Allah mazlum ile beraberdir.”

Muhtemelen vergi borçlarının kendisine çok ağır geldiğini ve ödemekte zorlandığını ifade eden bir borçlunun kıssasına karşılık yazdığı tevkî' de, muhatabını anladığını hissettirecek bir giriş yaptıktan sonra otoritesini koyarak borcunu ödemesi gerektiğini edebi bir dil ile ifade etmektedir.

"الدَّيْنُ سُوءٌ يُهَيِّضُ الْأَعْنَاقَ، وَقَدْ أَمَرْنَا بِقَضَائِهِ"⁴³²

⁴²⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/303.

⁴²⁹ es-Se'âlebî(öl.430/1039), *Haş'ul-ḥaş*, 135.

⁴³⁰ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/304.

⁴³¹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/304.

⁴³² İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/304.

“*Borç kötüdür, boyunları öne eğer. Fakat biz bu borcun ödenmesini emrettik. (Derhal bu borcu ödemelisin!)*”

Fars rüzgârını Abbâsî topraklarının her köşesinde estirmeyi çabalayan Fazl’ın, Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir’e lanet okuduğuna dair şahitlik yapan bir kimseye yazdığı tevkî‘, bu iddianın doğru olmadığını kanıtlamaktadır.

“*Sınırsızca vuruluyor ve bu vuruş meşhur oluyor*” ⁴³³ *يُضْرَبُ دُونَ الْحَدِّ وَيُشْهَرُ ضَرْبُهُ*

Me’mûn döneminin en önemli kumandanlarından olan Herseme (ö.200/816), devlet içindeki İran otoritesini fark etmektedir. Başkentin Bağdat’tan Merv’e taşınması ve valilerin İran asıllı kimselerden seçilmesi ayaklanmalara sebep olmaktadır. Fazl’ın bu ayaklanmaları halifeden gizlemesi Herseme ile aralarını açmıştır. Fazl tarafından sevilmeyen ve tehdit olarak görülen Herseme, bir konudaki görüşünü kendisine bildirdiğinde, O’na karşı üstünlüğünü yineleyecek şu îcâz timsali tevkî‘ yazdığı bilinmektedir.

⁴³⁴ *لا يُجَلُّ ما عَقَدْتُ* “*Benim attığım düğüm çözülmez!*”

Müşahede edildiği üzere Fazl b. Sehl’in tevkî‘leri dikkatle incelendiğinde neredeyse her birinin hikemiyât cinsinden atasözü olmaya kâbil olduğu anlaşılmaktadır. Bir valisinin ayaklanmalar karşısında ne yapması gerektiğine dair gönderdiği mektubuna, adeta atasözü olacak ve nesilden nesle aktarılacak şu tevkî‘ yazdığı bilgisine kaynaklarda rastlamaktayız.

إِنَّ أَسْرَعَ النَّيْرَانِ إِتْهَابًا أَسْرَعُهَا حُمُودًا فَتَأَنَّ فِي أَمْرِكَ

“*Ateşin süratle parlayanı çabuk söner. Bu nedenle sen yavaş ve düşünerek hareket et!*”⁴³⁵

Yine bir memuru, Fazl’a karşı bir hata işlediğinden korkarak özür kıssası yazmaktadır. Bu kıssaya karşılık Fazl’ın yazdığı şu tevkî‘ ise adeta memurun gönlüne su serpmektedir.

⁴³³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/304.

⁴³⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/304.

⁴³⁵ Ali b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî, *el-Basâir ve 'z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beirut: Dâru Sâdir, 1988), 2/127.

"لَيْسَ عَلَيْكَ بِأَسْمَاءٌ مَا لَمْ يَكُنْ مِنْكَ بِأَسْمَاءٌ" ⁴³⁶ sorun " Sorun senden olmadıkça seninle ilgili bir

olmaz."

Kaynaklarda Fazl b. Sehl'e ait olduğuna fakat kime ve hangi maksada binaen yazıldığına dair bilgilere rastlayamadığımız bir tevkî'de burada zikretmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. İçerdiği mana bakımından kendisinden üst bir makama yazıldığını düşündüğümüz ve baş vezir olması nedeni ile bu makamın hilafet olabileceği fikrindeyiz.

"كُلِّ مَصِيبَةٍ عِنْدَ سُخْطِكَ جَلِيلٌ ⁴³⁷ , وَكُلِّ نِعْمَةٍ عِنْدَ رِضَاكَ مُحْتَقَرَةٌ" ⁴³⁸

" Her musîbet senin dargınlığının (gücenikliğinin) yanında küçüktür. Her nimet de senin rızanın yanında hakirdir."

2.4.3. Hasan b. Sehl (ö.236/851) ve Tevkî'leri

Fazl'ın kardeşi olan Hasan b. Sehl'in, Hârûnurreşîd döneminde mecûsîlikten İslam'a geçerek dönemin veziri olan Fazl b. Yahyâ (ö.193/808)'nın emrine verildiği görülmektedir. Daha sonra baş vezir olan Fazl b. Sehl, devlet idaresinde geniş yetkiler alması üzerine kardeşi Hasan'ı Irak, Fars, Hicâz, Yemen gibi eyaletlerin idaresine verdirtir. Fakat geçmişlerinde mecûsîlikten izlerin olması ve Arap olmamaları nedeni ile Araplar tarafından sevilmemektedirler. Hâşimoğulları tarafından bir isyan neticesinde Bağdat'tan çıkarılmaları ve kardeşi Fazl'ın öldürülmesi onu ziyadesiyle üzdüğü kaynaklara yansımaktadır. Edip kişiliği ve fasih konuşması ile meşhur olan Hasan, kardeşinin yerine sunulan vezirlik makamını ret ederek idarî hayattan uzaklaşmayı tercih etmiştir. Kızını Me'mun ile evlendiren Hasan b. Sehl'in, 851'de Serahs'da öldüğü bilinmektedir.⁴³⁹

Kısa süreliğine de olsa devlet makamlarında kalan Hasan b. Sehl'in tevkî'leri incelendiğinde cümlelerin uzadığı ve itnâba yaklaşıldığı görülmektedir. Edebi kişiliği fazlasıyla meşhur olacak ki, kendisine yazılan kıssaların da oldukça şiirsel ve eğitimi kişiler tarafından yazıldığı görülmektedir.

⁴³⁶ es-Seâlebî, *Tuhfetu'l-vuzerâ*, 147.

⁴³⁷ *Mu'cemu'l-Vasît*, 1/130.

⁴³⁸ Tevhîdî, *el-Basâir ve'z-zehâir*, 2/170.

⁴³⁹ Nahide Bozkurt, "Hasan b. Sehl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/351.

Örneğin bir şair kendisine;

رَأَيْتُ فِي النُّومِ إِنِّي رَاكِبٌ فَرَسًا   وَ لِي وَصِيفٌ وَ كَفِّي دَانِيرُ

فَقَالَ قَوْمٌ لَهُمْ فَهْمٌ وَ مَعْرِفَةٌ   رَأَيْتَ خَيْرًا وَ لِلْأَحْلَامِ تَعْبِيرُ

رَأْيَاكَ فَسَّرَ عَدَاً عِنْدَ الْإِمِيرِ تَجَدُّ   تَعْبِيرَ ذَاكَ وَ فِي النَّوْمِ التَّبَاشِيرُ⁴⁴⁰

“Rüyamda, avucumda dinarlar ve bir hizmetçisi olan atlı süvari olduğumu gördüm. Marifet sahibi aklıselim kimseler: Sen hayır görmüşsün. Git rüyayı halifeye anlat ki, inciler ve müjdelere kavuşasın dediler.”

Hasan b. Sehl’in, şiirin altına şu Ayeti tevkî‘ olarak yazarak bu uyanık şaire okkalı bir cevap verdiği rivayetlere yansımaktadır.

"أَضْعَاثُ أَحْلَامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالِمِينَ"⁴⁴¹

“Bunlar karmakarışık düşlerdir. Biz böyle düşleri yorumlamayı bilmeyiz”.⁴⁴²

Yine Hasan b. Sehl’in yönetimi altındaki eyaletlerden birinin valisinden halkın şikâyetçi olması üzerine yazdığı tevkî‘ oldukça önem taşımaktadır. Kendi önceliklerini sıralayan Hasan, daha sonra valinin en yakın zamanda cezalandırılacağını dile getirmektedir. Ayrıca bunu geçmiş zaman fiili ile söylemesi oldukça dikkat çekicidir. Hükmün icrasının, daha tevkî‘ kıssa sahibinin eline geçmeden gerçekleşeceğinin en net kanıtıdır.

"الْحَقُّ أَوْلَىٰ بِنَا وَالْعَدْلُ بُغْيَتُنَا وَإِنْ صَحَّ مَا ادَّعَيْتُمْ عَلَيْهِ صَرَفْنَاهُ وَعَاقَبْنَا"⁴⁴³

“Hak bizim için evlâdır ve adalet de talebimizdir. Eğer onun hakkında iddia ettiğiniz doğru ise, onu tasfiye eder ve cezalandırırız.”

⁴⁴⁰ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/305.

⁴⁴¹ Yusuf 12/44, İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/305.

⁴⁴² Kur'an Yolu, Yusuf 12/44

⁴⁴³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 4/305.

Hasan b. Sehl'in bir ordu komutanına yazdığı tevki' onun edebi kişiliği hakkında emâreler taşımaktadır.

"قَدْ أَمَرْنَا لَكَ بِشَيْءٍ هُوَ دُونَ قَدْرِكَ فِي الْأَسْتَحْقَاقِ، وَفَوْقَ الْكِفَايَةِ مَعَ الْاِقْتِصَادِ"⁴⁴⁴

"Görev paylaşımında gücünün üzerinde bir şeyi sana emrettik, "

Dönemin hitâbet, belâgat ve edebiyatta meşhur olan âlimi Sehl b. Hârûn (ö.215/830)'un, Arap- Fars karışımı bir edebiyatın İslam coğrafyasında yayılmasına zemin hazırladığı bilinmektedir. Hikmetli sözleri ve fabl türü eserleri ile tanınan Sehl'in en önemli eseri Câhiz'in *Kitâbu'l-Buhalâ* adlı kitabından alıntılanarak oluşturduğu on sayfalık risâlesidir.⁴⁴⁵ Hârûnurreşid ve Me'mûn döneminde devlet kademelerinde yükselerek en gözde kâtipler arasına girdiği ve Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin yerini aldığı görülmektedir.⁴⁴⁶

Sehl b. Hârûn, bahsi geçen kitabını Hasan b. Sehl'e göndererek karşılığında ikram ve izzete boğulacağını düşünmektedir. Aksine Hasan b. Sehl'in cimrilik konulu bu risâleyi beğenmeyerek şöyle bir tevki' yazdığı kaynaklara yansımaktadır.

"قَدْ مَدَحْتَ مَا ذَمَّ اللَّهُ وَحَسَنْتَ مَا قَبِحَ اللَّهُ وَمَا يَقُومُ بِفَسَادِ مَعْنَاكَ صِلَاحَ لَفْظِكَ وَقَدْ جَعَلْنَا ثَوَابَكَ

قَبُولَ قَوْلِكَ، فَمَا نَعْطِيكَ شَيْئًا"⁴⁴⁷

"Allah'ın yerdiğini övdün, çirkin bulduğunu da güzel kıldın ve manan lafzının doğruluğunu (üstünlüğünü, yararını) bozuyor. Sözünün tarafımızdan kabulü senin karşılığındır. Böylece sana başka bir şey de vermeyiz!"

⁴⁴⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 4/304.

⁴⁴⁵ Mehmet Azimli, "Sehl b. Hârûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/319-320.

⁴⁴⁶ Hayruddin b. Mahmud muhammed b. Ali b. Fâris ez-Zerkeli, *el-E'lâm*, (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 3/143.

⁴⁴⁷ Tevhîdî, *el-Basâir ve 'z-zehâir*, 6/231; *Derûbî - Cerrâr, Cemheretu tevki'âti'l-'Arab*, 2/316.

SONUÇ

Tevkî'; klasik Arap edebiyatında halkın ya da bürokratik zincir içerisinde bulunan bir ferdin, şikâyet ve talep gibi birtakım hususları devlet makamlarına iletmek üzere yazdığı dilekçe benzeri metinlere verilen cevaplardır. Resmî yazışma da diyebileceğimiz bu cevâbî metinlerin Arap edebiyatına konu olmasındaki en önemli etken; veciz ifadeler ile belâgat ve inşâ sanatının tüm unsurlarını içinde barındırıyor olmasıdır.

İslâm öncesi Araplarda zuhuru ile ilgili birtakım tartışmalar cereyan etmiş olsa da cahili döneminde devlet nizâmı ve kitâbetin tam manasıyla varlığından söz edilemediği için ilk örneklerine İslâm ile birlikte rastlanılmaktadır. Sözün fasih olmasıyla beraber yerinde ve zamanında söylenilmesi olan belâgat ilminin melekeye dönüştüğü Hz. Peygamber ve daha sonra gelen Hulefâ-i Râşidîn'in kitâbete verdiği değer aşikârdır. Kur'an-ı Kerim'i daha iyi anlamak sâikiyle gelişen ilim ve edebiyatın tevkî'lere hareket alanı yarattığı kesindir. Bu dönem metinlerinde esas gaye; edebi sanatları sergilemek yerine, emrin tenfizini en hızlı bir şekilde gerçekleştirmek ve ifade edilmek istenilenin muhatabın zihninde oluşmasına zemin hazırlamaktır.

Emevîler Dönemi'nde Resâil-Dîvânı gibi devlet kurumlarının tam anlamıyla şekillenmesi ve kendi kıstaslarını oluşturması neticesinde, tevkî'lerin kullanım alanının oldukça ivme kazandığı gözlenmektedir. İslâm topraklarının genişlemesiyle beraber valiler ve memurların hilâfet merkezi ile yazışmalarının artması, şikâyet ve talep kısıllarının çeşitlenmesine sebebiyet verdiği ortadadır. Suduru'l-İslâm döneminde ayet ve hadis ağırlıklı olan tevkî'lerin, Emevî Dönemi'nde şiir, mesel, hikemiyât türünden iktibâs yoluyla tezyîn edildiği görülmektedir.

Çalışmamız dâhilinde olan Abbâsiler dönemine gelindiğinde ise; tevkî'lerin siyasi çekişme, ayaklanma ve isyanların kol gezdiği bir coğrafyada adeta, kılıçtan sonra güç gösterilerinin sergilendiği arenalara dönüştüğü görülmektedir. Öyle ki, tevkî' yazımı için dönemin en belîğ, en meşhur edebiyat ustalarının seçilerek kâtipliğe yönlendirildiği kaynaklara yansımaktadır. Tevkî'ler için “*el-Asru'z-Zehbî*” olarak adlandırılan bu dönemde müstakil bir Tevkî' Dîvânı kurulması bu alana verilen ehemmiyeti gözler önüne sermektedir. Bu dîvân bünyesinde görev alan kâtiplerin; mektup, vesika, emân, hüden, azl ve tayin yazılarının isdâr edildiği Resâil-Dîvânı'nda yetiştikten sonra bu alana sevk edildikleri bilinmektedir. Bu dîvânda “Sâhibü'd-Dîvân” ünvanıyla görev yapan başkâtiplerin, halifeden sonra en önemli ikincil

makam olan baş vezirliğe kadar yükseldiği görülmektedir. Tevkî‘ Dîvânı’ndan ihraç olan ve edebi sanatlarla tecemmül ve tezyinin en güzel örneklerini teşkil eden bu metinlerin, dil bilginleri tarafından altın ve gümüş karşılığında alınıp satıldığı da kaynaklara yansımaktadır. Ayrıca bu dönemdeki edebî kaynaklarda, “kâtimü’s-sır” olarak vâkıf edilen ve devlet sırlarına vâkıf olan kütta sınıfında olması gereken özellikler ayrıntılı bir şekilde sıralanarak, yazışma kültürünün sistematığının oluşturulduğu görülmektedir.

Îcâz temelli olan bu edebi metinlerde aynı zamanda mukâbele, tıbâk, seci, kinâye ve telmih gibi birçok edebi sanatın boy gösterdiği gayet açıktır. Sanatsal kaygılar güdülerek ihdas edilen bu metinlerin en çarpıcı örneklerine şahit olunan Abbâsî Dönemi’ni esas alan çalışmamızda; dönemin sosyo-politik haritası, kültürel faaliyetleri, halife ve devlet adamlarının ilmi düzeyleri hakkında birçok bilgiye de bu metinler sayesinde ulaşıldığı görülmektedir. Kısaca İslam medeniyetinin gelişimine büyük bir katkısı olduğunu düşündüğümüz bu tevkî‘ türünün daha birçok çalışmaya kaynaklık edebileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Abdelghany, Asem H. A. "Emevi Halifelerinde Tevkî' Sanatı". *BAÜİF Dergisi* 3/1 (2017), 155-165.
- Abdulazîz, Nâsîf Mustafa. *el-Emsalu'l- Arabiyye*. Beyrut: Mektebetu- Lübnân, 1992.
- Abdusselam, Muhammed - Câsim, Hüseyin. "Resâil Divânı Kâtipleri: 861-1056 Yılları Arasında toplumsal Hayatta Yeri ve Önemi". *Mecelletü Sur Men Reâ* 7/24 (2011).
- Âbî, Ebû Sad Mansûr b. el-Hüseyin. *Neşru'd-dur*. Şam-Suriye: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Adıgüzel, Adnan - Çakan, Barış. "Emevîler Döneminde Gayri Müslim İstihdamı (41-132/661-751)". *İstem Dergisi* 34 (Kasım 2019), 329-351.
- Ahmet, Rafî'. "Kıraatu fî Fenni't-Tevkî'âtî'l-'Arabiyye ve İcâzihi". *Aklâmu'l-Hint* 2 (Nisan 2018).
- Ali, Ahmed Yahya. "et-Tevkî'ât fî'l-'Asri'l-Abbâsî Belâğatu'l-ihbârî ve'l İcâz". *Edebü'r-Râfidîn* 77 (2019).
- Apak, Adem. "Şuûbiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/244-246. istanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Arslan, İhsan. "Muktedir Döneminde Abbâsîler'de Sosyal Hayat". *İstem Dergisi* 17 (2011).
- Avlemî, Sâre. *el-Bunyatu'l-Uslubiyye fî Resâili Abdulhamîd el-Kâtib*. Camiatu el-Arabî b. Müheyidî Ummu'l-Bevvâkî, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebû Bekr. *Târîhu-Bağdat*. Beyrut: Dâru Kutubi'l-'İlmiyye, 1990.
- Basîr, Muhammed Mehdi el-. *Edebu'l 'Abbâsî*. Bağdat: Matba'atu's-Sa'dî, 1955.
- Bağalyevsî, Abdullah b. Muhammed b. es-Seyyid. *el-İktiğâb fî şerhi edebi'l-kuttâb*. thk. Mustafa es-Sekâ - Hamîd Abdulmecîd. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1996.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvid. *Futûhu'l-buldân*. thk. Muhammed Rıdvân Rıdvân. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1991.
- Benli, Mehmet Sami. "Küşâcim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Beyhâkî, İbrahim b. Muhammed. *el-Mehâsinu ve'l-musâviu*. thk. Muhammed Süveyd. Beyrut: Dâru İhyai'l-'Ulum, 1988.
- Bozkurt, Nahide. "Hâdî ilel-Hâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. istanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. "Hasan b. Sehl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. "İbn Mâhân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Bulut, Ali. *Belâgat*. İstanbul: M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2015.
- Câhiz, Ebu Osman Amr b. Baħr. *el- Beyân ve 't-tebyin*. Kahire: Mektebetu'l Hâncî, 5. Basım, 1985.
- Can, Mesut. "Me'mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl b. Sehl'in Rolü". *İstem* 28 (2016).
- Cârim, Ali - Emîn, Mustafa. *el- Belâgatu 'l-vâziha*. Dimeşk: Mektebetu Dâru Taybe, 1999.
- Ceħşiyârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-. *Kitabu 'l-Vuzera ve 'l-kuttâb*. thk. Hasan ez-Zeyn. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Hadîs, 1988.
- Cemîl, Ali. *el-Edeb fî zilli 'l-hilâfeti 'l-Abbâsiyye*. Mağrib: Dâru'l-Beydâi Matbaatu'n-Necâhi'l-Cedîde, 1981.
- Cum'a, Abdusselam - Mahal, Talib Sabbar. "Kuttabu'r-Resâil fi'l-'Asri'l-'Abbâsî'l Evvel". *Mecelletu-Cami'atu Tikrît* 14/9 (Aralık 2007).
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid Şerif. *Mu'cemu 'l-ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşavî. Kahire: Daru'l-Fadîle, ts.
- Çakır, Muhammed Faruk. "Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebi Türlerinden 'Tevkîât'". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-AUID* 7/11 (2018), 493-527.
- Çaylak, Adem - Kartal, Rabia Nur. "İslam Siyasi Tarihinde Bilgi (Ulema)-İktidar (Umera) İlişkisi: Ebu Hanife Örneği". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED)* 38 (2019), 154-155.
- Çelebi, İlyas. "Sâhib b. Abbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çelik, Nizamettin. "Hz. Peygamber'in (sav) Diplomatik İlişkilerinin Mahiyeti ve Temel Hedefi". *Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi* 2 (Temmuz 2019), 72-109.
- Dayf, Şevkî. *el-Fenn ve mezâhibuh fi'n-nesri 'l-'Arabi*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2004.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu edebi 'i-Arabî el-aşru 'l- Abbâsî 'l-evvel*. Kahire: Dâru Meâ'rif, 16., 2004.
- Deħil, Hamd b. Nâsır. "Fennu't-Tevkî'âti'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-İslâmî ve'l-Emevî ve'l-Abbâsî", *Mecelletu Câmi'ati Ummi 'l-Kurâ li-'Ulûmi'ş-Şerî'a ve'l-Luğati 'l-'Arabiyye ve Âdâbiha* 13 (20 Temmuz 2007).
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2009.
- Demirci, Mustafa. "Zenc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Derûbî, Muhammed Mahmud - Cerrâr, Salâh Muhammed. *Cemheretu tevki'âti 'l-'Arab*. Ürdün: Merkezi Zayed li't-Turas ve't-Tarih, 2000.
- Dîyneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Kuteybe (276/890). *Uyûnu 'l-aħbâr*. thk. Münzir Muhammed Said Ebû Şi'ar. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 2008.
- Dûrî, Abdulazîz ed-. "Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 9.cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Durmuş, İsmail. "İbnü'l-Mukaffa'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Durmuş, İsmail. “İnşâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/334-337. istanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail - Pala, İskender. “İstiare”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İsmail Durmuş, “Telmih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011).
- Ebû Hilâl el-‘Askerî, el-Hasan b. Abdullah b. Sehl. *Kitâbu Cemhereti’l-emşâl*. thk. Ebû’l-Fazl İbrahim - Abdülmecîd Katâmiş. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1988.
- Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim. *Kitâbu’l-ħarâc*. Beyrut: Dâru’l- Meâ’rif, 1979.
- Ebû’l-Fadl, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meydânî en-Nîsâbûrî. Mu‘cemu’l-Emsâl, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1988.
- Emîn, Ahmed. *Đuħa’l-İslâm*. Kahire: Müessesu’l-Hendâvî li’t-Ta‘lîm ve’s-Şekâfeti, 2012.
- Er, İbrahim Halil. *Hız Muhammed’in Mektupları*. İstanbul: Mevsimler Kitap, 2017.
- Ergin, Ali Şakir. “Abdulhamîd el-Kâtib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/225. istanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Esfehanî, Ebû’l-Kâsım el-Hasan b. Muhammed öl.1109 el-. *Muħađarâtu’l-udebâ*. Beyrut: Dâru’l-Mektebetu’l-Hayat, 1961.
- Es‘ad b. Memâtî (ö1209/606). *Kitâbu Kavânîne’d-devâvîn*. thk. Azîz Süryâl ‘Atiyye. Kahire: Mektebetu-Medbûlî, 1991.
- Fahûrî, Hannâ. *el Cami‘ fi Târîhi’l-Edebi’l -Arabî*. Dimeşk: Dâru’l Halbûnî, ts.
- Farhat, Kutabia. Arap Dili Edebiyatında Kur’an’dan İktibas. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Furat, Ahmet Suphi. *Arap Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996.
- Günçe, Şüheda. “Emevîler Dönemindeki Mevâlî Politikasının Rivâyetlere Etkisi”. *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (Bahar 2019).
- Güzel, Ahmet. *Abbasî Halifesi Mehdî b. Mansûr*. Konya: Kitap Dünyası, 2012.
- Güzel, Fatih. “Abbâsi İhtilal Kahramanlarından Kahtabe b. Şebib”. *Turkish Studies-Comparative Religious Studies Skopje* 14/1 (2019), 163-175.
- Halid, Muhammed Hâlid. *Ricâlu ħavle’r-Rasûl*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2003.
- Ĥâlidî, Şelaħ Abdulfettâh. *er-Rasûlu’l-mübelliğ*. Dimeşk: Dâru’l-Kalem, ts.
- Ĥalîfe b. Ĥayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-55). *Târîhu Ĥalîfe b. Ĥayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömrî. Necef: Matbaatu’l-Âdâb, 1967.
- Hallâk, Hasan Ali. *Ta‘rîbu’n-nuĥûd ve’d-devâvîn fi’l-‘asri’l-Emevî*. Beyrut: Dâru’n-Nehđati’l-‘Arabiyye, 1986.
- Hamevî, Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah. *Mu‘cemu’l-Udebâ*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1993.
- Hamîdullah, Mumammed. *Mecmu‘atu’l-veşaiĥ es-siyasiyye li’l-‘ahdi’n-Nebevî ve’l-ħilâfeti’r-râşide*. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 5.baskı., 1985.
- Hamûde, Mahmud Abbâs. *el-Medħel ilâ-dırâseti’l-veşâiĥi’l-‘Arabiyye*. Kahire: Dâru’s-Şekâfeti li’n-Neşri ve’t-Tevzi‘, 1984.

- Hasan Muhammed, Eşref. “et-Takdîm ve’t-Te’hîr fî Fenni’t-Tevkî’âtî’l-Edebiyye”. *Câmiatu’l-Mediyneti’l-Âlemiyye Mecelletu Külliyyet’i-Âdab* 29/2 (2020).
- Hatim Salih ed-Dâmin. *Mevâddu’l-beyân*. Dimeşk: Dâru’l-Beşâir, 2003.
- Hicrânî, Ebu Muhammed et-Tayyib b. Abdullah b. Ahmed Ali el-Hadramî eş-Şâfi’. *Çalâdetu’n-nehri fî vefiyyâti e’yâni’d-dehr*. Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1. Basım, 2008.
- Ebû’l Kâsım Muhammed b. Abdulgafur el-Kelâ’. *İhkâmu şun’ati’l-keâm*. Beyrut: Dâru’s-Şekâfe, 1966.
- İbn Abdulber, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî el-ğurtubî. *el-İstî’âb fî ma’rifeti’l-aşhâb*. thk. Ali Muhammed Muavvið. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1995.
- İbn Abdurabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî öl.328/940. *el-İkdu’l-ferîd*. baskı: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1., 1983.
- İbn Ebî Avn, İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed b. Ebû ‘Avn. *el-Ecvibetu’l-muskite*. thk. Mey Ahmed Yusuf. Kahire: ‘Ayn li’d-Dirâsât ve’l-Buhûsi’l-İnsâniyye ve’l-İctimâiyye, 1996.
- İbn eş-Şayrafî, Ebû’l-Kâsım Müncib b. Süleyman. *el-Çânûn fî Dîvânî’r-Resâil ve’l-işârât ilâ men nâle’l vezârâte*. thk. Eymen Fuad Seyyid. Kahire: Daru’l-Mısıriyyeti’l-Benâniyye, 1990.
- İbn Hâldûn Abdurrahman bin Muhammed ibn Hâldûn. *Muqaddimet’û İbn-i Haldûn*. 1 Cilt. Dimeşk: Dâru Yu’arrab, 2004.
- İbn Hallikân, Ebu’l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtu’l-e’yân ve enbâu-ebnâi’z-zemân*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru’s-Şekâfe, 1970.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî (ö. 218/833). *es-Siyretu’n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, 1990.
- İbn Nedîm, Ebu’l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Beyrut: Daru’l-Marife, 1978.
- İbn Semâk, Muhammed b. Muhammed el-Âmilî el-Endulusî el-Gırnâtî. *Ravneku’t-tahbîr fî siyâseti ve’t-tehbîr*. thk. Süleyman el-Kurşî. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2002.
- İbn Zî’l-Vuzarateyn el-Çuzâ’î, Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Mûsa İbn Mes’ud Ebu’l-Hasen. *Tahricu’d-delâlât es-sem’iyye*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru’l-Çarbi’l-İslâmî, 1985.
- İbnu’l-Eşîr, Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdulvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî’t-târîh*. thk. Ebu’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1987.
- İbnu’l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebûl-Ferec. *Muntazam fî târih-i mulûku ve’l-ümem*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- İmam, Abdurrahman b. Ahmed. “Tetvîrî’t-Tevkî’âtî’l Edebiyye ve Eslemetuhâ fî’l Asri’l-Avleme”. Beyrut: el-Mu’temeru’d- Duvelî’r-Râbi’li’l-Luğati’l- Arabiyye, 2015.
- İnce, Faruk. *Abbâsî Halifesi Ebu’l Abbas Abdullah es-Seffah ve Dönemi*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2013.
- İpek, Selim. *Arap Edebiyatında Nesir*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- İskenderî, Şeyh Ahmed ‘Înânî, Şeyh Mustafa. *el-vesîf fî edebi’l-‘Arabî ve tarîhuhu*. Kahire: Matbaatu’l-Meârif, 1925.

- İsmail, Süleyman Muhtâr. “Edebu’t-Tevkî’ât”. *Mecelletu-Şimâlicunûbin Câmi’atu Misurata Libya* 8 (2016).
- Kaalkaşendî, Şeyh Ebû'l-Abbâs Ahmed. *Şubhu'l-a'şâ*. Kahire: Dârû'l-Kutubi'l-Mısıriyye, 1922.
- Kâsım, Muhammed Ahmed. *Kitâbu-'Ulûmu'l-belâğa ve'l-bedi' ve'l-beyân ve'l-meânî*. Trablus: Müessesetu'l-Hadîse li'l-Kitâb, 2003.
- Kayravânî, Ebû İshak İbrahim b. el-Kâsım. *Kuţbu's-surûr fi evşâfi'l-ħumûr*. Dimeşk: Mecme'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1990.
- Kazvinî, Celaluddin Ebu Abdillah Muhammed. *el-İdâh fi 'ulûmu'l-belâğa* Beyrut; Daru İhyai'l-Ulum. 1998.
- Kılıç, Hulusi - Yetiş, Kâzım. “Cinas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Koyuncu, Mevlüt. “Velid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kurt, Hasan. “Tâhirîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kurd, Muhammed Ali. “Abdulhamîd el-Kâtib”. *Mecelltu Mecme'u'l-Luğati'l-'Arabiyyeti bi-Dimeşk* 9/9 (1929), 513-530.
- Kurd, Muhammed Ali. *Umerâu'l-beyân*. Kahire: Dârû's-Seķâfeti'l-İlmiyye, 2.baskı., 1954.
- Ma'rûf, Nâcî. *et-Tevkî'ât et-tedrisiyye*. Bağdat: Matbaatû- İrşâd, 1. baskı., 1965.
- Mehdî Raûf, Zeynep. “Dîvânû't-Tevkî' fi Meşriķi'l İslâmî”. *Mecelletu'l-Âdab Bağdat Üniversitesi İbn Rüşd İnsanî İlimler Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi* 122 (Eylül 2017).
- Mekkavî, İnam Fevvâl. *el-Mu'cemu'l-mufazzal fi 'ulumu'l-belâğati*. Beyrut: Dârû'l -Kutubi'l-İlmiyye, 1996.
- Mendûr, Muhammed. *el-Edep ve Funûnihi*. Kahire: Nehdet'u Mısır, 1. baskı., 1966.
- Mes'ud, Cibrân. *Râidu't-tullâb*. Beyrut: Dârû'l-İlmi lil- Melayîn, 7.baskı., 1981.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali öl.346/956. *Murûcu'z-zeheb ve me'âdini'l-cevher*. thk. Kâsım eş-Şemâ'î. Beyrut: Dârû'l-İlm, 1989.
- Meşhedânî, Muhammed Yasin Mahmud. “ed-Devâvîn: en -neş'etu ve't-teţavvur fi şadri'l-İslâm”. *Mecelletu't-turâs*, 92-105.
- Meydânî, Muhammed Hamîdullah . *Mecme'u'l- emsâl*. Beyrut: Dârû'l -Ma' rife, 1968.
- mustafa Fayda. “Zımmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mutçalı, Serdar. Dağarcık, 2012.
- Müftî, Nâzedâr Abdullah el-. “Ta'ribu'n-nuķûd ve'd-devâvîn fi'l-'aşri'l-Emevî”. *Mecelletu Surra Men Raa* 35/9 (Kasım 2013), 181-194.
- Münâvî, Abdurraûf. *Feyzu'l-kadîr şerhu'l câmi iş-şagîr*. Beyrut: Dârû Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Müncid, Salâhaddîn. *Dirâsât fi-tarihi'l-ħaţtu'l-'Arabî*. Beyrut: Dârû'l-Kitabi'l-Cedîd, 2. Basım, 1979.

- Nassâr, Hüseyin. *Neşet'u-kitâbet'il-fenniyye fi'l-edebi'l-'Arabî*. Kahire: Mektebetus-Sekafiyyeti'd -Diyniyye, 1.Baskı., 2002.
- Nişâbü'rî, Ebu'l-Hüseyin Müslim b.el-Haccac el- Kuşeyrî. *Şahîhu-Müslim*. Beyrut: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 1991.
- Numan Muhammed Emin Taha. *Dîvân'u-Cerîr bi şerh-i Muhammed b. Habîb*. Kahire: Dâru'l - Me'ârif, 1. baskı., 2009.
- Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Murî en-Nevevî. *el-Minhâcu fi şerhi şahîhi Müslim b. Haccâc*. Müessesetu- Kurtuba, 1994.
- Ötenkaya, Yusuf. *Abbasi Devletinde Siyasi Baskı, İsyân ve Cinayetler*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Özaydın, Abdülkerim. "Fazl b. Rebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir el-Hanefî. *Muhtâru's-şîhah*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, 1999.
- Rûfa'î, Ahmet Ferî. *Asru'l-Me'mûn*. Kahire: Dâru'l Kutubi'l Mısıriyye, 1928.
- Sâbî, Ebû Hasan el-Hilâl b. Muhsin. *el-Vuzerâ ev tuhfetu'l-umerâ fi tarihî'l-vuzerâ*. thk. Abdülsettar Ahmed Firâc. Medine: Mektebetu'l-E'yân, 2003.
- Sadîr, Kârîn. "Fennü't-Tevkî'ât fi'l-'Aşri'l-'Abbâsî". *Mecelletu's-Sekâfe Suriye* 54 (2015).
- Safvet, Ahmet Zeki. *Cemheretu resâili'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Sâmirâî. *el-Müessesâtu'l-idâriyye fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*. Mekke: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1983.
- Saraç, M. Ali Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*. İstanbul: Gökkuşbu, 2013.
- Sarıçam, İbrahim. "İbrâhim b. Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 9. Basım, 2017.
- Seâlebî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail. *Tuhfetu'l-vuzerâ*. thk. Saîd Ebû Deyye. Ürdün: Dâru'l-Beşîr, 1994.
- Şe'âlebî(öl.430/1039)., Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail. *Haş el-haş*. Beyrut: Dâru'l - Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcuddîn. *Miftâhu'l-'ulûm*. nşr. Naîm Zerzûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye,1983.
- Şûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Abbâs b. Muhammed. *Edebu'l-Kuttâb*. thk. Muhammed Behçe el-Eşerî. Bağdat: el-Mektebetu'l-'Arabiyye, 1922.
- Şahin, Hacer. *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Halîfe Mansûr'un Tedvîn Emri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Şemrî, Hüza' İdü . "Min Vucûhu'l-'Arap: Humeyd b. Abdülhâmîd et-Tât". *Mecelletu Fayşal* 266 (1998).
- Şevkî, Ahmed - Tûbî, Mustafa. *Mu'cemu mustalehati'l-mahtûtati'l-'Arabî*. Marekeş: el-Matba'atu ve'l-Varaqatu el-Vaṭaniyyetu'l-Ḥayyu'l-Muhammedî, 3. baskı. 2005.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarîhu-Taberî*. Kahire: Dâru Me'ârif, 1967.
- Terâvîne, Ni'mât. *Dîvânu'r-Resâil fî'l-'Aşri'l-'Abbâsî'l-Evvel ve Neşâtıhı'l-Edebî*. Ürdün: Câmi'atu- Mu'te, Doktora Tezi, 2008.
- Tevhîdî, Ali b. Muhammed b. Abbâs. *el-Beşâir ve'z-zehâir*. thk. Vedâd el-Kâdî. Beyrut: Dâru Sâdir, 1988.
- Tunç, Cihat. "Hişâm b. Amr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Turan, Necmeddin. "Pers İmparatorluk Geleneğinin Abbâsî Siyasal Düzenine Etkisi Ve İbnü'l-Mukaffa'ın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Güz 2018).
- Uzun, Tacettin. "Dil ve Edebiyat Yönünden Hz.Peygamber ve Hulefâ-i Râşîdîn". *İstem Dergisi* 6 (2005).
- Uzunpostalıcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". C. 10. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- V.M., prof.Abdulaziz. *History of Arabic Literature*. Malappuran,Kerala: CalicutUniversity, 2011.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/49-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Bermekîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Fazl b. Sehl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Metin. "Bir devlet kurumu olarak Dîvânu'r-Resâil'in ortaya çıkışı ve işleyişi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi* 11 (1999), 291-312.
- Yılmaz, Metin. "Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbaratı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi* 12 (2008), 180.
- Yiğit, İsmail. "Kuteybe b. Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yüzbikî, Tefik Sultan. "et-Te'rib fî'l-'Asreyni'l-Emevî ve'l-Abbâsî". *Mecelletu't-Tarihiyye el-Mısriyye* 24 (Aralık 2019), 1-30.
- Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *Rabî'u'l-ebrâr fî nususu'l-ahbâr*. Beyrut: Müessesetu'l-Alemî li'l-Metbûât, 1992.
- Zerkelî, Hayruddin b. Mahmud muhammed b. Ali b. Fâris. *el-E'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002.
- Âmilî, Behaüddîn Muhammed b. el-Hüseyin. *el-Keşkül li-hâtimeti'l-üdebâi ve ke'abeti'l-zürafâi*. thk. Tahîr Ahmed ez-Zâvî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Ġarbiyye, ts.

ÖZGEÇMİŞ

Hüsniye Gülmez, 2000 yılında Tuzla İmam Hatip Lisesinden mezun oldu. 2002 yılında Suriye/Şam Ebû Nur'da bir yıl hazırlık eğitimi aldı. 2003'te Suriye/ Dimeşk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 3 yıl eğitim gördü. 2018 yılında Karabük Üniversitesinden mezun oldu. Aynı yıl Karabük Üniversitesi Yüksek Lisans Programına katıldı. Evli ve iki çocuk annesidir.